

In- 1996 zake beginnselen

Het zeventiende jaarboek
voor het democratisch
socialisme

De Partij van de Arbeid is een beginselpartij: haar politieke handelen is gebaseerd op in een beginselprogramma vastgelegde uitgangspunten. Het eerste beginselprogramma van de Nederlandse sociaal-democratie dateert uit 1882, het laatste uit 1977. Het programma van 1977 is inmiddels sterk verouderd. De technologische veranderingen, de nieuwe internationale verhoudingen, de mondialisering van de economie, de individualisering in cultureel en sociaal opzicht: zij vragen om een heroriëntatie van de sociaal-democratie, niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa. De vraag rijst zelfs of beginselen in het huidige tijdsgewricht nog wel de leidraad voor het politieke handelen kunnen zijn.

Het *Zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme* beantwoordt deze vraag bevestigend. De bijdragen aan dit jaarboek belichten niet alleen de historische achtergronden van ruim een eeuw beginseldiscussies, maar leveren ook een bijdrage aan het actuele debat over de principiële uitgangspunten van de PvdA. In een zestal essays komen de volgende thema's aan de orde: de grondslag voor partijvorming (P. Mair), de eerdere beginselprogramma's van de Nederlandse sociaal-democratie (B. Tromp), toekomstdenken in ondernemingen en in de politiek (H. Banens), beginselen van andere Nederlandse partijen (R. Koole), de heroriëntatie van de sociaal-democratie elders in Europa (K. van Kersbergen) en de nieuwe maatschappelijke context (T. Wöltgens). Vijf auteurs (H. Blokland, F. Halsema, A. Hemerijck, M. Trappenburg en H. Wansink) schetsen in korte essays hun visie op de nieuwe beginselen. Het boek wordt afgesloten met een interview met Hilda Verweij-Jonker.

ISBN 90-295-2316-6

9 789029 523165

Inzake beginselen

Inzake beginselen

Het zeventiende jaarboek

voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Frans Becker, Wim van Hennekeker,

Bart Tromp en Marjet van Zuylen

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers. De redactie is benoemd door het curatorium van de WBS, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1996 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Singel 262, Amsterdam.*

Omslag: Nico Richter

ISBN 90 295 2316 6

INHOUD

INLEIDING Redactie *Jaarboek*

9

INZAKE BEGINSLEN

Peter Mair *De grondslag voor sociaal-democratische partijvorming*

23

Margot Trappenburg *Een politieke theorie voor de nee-zeggers*

40

Bart Tromp *Een eeuw sociaal-democratische beginselprogramma's in Nederland*

46

Hans Wansink *Een houdbaar beginselprogramma*

68

Kees van Kersbergen *Voorbij het paradigma en de paniek? De moeizame ideologische heroriëntatie van sociaal-democratische partijen in West-Europa*

72

Hans Blokland *De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen*

105

Hans Banens *Beginselprogramma's en strategisch management in ondernemingen*

122

Anton Hemerijck *Richting, binding, beleid en perspectief*

143

Ruud A. Koole *Het belang van beginselpartijen. De plaats van beginselprogramma's in Nederlandse partijen*

150

Femke Halsema *Leeft gij oude vormen en gedachten!*

177

Thijs Wöltgens *Beginselen in een nieuwe context*

184

Een gesprek met Hilda Verwey-Jonker *Beginselen in retrospectief*

199

PERSONALIA MEDEWERKERS

203

Inleiding

In geen enkele politieke partij in Nederland is de laatste tien jaar zo uitgebreid en hartstochtelijk gedebatteerd over koers en uitgangspunten als in de Partij van de Arbeid. De ‘overwinningsnederlaag’ van 1986 vormde de aanleiding en het startpunt voor een grondige heroriëntatie die nog steeds niet ten einde is. In dat jaar behaalde de pvda weliswaar een uitstekend verkiezingsresultaat—52 zetels—maar slaagde er niet in regeringsdeelname af te dwingen. De vraag rees of de pvda met haar scherpe oppositie tegen de sociaal-economische politiek van het kabinet-Lubbers en haar radicale standpunten op het terrein van de buitenlandse politiek, kortom met haar radicale erfenis, niet het contact met de maatschappelijke realiteit dreigde te verliezen. Trouwens, voor de goede waarnemer was er achter de goede verkiezingsuitslag al een onheilspellende trend waarneembaar: het forse verlies van de pvda in de Randstad, zowel onder de modale werknemers in de steden, als onder de jonge gezinnen in de forensengemeenten.

De partij zette zich aan een analyse van haar politieke positie aan de hand van een drietal rapporten: *Schuivende panelen*, over de politieke uitgangspunten van de pvda, *Bewogen beweging*, over de maatschappelijke positie en politieke strategie, en *Politiek à la carte*, over de organisatie en cultuur van de partij. Het rapport *Schuivende panelen*, op ruime schaal verspreid en besproken, woelde wel veel los, maar leidde niet tot een nieuwe plaatsbepaling voor de pvda.

Onder de leden ontbrak het aan een gemeenschappelijk gevoel voor richting. Er was eerder sprake van een caleidoscoop van opvattingen zonder duidelijke samenhang. De partijleiding ontbrak het aan het vermogen en de durf om een nieuwe omschrijving van het sociaal-democratisch project te geven. Daardoor liep de discussie open en onbeslist uit op de vlakke partijbestuursverklaring *Om de kwaliteit van de toekomst*, begin 1989.

Daarmee was het inhoudelijk debat geenszins beëindigd. *De ecologische kwestie* (1991), *Een partij om te kiezen* (1991, over de plaatsbepaling

en organisatie van de pvda), *Niemand aan de kant* (1992, over de toekomst van de verzorgingsstaat) en *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* (1995, over de koers van de Partij van de Arbeid) vormen even zovele bouwstenen voor een nieuw program van uitgangspunten voor de pvda. Niet alleen uit officiële partijdocumenten, ook uit andere publicaties, artikelen en redevoeringen van sociaal-democratische signatuur komt naar voren dat tal van vanzelfsprekendheden van weleer in onzekerheden zijn verkeerd. Het woord 'vernieuwing' is inmiddels zo frequent gebruikt, dat het alleen nog maar weerstand oproept.

Aanvankelijk was de heroriëntatie van de pvda gericht op het recente, radicale verleden. In de sterk veranderde politieke context van het midden van de jaren tachtig wilde de partij afstand nemen van de politiek van polarisatie en aansluiting zoeken bij de nieuwe krachtsverhoudingen. Maar gaandeweg werd duidelijk dat de sociaal-democratie niet alleen verzeild was geraakt in een tijdelijke *dip*, maar dat de grondslagen van de sociaal-democratische politiek zelf aan erosie onderhevig waren.

Voorbij was immers de vaste sociale, electorale basis, voorbij ook het vertrouwen dat de ontzuiling de sociaal-democratie ten goede zou komen. Twijfel was gerezen over de programmatische uitgangspunten: waren collectieve arrangementen nog steeds te verkiezen boven individuele? Was wat de overheid deed, wel immer wel gedaan? Hoe reëel was nog het geloof dat de economische groei zonder meer goed was voor de samenleving (*jobless growth*, het milieu)? Kon de overheid door middel van beleid nog wel recessie en werkloosheid voorkomen? De sociaal-democratie beschikte, tenslotte, niet langer over een beeld van een betere wereld. Het gevoel een richtinggevende politieke opvatting te hebben, laat staan het gevoel deze te kunnen realiseren, was gaan ontbreken.

Dat er meer aan de hand was dan een ongelukkige samenloop van omstandigheden bleek ook uit het feit dat elders in Europa sociaal-democratische partijen met soortgelijke vraagstukken werden geconfronteerd. Vooral de Franse socialisten, vol verwachting aan de macht gekomen, kregen het, met de realiteit van de jaren tachtig zwaar te verduren. De betekenis van deze meer structurele ontwikkeling werd echter nog onvoldoende onder ogen gezien en speelde in het debat over de positie van de pvda slechts een beperkte rol.

In de zoektocht naar nieuwe of geactualiseerde uitgangspunten vormde het beginselprogramma van 1977 geen belangrijk ijkpunt. Dat is geen wonder. Het programma van 1977 kan vooral beschouwd worden als het betrekkelijk onevenwichtige slotakkoord van de sterk geradicaliseerde pvdA van de jaren zeventig. Het verzamelde de nieuwe agendapunten van die tijd zonder daarin een heldere structuur aan te brengen en verwaarloosde belangrijke vraagstukken zoals de economische recessie en de technologische ontwikkelingen, de schaduwzijden van de inrichting van de verzorgingsstaat, de sociale zekerheid. Het programma heeft dan ook van meet af aan veel kritiek¹ opgeroepen, onder meer van J. M. den Uyl die het in 1984 als volgt typeerde: 'Jammer genoeg toont het beginselprogram van 1977 op een aantal punten een terugval. Het geeft een wenselijke en noodzakelijke verbreding door introductie van het evenwicht tussen mens en natuur, het besef van de beperkingen van grondstoffen en economische groei, de emancipatie van de vrouw en de betrokkenheid op de Derde Wereld. Daar staat tegenover dat over het karakter van de staat als rechtsstaat wordt gezwegen, dat gelijkwaardigheid wordt verdrongen door gelijkheid en dat wel individualisering, maar niet de gemeenschapsvorming als doelstelling wordt behandeld.'² Het beginselprogramma bood weinig houvast voor het sinds 1986 gevoerde debat. Het was dan ook geen overbodige luxe dat een commissie onder leiding van J. A. van Kemenade in 1991 in *Een partij om te kiezen* voorstelde de voorbereidingen van een nieuw beginselprogram ter hand te nemen. 'De discussie over zo'n program kan,' aldus de commissie, 'het kader vormen waarbinnen het "gestolde" vernieuwingsdebat in de pvdA over de identiteit en uitgangspunten van de sociaal-democratie weer op gang kan komen.'³ De pvdA aanvaardde de aanbeveling, maar op dit front gebeurde voorlopig niets.

Tot zover stond de behoefte aan nieuwe uitgangspunten vooral in het teken van de afrekening met het verleden. Dat verleden, immers, zat de sociaal-democratie in de weg bij het oplossen van de vraagstukken van de jaren tachtig. Het 'vernieuwingsdebat' was in 1989 vastgelopen en diende een nieuwe impuls te krijgen. Inmiddels heeft zich een tweede motief over dit eerste geschoven. Sinds de pvdA in 1989 regeringsverantwoordelijkheid aanvaardde, heeft zich een grondiger koerswijziging voltrokken dan in welk rapport dan ook bepleit. Hoe optimistisch de pvdA aan het regeeravontuur begon, blijkt uit het ver-

kiezingsprogramma van 1989, waarin de verwachting werd uitgesproken dat de sanering van de Nederlandse economie wel voltooid was en het tijd werd de kwaliteit van de gemeenschapsvoorzieningen te verbeteren en de cohesie in de samenleving te versterken. Wat volgde was een harde confrontatie met een tegenvallende werkelijkheid, uitvoerig gedocumenteerd in het boek *Regerenderwijs*.⁴ Het waren vooral de financiële tegenvallers en problemen in de sociale zekerheid die het kabinet-Lubbers/Kok achtervolgden.

Wat zich, in weerwil van de programmatische uitgangspunten, in deze periode voltrok, was de invoeging van de Partij van de Arbeid in de liberale financieel-economische consensus zoals die in Nederland vanaf het begin van de jaren tachtig tussen VVD en CDA was gegroeid. Daarmee behield de PvdA weliswaar regeringsmacht, maar werd de loyaliteit van de partij-achterban en het electoraat ernstig op de proef gesteld, met de WAO-crisis in 1991 als – nog steeds herinnerd – dramatisch dieptepunt. Bij het kabinet-Kok voltrok zich een soortgelijke, zij het als minder ingrijpend ervaren, *Wende*. Terwijl het verkiezingsprogramma uit 1994, *Wat mensen bindt*, zonder de verantwoordelijkheid voor het kabinetsbeleid te ontlopen, op kritische en relativerende wijze de voorafgaande regeringsperiode beschouwde als een leerproces en trachtte met gepaste afstand de lijnen voor een nieuwe kabinetsperiode uit te zetten, stond het nieuwe regeerakkoord in financieel-economisch opzicht ver af van wat de PvdA had beoogd.

Deze nieuwe koers van de PvdA legde haar in machtspolitiek opzicht geen windeieren, maar liep in electoraal opzicht parallel aan een forse teruggang. De contouren van een nieuw beginselprogramma zijn er niet aan te ontnemen. Daarvoor is, zonder overigens een waardeoordeel over het gevoerde beleid te geven, de opstelling van de PvdA in de regering te zeer bepaald door de politieke vraagstukken van alledag. Eerder is het tegendeel het geval: de kritiek op wat gezien wordt als een te grote aanpassing aan het dominante financieel-economische denken is een inspiratiebron geworden voor het ontwerpen van een nieuw beginselprogramma. M. A. M. Wöltgens, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van 1989 tot 1994, heeft zich als vertolker gepresenteerd van deze kritiek in *De nee-zeggere van De politieke gevolgen van het economisch liberalisme*.⁵ De sociaal-democratie, zo meent hij, is verloren als zij niet de frontale aanval op het neoliberalisme inzet.

Zo is niet alleen het achterhaalde beginselprogram van 1977, maar ook de huidige opstelling van de pvda in de regering motief voor nieuwe beginselen geworden. Het zal duidelijk zijn dat beide motieven niet vanzelfsprekend in elkaars verlengde liggen. Zonder deze actuele motieven terzijde te schuiven, is het de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* toch vooral te doen om de meer structurele aspecten van de positie van de sociaal-democratie, zoals hierboven omschreven.

Is het ontwerpen van een nieuw beginselprogramma wel de aangewezen weg voor een eigentijdse plaatsbepaling van de sociaal-democratie? Daarvoor zijn inderdaad sterke argumenten aan te voeren. Organisaties hebben in een complexe omgeving zoals onze huidige samenleving behoefte aan richtinggevende uitgangspunten voor hun eigen handelen. De sociaal-democratie wordt in het bijzonder gekenmerkt door een programmatische positie. Dat hangt samen met het uitgesproken politieke karakter van deze stroming. In tegenstelling tot andere politieke groeperingen, zoals de liberalen of de confessionelen, kunnen sociaal-democraten niet vanzelfsprekend teruggrijpen op maatschappelijke machtsposities of maatschappelijke denkbeelden, op een 'voorprogrammatische algemene opinie'.⁶ Juist haar beginselen bieden daarom de sociaal-democratie een richtsnoer voor een op hervorming gerichte politiek. Maar een dergelijke vaststelling ontleent haar betekenis mede door een nadere omschrijving van plaats en functie van een beginselprogramma.

Beginselen en beginselprogramma's hebben, om te beginnen, voor verschillende politieke groeperingen een uiteenlopend gewicht, en dat ook nog weer afhankelijk van de omstandigheden. De sociaal-democratie, die het vooral van *politieke* machtsvorming moet hebben, en die gekenmerkt wordt door een tamelijk leerstellige cultuur, is meer aangewezen geweest op het geschreven woord dan de liberalen, die hun positie primair op maatschappelijke invloed konden baseren.

Beginselen hebben daarbij een tweeledige functie. Enerzijds hebben zij een bindende werking ten opzichte van de politieke achterban, anderzijds geven zij de richting aan die de partij op wil gaan en markeren aldus de externe doelstellingen. De bindende functie komt tot uitdrukking in het omschrijven van de bestaansredenen, de groepen

waarop men zich richt en de basiswaarden van de partij, die tezamen haar identiteit bepalen. Zeker in het licht van de dalende affiniteit voor politieke partijen moet de vraag worden gesteld of en zo ja, hoe de beginselen van de pvda bepaalde bevolkingsgroepen en individuele burgers kunnen aanspreken. Voor de pvda is, in termen van de groepen waarop zij zich wil richten, de verhouding tussen de middenklasse en de arbeidersklasse, tussen de stijgers en achterblijvers cruciaal. De richtinggevende functie vindt haar uitdrukking in een analyse van de huidige maatschappelijke situatie, de belangrijkste trends, de politieke doelstellingen en middelen.

Daarmee is tot op zekere hoogte gegeven dat een beginselprogramma aan maatstaven van verschillende aard dient te voldoen. Terwijl de beginselen om voor voldoende bindende kracht te zorgen de mogelijkheid voor zingeving en identificatie moeten bieden, dienen zij in hun maatschappelijke analyse te voldoen aan het niveau van de hedendaagse maatschappijwetenschappen en in de formulering van einddoelen niet achter te blijven bij de huidige inzichten van de sociale en politieke filosofie. Dat stelt vanzelfsprekend eisen aan de totstandkoming van een beginselprogramma.

Wat opvalt bij de twee meest recente beginselprogramma's van de Partij van de Arbeid, uit 1959 en 1977, is dat zij vooral codificerend van aard zijn. Zij leggen vast wat in de daaraan voorafgaande periode gemeengoed is geworden. Voor het programma van 1959 waren dat de regeringservaringen onder W. Drees, voor dat van 1977 de opkomst van Nieuw Links en de invloed van de sociale bewegingen uit de jaren zeventig. Opstellers van een beginselprogramma lopen, zo blijkt, het risico zich te gedragen als de generaals die de vorige oorlog uitvechten. Dat een beginselprogramma ook wegwijzer in plaats van sluitstuk, modifierend in plaats van codificerend kan zijn bewijst het program uit 1937, dat een breuk betekende met de tot dan geldende marxistische uitgangspunten en de richting aangaf voor een bredere volkspartij als de pvda. Ook nu, zo meent de redactie, is er vooral behoefte aan een modifierend program, dat een oriëntatiekader biedt voor de toekomst.

Wanneer de waarde van het beginselprogramma alleen zou worden bepaald door het gebruik dat er in de praktische politiek van wordt gemaakt, dan zou men zich terdege moeten afvragen of aan het ontwerpen van een nieuw beginselprogramma zou moeten worden be-

gonnen. De waarde ligt echter tevens in de totstandkoming ervan, in het proces van formulering van uitgangspunten, in de betrokkenheid van leiding, leden en geïnteresseerde buitenstaanders erbij. Juist door een dergelijke betrokkenheid kunnen de identiteit, het zelfbewustzijn en de onderlinge verstandhouding worden versterkt. Een dergelijke invalshoek brengt met zich mee dat veel aandacht wordt besteed aan de wijze waarop een nieuw program tot stand komt.

Dit jaarboek biedt materiaal voor de discussie over een nieuw beginselprogramma van de Partij van de Arbeid. Het biedt zelf geen beginselprogramma, al bevatten de verschillende bijdragen wel degelijk bouwstenen daarvoor. De redactie heeft gekozen voor een *vergelijkende* invalshoek. Er ligt een sterk accent op de historische vergelijking van verschillende fasen van de sociaal-democratie in Europa en Nederland, en de betekenis daarvan voor het huidige debat. De programmatische discussies in enkele zusterpartijen in Europa worden in kaart gebracht ter relativering van en ter vergelijking met de Nederlandse situatie. Ten slotte worden de debatten over beginselen in de Partij van de Arbeid geplaatst tegen de achtergrond van soortgelijke discussies in andere Nederlandse partijen. Dit vergelijkend perspectief biedt ons zowel inzicht in de algemenere trends als in het specifieke karakter van de Partij van de Arbeid. Het biedt ons bovenal de gelegenheid tot een historische plaatsbepaling, inclusief de vraag of de sociaal-democratie om succesvol te zijn haar eigen verleden zal moeten overstijgen.

Het grote contrast tussen de sociaal-democratie in haar beginfase en in het huidige tijdsgewricht staat centraal in de speurtocht van Peter Mair naar de grondslagen van partijvorming. Aanvankelijk werd de sociaal-democratie gedragen door een sociologisch homogene en duidelijk afgebakende groepering, een hecht organisatorisch netwerk en een door leiding en achterban gezamenlijk gedragen program. Nu, zo stelt hij, zijn deze drie kenmerken verloren gegaan en zal de sociaal-democratie moeten zoeken naar een nieuwe formule om het eigenbelang van de klassieke achterban opnieuw te verbinden met het algemeen belang. De omstandigheden waaronder dat moet gebeuren verschillen echter zodanig van voorgaande perioden, dat de sociaal-democratie zich niet meer op het verleden kan beroepen voor een oplossing. Het gevoel van solidariteit tussen de kansarmen en de mid-

denklassen zal, zo meent Mair, in onze tijd gestoeld moeten worden op altruïsme, in plaats van op eigenbelang.

Welke ingrijpende verschuivingen zich intussen in de beginselen van de Nederlandse sociaal-democratie hebben voorgedaan, is het thema van Bart Tromps bijdrage. Het programma van 1977 fungeert als scharnierpunt in zijn analyse. Het schiet, zo meent hij, in tal van opzichten tekort, en is exemplarisch voor het recente verleden van de pvda. Het betekende een terugval binnen de sociaal-democratische traditie en vormt tevens een aansporing een nieuw program te ontwerpen. Daarin dienen de materiële voorwaarden waaronder rechten van burgers effectief kunnen worden uitgeoefend, centraal te staan. Aldus keert hij zich zowel tegen het 'mythologisch' socialisme van 1977 als tegen de doorgeschoten sanering van de verzorgingsstaat.

Kees van Kersbergen laat zien hoe in het mozaïek van de Europese sociaal-democratie gemeenschappelijke patronen te herkennen zijn. Hij beschrijft hoe tussen de beginfase en de hedendaagse sociaal-democratie een dominant paradigma tot stand is gekomen, waarin liberale democratie, gemengde economie, Keynesiaanse economische politiek en de verzorgingsstaat samengingen. Hij geeft daarmee tevens een nadere aanduiding van hoe in de naoorlogse periode het eigenbelang van de arbeidersklasse kon worden verbonden met het algemeen maatschappelijk belang van stabiele economische groei en sociale arrangementen. Dat evenwicht is inmiddels verbroken. Sociaal-democratische partijen zijn aldus in heel Europa gedwongen hun opvatting over de verzorgingsstaat te herijken en nieuwe thema's, zoals de ecologische kwestie, in hun uitgangspunten te verwerken. Zij doen dat met mate en met grote onderlinge verschillen, maar zijn alle op straffe van hun ondergang verplicht hun ideologische beginselen te actualiseren.

In de bijdrage van Hans Banens wordt niet alleen inzicht geboden in de wijze waarop *ondernemingen* hun 'beginselen' formuleren, maar tevens een vergelijking getrokken met het ontwerpen van beginselprogramma's in politieke partijen. Beginselen zijn noodzakelijke, maar onvoldoende hulpmiddelen ter oriëntatie in een gecompliceerde omgeving, zo stelt Banens. Hij werkt het verschil tussen richting en binding van beginselen nader uit in de begrippen 'vision-' en 'mission-statements', en suggereert dat een dergelijk onderscheid tussen verkiezings- en beginselprogramma's gemaakt zou kunnen wor-

den. Vanuit de ervaringen in het bedrijfsleven wijst hij bovendien op het grote belang van de wijze waarop een beginselprogramma tot stand komt.

Ruud Koole maakt vergelijkenderwijs aannemelijk dat juist voor de pvdA het formuleren van een nieuw beginselprogram van eminent belang is, gezien de politieke traditie en positie van deze partij. Voor andere partijen zijn andere bronnen van groter belang geweest voor hun politieke inspiratie. Maar Koole laat tevens zien dat een ideologische basis voor alle partijen van groot belang is om op langere termijn te kunnen overleven. Hij voorziet bovendien een einde aan de ideologische convergentie van de afgelopen periode en een hernieuwde partij-politieke profilering.

Dat is, maar dan anders geformuleerd, evenzeer de boodschap van Thijs Wöltgens. Het huidige politieke klimaat, zo luidt zijn stelling, wordt gedomineerd door het economisch neoliberalisme, een opvatting die het economisch denken vooropstelt en daarbij de markt een centrale plaats toekent. De sociaal-democratie dient, zo meent Wöltgens, tegenwicht te bieden: tegenover de dominantie van de markt en de marginalisering van de politiek dient zij opnieuw de organisatie van de solidariteit als centrale doelstelling voor sociaal-democratische politiek te omschrijven. Daarin, zo meent hij, is ook de zin van een nieuw beginselprogramma gelegen.

Ondanks de grote verschillen in invalshoek worden aldus gemeenschappelijke kenmerken van de diverse bijdragen zichtbaar: de nadruk op het belang van beginselen, de betekenis ervan voor het politieke project van de sociaal-democratie, het opnieuw afbakenen van de handelingsruimte van de politiek, de centrale positie van solidariteit, de waarde van maatschappelijke samenhang en onderlinge verantwoordelijkheid van verschillende sociale groepen.

In de kleinere bijdragen worden meer persoonlijke opvattingen over nieuwe beginselen geformuleerd. Nadruk op historische continuïteit (Hans Blokland en Femke Halsema) staat tegenover de wens tot heroriëntatie op klassieke uitgangspunten (Hans Wansink). De betekenis van sociaal-wetenschappelijke inzichten wordt naar voren gehaald door Blokland (Lindblom en Dahl) en door Anton Hemerijck (Durkheim en Weber), die daarmee naadloos aansluit bij de recente inzichten van de bedrijfskunde zoals geformuleerd door Banens. Margo Trappenburg laat zien welke betekenis het denken van de filosofen

Rawls en Walzer voor een nieuw beginselprogramma kan hebben, en doet een beredeneerd voorstel voor een keuze tussen deze twee.

De sociaal-democratie in Nederland heeft een lange traditie van tobben over zichzelf. Schreef niet P.J. Troelstra al in 1906 in *Inzake partijleiding*: 'De Partij verkeert dus in een zware crisis en het zou een illusie zijn, te meenen, dat die crisis op het aanstaand Kongres zal worden beëindigd.'⁷ De Nederlandse sociaal-democratie is inmiddels heel wat congressen verder, en de crisissfeer wil maar niet wijken. 'Het was,' zo stelt Piet de Rooy in 1995 in *De Rode Droom*, 'nooit eenvoudig om sociaal-democraat te zijn, maar het lijkt de laatste jaren een bijna onmogelijke opgave geworden. De partij zucht onder wat psychologen "een laag zelfbeeld" zouden noemen, een betrekkelijk gering zelfvertrouwen en een wat topperige zoektocht naar de eigen identiteit.'⁸

De Rooy heeft gelijk, maar daar staan twee dingen tegenover. In de eerste plaats is er reden voor ernstig zelfonderzoek, omdat de vooronderstellingen waarop de sociaal-democratische politiek was grondvest onvoldoende realiteitsgehalte hebben gekregen. In de tweede plaats is de sociaal-democratie altijd gekenmerkt door een grote vitaliteit en aanpassingsvermogen aan nieuwe omstandigheden. Nadat in de eerste fase van de sociaal-democratie de sociale kwestie en de democratische burgerrechten centraal hadden gestaan, kregen in een volgende fase het verzet tegen antidemocratische stromingen en het bestrijden van de economische crisis een prominente plaats op de sociaal-democratische agenda. Na de oorlog heeft de sociaal-democratie mede de grondslag gelegd voor de verzorgingsstaat, en vervolgens de mogelijkheden daarvan uitgebuit.

De sociaal-democratie heeft genoeg veerkracht om opnieuw een politiek project te formuleren dat rekening houdt met de veranderde maatschappelijke verhoudingen en met haar eigen traditie zonder daar de gevangene van te worden.

Noten

1. Vgl. Bart Tromp e.a., *Beginselen ter sprake*, Amsterdam 1985.

2. J.M. den Uyl, 'Negentig jaar sociaal-democratie', in: J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek*, Amsterdam 1986, p. 23.

3. *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam 1991, p. 58.

4. Peter Rehwinkel en Jan Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok*, Amsterdam 1994.

5. Thijs Wöltgens, *De nee-zeggere of De politieke gevolgen van het economisch liberalisme*, Amsterdam 1996.

6. E.H. Kossmann, 'Op zoek naar continuïteit: de Jaarboeken voor het democratisch socialisme', in: *Socialisme & Democratie* 46 (1989) nr. 11, p. 351. Vgl. ook de bijdrage van Ruud Koole aan dit jaarboek.

7. P.J. Troelstra, *Inzake partijleiding. Toelichtingen en gegevens*, Rotterdam 1906, p. 95.

8. Piet de Rooy e.a., *De Rode Droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal*, Nijmegen 1995, p. 69.

Inzake beginselen

De grondslag voor sociaal-democratische partijvorming

Partijen in de gouden eeuw

In de ‘gouden eeuw van de partijen’ waren partijen min of meer ‘gesloten politieke gemeenschappen’ – dat beeld is inmiddels bekend. Hun positie berustte op een redelijk homogene kiezersgroep, op hechte organisatorische verbanden en op een samenhangende politieke identiteit. Zeker het merendeel van de kiezers werd geacht tot een bepaalde partij te behoren. Hun stemgedrag werd dan ook niet zozeer opgevat als de uitkomst van een weloverwogen keuze tussen de concurrerende partijen, maar als de uitdrukking van een bepaalde identiteit en loyaliteit. Zoals Rose en Mossawir¹ in hun reeds uit 1967 daterende analyse van verkiezingsonderzoek schreven: ‘het idee dat het leeuwendeel van het electoraat bij verkiezingen een partij “kiest” is net zo misleidend als de veronderstelling dat gelovigen ’s zondags naar een anglicaanse, presbyteriaanse of baptistische kerk “verkiezen” te gaan.’ Zo was de situatie ten tijde van de massademocratie, georganiseerd door massapartijen, of, beter gezegd, door ‘partijen van massa-integratie’.² Want aan de prominente positie die dit soort partijen ging innemen was het onder meer te danken dat het Europese electoraat zich gedurende de decennia na de invoering van de massademocratie snel stabiliseerde.³

In grote lijnen berustten de gesloten politieke gemeenschappen op gesloten *maatschappelijke gemeenschappen*. Op hun beurt bestonden die weer uit groepen burgers met bepaalde maatschappelijke ervaringen, of die nu lagen op het vlak van beroep, arbeids- en leefomstandigheden, religie of wat dan ook. De samenhang binnen deze groeperingen werd bovendien nog versterkt door het optreden van even levendige als effectieve maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, kerken, clubs en wat dies meer zij. Met andere woorden: de grenzen tussen politieke gemeenschappen waren doorgaans afgeleid van, of vielen samen met, de scheidslijnen tussen al eerder ontstane maatschappelijke

groepen. In diverse Europese landen⁴ ontwikkelde zich langs deze lijnen een veelomvattende segmentatie of *verzuiling*, waardoor maatschappelijke gemeenschappen van elkaar werden afgegrensd, terwijl de eenheid tussen de eigen 'leden' en aanhangers er juist door werd versterkt.

Maatschappelijk relevante tegenstellingen hebben zich echter nooit *automatisch* in politieke oppositie of partijvorming vertaald. Leidden bijvoorbeeld de klassentegenstellingen zo'n eeuw geleden in haast alle westerse democratieën tot de opkomst van een socialistische partij, in de Verenigde Staten noch in Ierland bleken deze tegenstellingen op zichzelf voldoende voor het ontstaan van een socialistische stroming van enige betekenis. Zo waren er ook andere maatschappelijke tegenstellingen, met *gender* als meest opvallende voorbeeld, die op zichzelf geen krachtig politiek verzet in het leven wisten te roepen. Specifieke maatschappelijke ervaringen speelden dus een grote rol bij het ontstaan van een politieke identiteit, maar ze hoefden nog niet per se tot de opkomst van een massapartij te leiden.

Er was daarom nog een andere prikkel nodig. Behalve dat van massaorganisaties op zich al een wervend effect uitgaat, werd deze stimulans ook doelbewust door partijen gegeven. Of, anders gezegd, mede doordat partijen actief bevorderden dat groepen burgers een samenhangende politieke identiteit ontwikkelden, konden ze hun eigen netwerken en een trouwe achterban opbouwen. Organisatorische interventie was daarbij van cruciaal belang. Dit was vooral het geval omdat de nieuwe massapartijen hun aanhangers tegemoet traden met eisen die, om Neumann te citeren, 'onvergelijkelijk veelomvattender' waren dan die welke door hun voorgangers – te weten de losjes georganiseerde kaderpartijen van de periode voorafgaand aan het massakiesrecht – waren gesteld. Wat de nieuwe partijen bovenal beoogden, was 'een toenemende invloed op alle terreinen van het dagelijks bestaan'.⁵

Aan de combinatie van deze beide factoren – maatschappelijke afbakening enerzijds en organisatorische interventie anderzijds – was het te danken dat partijen wortel schoten in de samenleving en gingen beschikken over hechte ondersteunende netwerken. Zelden of nooit ontstond er een grote, hechte partij op basis van slechts een van deze beide factoren. Zoals Sartori⁶ al stelde: klassenomstandigheden en sociale omstandigheden in het algemeen kunnen mensen zeker be-

wust maken van hun maatschappelijke positie. Maar zonder organisatorische interventie zal dit nooit worden vertaald in klassenbewustzijn en vervolgens klassenactie (waaronder klassegebonden stemmen). En omgekeerd: een organisatie kan op een gegeven moment nog zo'n sterke politieke loyaliteit en identiteit oproepen, alleen als ze bij een relevante sociale werkelijkheid aansluit kan daaruit een sterke partij met een afgebakende achterban ontstaan.

De klassieke klassegebonden en confessionele massapartijen van de eerste decennia van deze eeuw ontleenden hun kracht aan deze factoren.⁷ Met behulp van sterke organisatorische netwerken, die op gedeelde sociale ervaringen berustten, wisten ze een trouwe achterban op te bouwen. Maatschappelijke geslotenheid en organisatorische activiteiten tezamen produceerden politieke identiteit en politieke stabiliteit.

De kracht van de politieke identiteiten varieerde uiteraard sterk van groep tot groep en van land tot land. Hetzelfde gold voor de verhouding tussen organisatorische interventie en sociale geslotenheid. Neem bijvoorbeeld de Britse Labour-partij. Die leunde op een zeer sterke klasse-identiteit, maar bleef in organisatorisch opzicht altijd betrekkelijk zwak. Ze koos voor een soort federalistisch partijmodel, waarbij lokale organisaties en vakbonden zich konden aansluiten. Het andere uiterste was de Ierse Fianna Fáil-partij. Zij vond aanhang onder alle lagen van de bevolking, maar wist met haar beroep op zuiver politieke kwesties en dankzij een sterk organisatorisch netwerk toch een grote, stabiele achterban te vormen. Een meer klassiek voorbeeld van de combinatie maatschappelijke geslotenheid en organisatorische inspanning vormde de sociaal-democratische partij in het Duitse keizerrijk. Die steunde bijzonder sterk op een bepaalde klasse, terwijl het partijnetwerk de leden ook nog eens bijna letterlijk 'van de wieg tot het graf' probeerde te organiseren.⁸ In Frankrijk was de situatie weer anders. Noch de sociale, noch de organisatorische factor speelde daar een grote rol. Politieke partijen, zelfs die ter linkerzijde, raakten dikwijls al snel na hun oprichting hopeloos verdeeld en was in het algemeen geen lang leven beschoren.

De politieke identiteiten verzwakt

Sinds de ‘gouden eeuw’ is er in de wereld van de partijen uiteraard heel wat veranderd. De belangrijkste en meest in het oog lopende verandering was wel dat mensen steeds minder het gevoel kregen tot een bepaalde maatschappelijke groep te behoren. Dit als gevolg van de erosie van de klassenstructuren en van collectieve sociale banden in het algemeen. Op zijn beurt had dit weer tweeërlei gevolg. Aan de ene kant was er de individualisering, in die zin dat de identiteit van mensen steeds minder ging afhangen van collectieve ervaringen. En anderzijds werd de samenleving juist homogener, in die zin dat de muren tussen sociale groepen afbrokkelden. Met andere woorden: terwijl de verschillen tussen sociale subgroepen – katholieken en protestanten, arbeiders en leidinggevendenden, mannen en vrouwen – aan belang inboetten, gingen individuele verschillen juist meer gewicht in de schaal leggen. In de loop van dit proces moest derhalve wel duidelijk worden dat politieke bewegingen die op een bepaalde *maatschappelijke* identiteit waren gefundeerd, meer en meer in de problemen zouden raken. Met als gevolg dat partijen in toenemende mate gingen inspelen op belangen die in verband konden worden gebracht met een individueel eigenbelang.

In dezelfde periode begonnen de partijen zelf minder energie te steken in organisatorische activiteiten. Ze leken in elk geval niet langer geïnteresseerd, dan wel in staat, delen van het electoraat te isoleren in min of meer gesloten politieke gemeenschappen. Het ledenaantal van de partijen liep terug, zeker in verhouding tot het totale electoraat, terwijl de leden die bleven minder betrokken raakten bij hun partij. Daarnaast begonnen ook de ooit zo nauwe banden tussen partijen en maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, kerkelijke instellingen en dergelijke, tekenen van verval te vertonen. Zo kwamen de partijen steeds meer op zichzelf te staan, nog slechts deel uitmakend van een strikt politieke wereld. Ik wil hier met nadruk stellen dat dit alles niet geheel of gedeeltelijk toe te schrijven was aan een of ander structureel onvermogen van partijleiders. De veranderingen werden ook welbewust door de partijen bevorderd. Want die mochten er dan kwetsbaarder door worden, met alle risico’s voor de ooit machtige politieke organisaties van dien – electorale achteruitgang, politiek isolement en onverschilligheid onder de bevolking –

maar ze kregen er ook de mogelijkheid door om kiezers te winnen buiten de aloude getto's. Geslotenheid was dan misschien veiliger, maar ze noopte wel tot een overwegend defensieve rivaliteit. Hoe riskant ook, met een meer open electoraat konden partijen op een agressievere manier die kiezers benaderen die vooral aan hun eigenbelang dachten.

Deze combinatie van maatschappelijke en organisatorische veranderingen heeft ook de politieke identiteiten aangetast. Stemgedrag is gaandeweg een kwestie van persoonlijke keuze geworden⁹, met alle onzekerheid van dien, terwijl anderzijds alle kiezers konden worden bereikt. Het wegvallen van de muren tussen de kiezers, en de burgers in het algemeen, dwingt de partijen niet alleen tot een fellere concurrentie, ze kunnen ook minder zeker zijn van de uitkomst. Het idee dat kiezers tussen partijen kiezen is niet langer zo absurd dat de vergelijking met de keuze tussen kerken nog zinvol is. Een vergelijking met de zappende televisiekijker lijkt inmiddels meer op haar plaats. De partijen hebben daaruit reeds consequenties getrokken: ze vertrouwen nu meer op de 'stem van de mening' dan op de 'stem van het behoren tot', om de begrippen te gebruiken die Parisi en Pasquino in hun analyse van Italiaans stemgedrag ontwikkelden.¹⁰ De verklaring voor de dikwijls toch nog grote voorspelbaarheid van verkiezingen, lijkt niet zozeer te moeten worden gezocht in structurele determinanten als wel in het feit dat kiezers uit gewoonte plegen te stemmen en te onverschillig staan tegenover de politiek om de voors en tegens van alle partijen tegen elkaar af te wegen.

De mogelijkheid van onverschilligheid onder het publiek werpt ook een scherp licht op een derde verandering sinds de 'gouden eeuw' van de partijen, een verandering die vooral voor de sociaal-democratie van belang is. Behalve door maatschappelijke geslotenheid en organisatorische interventie, bleef de eenheid van electorale groepen namelijk ook bestaan doordat er *wezenlijke politieke belangen* op het spel stonden. Kortom, het deed ertoe wie won. In een geheel ander verband onderscheidde Stein Rokkan vier cruciale horden die in het voortschrijdende proces van democratisering en massamobilisatie in West-Europa moesten worden overwonnen.¹¹ De eerste horde was die van de *legitimatie*, waarbij het recht op petitie, kritiek en demonstratie werd erkend. De tweede horde was die van *incorporatie*, waarbij de rechten op participatie werden erkend. De derde was die

van *representatie*, waarbij het recht op een zetel in de wetgevende organen werd vastgelegd. En tot slot was er de horde van de *uitvoerende macht*, waarbij het recht op regeringsdeelname algemeen werd.

Vanuit het perspectief van de klassenpolitiek bezien, waren deze horden echter vooral van belang omdat het de sociaal-democraten waren, die vooropliepen in de strijd om ze te overwinnen. Niet alleen organiseerden en mobiliseerden zij dus een reeds bestaande en duidelijk gedefinieerde kiezersgroep, het was ook vooral aan hen te danken dat die groep zijn intrede kon doen in de democratische politiek. Daar werden groepsbelangen door de sociaal-democratische partijen vertegenwoordigd en veilig gesteld. Maar wat wellicht nog belangrijker was, was dat in hoofdzaak deze partijen ervoor wisten te zorgen dat de politieke rechten met sociale rechten werden uitgebreid. In de twintigste eeuw kreeg de staat hierdoor een fundamenteel ander karakter: naast nieuwe verplichtingen ontstonden er ook geheel andere verwachtingen ten aanzien van de overheid.

Je zou kunnen stellen dat ook deze ontwikkelingen aan een welhaast 'natuurlijke' samenloop van omstandigheden te danken waren. De belangen van de klasse waren min of meer duidelijk en ze werden in feite als vanzelfsprekend beschouwd. Dat de sociaal-democratische partij voor deze belangen opkwam was eveneens min of meer duidelijk, en ook dit sprak min of meer vanzelf. Er was nauwelijks sprake van een dilemma van vertegenwoordiging, waarbij de partij en de partijleiding gedwongen zouden zijn geweest de conflicterende verdiensten van vertegenwoordiging en lastgeving tegen elkaar af te wegen. In deze jaren was politiek nog geen autonome activiteit. De partij behoorde evenzeer tot haar electoraat als de (loyale) kiezer tot zijn partij. Partij en kiezer deelden hun politieke identiteit, bekrachtigd als die werd door sociale geslotenheid en organisatorische netwerken. Voor beide stonden er belangrijke kwesties op het spel, en was er veel om voor te strijden.

Maar waar het in dit betoog om gaat is dat Pizzorno waarschijnlijk gelijk had waar hij zijn cruciale stelling poneerde, dat deze samenloop van omstandigheden kenmerkend is geweest voor slechts één fase in de politieke geschiedenis,¹² en dat het patroon zich sindsdien heeft gewijzigd. Met het wegvallen van de muren tussen maatschappelijke groepen zijn zowel de belangen als het sociaal gedrag gefragmenteerd.¹³ Essentiële collectieve belangen laten zich zo moeilijker defi-

niëren. De mogelijkheid om een bepaalde groep te vertegenwoordigen kalfde nog verder af door de groeiende afstand tussen partij en kiezer, alsook door de schijnbaar onstuitbare neiging van de politiek zich van de rest van de samenleving te isoleren. In combinatie met het feit dat de programmatische consensus tussen partijen toeneemt, en de mogelijkheid tot programmatische innovatie van de partijen beperkt lijkt,¹⁴ leidde dit alles ertoe dat er nog nauwelijks een campagne te bedenken is waarmee een partij zich op wezenlijke punten kan profileren tegenover de rest.

Natuurlijke meerderheden, eigenbelang en altruïsme

Zo kan een scherp contrast worden geschetst tussen de positie van de sociaal-democratische partijen in hun 'gouden eeuw' en die in de huidige tijd. Maar dit contrast is uiteraard niet van de ene dag op de andere ontstaan. Integendeel, al ten minste gedurende de laatste vijftig jaar werden de Europese sociaal-democratische partijen vrijwel voortdurend met veranderende omstandigheden geconfronteerd. Met het oog op deze nieuwe situaties zagen ze zich genoodzaakt de kern van hun electorale basis, hun organisatorische structuren en hun programma's aan te passen. In electoraal opzicht bijvoorbeeld proberen de sociaal-democratische partijen al zeker sedert de jaren vijftig kiezers te winnen, die niet tot hun oorspronkelijke, sociaal gedetermineerde electoraat behoren.¹⁵ En met succes: behalve dat ze hun zetelaantal wisten te behouden, zo niet te vergroten, kregen ze ook een meer gedifferentieerde achterban. In organisatorisch opzicht raakte de kapitaalintensieve benadering in zwang. Zo kwam er voor parlementsleden en partijbureaucratie extra geld beschikbaar, terwijl tegelijk hun greep op de samenleving verminderde, door zowel teruglopende ledenaantallen en betrokkenheid¹⁶ als het uit elkaar groeien van partijen en belangenorganisaties.

Vanaf de jaren zestig begonnen ook de meeste andere *mainstream*-partijen in Europa deze veranderingen geleidelijk aan door te voeren, met als resultaat dat zij zich allemaal tot zogeheten 'catch-all partijen'¹⁷ of 'electoraal-professionele partijen'¹⁸ ontwikkelden. Ze gingen kort gezegd wat organisatiemodel betreft almaar meer op elkaar lijken, en het typisch sociaal-democratische model verdween.¹⁹ Ook in programmatisch opzicht pasten de sociaal-democraten zich aan, zij het

dat dit soms abrupter gebeurde (van Bad Godesberg in 1959 tot het schrappen van *Clause Four* door de Britse Labour-partij in 1995, om slechts twee mijlpalen te noemen).²⁰

Hing het einde van de ‘gouden eeuw’ samen met veranderingen op maatschappelijk gebied, ook het startpunt werd bepaald door een zeer specifieke samenloop van omstandigheden. In zijn meest ‘zuivere’ periode, gekenmerkt door de opkomst en consolidatie van de grote sociaal-democratische partijen in de eerste decennia van de massademocratie, traden er drie nauw met elkaar verweven factoren op: sociale geslotenheid (van klassen), organisatorische inkapseling (door partijen) en programmatische (ideologische) eigenheid. De vraag die nu natuurlijk gesteld moet worden, is of deze factoren wel *los van elkaar kunnen bestaan*. Met andere woorden, het is de vraag of het zelfs maar *mogelijk* is het derde element (eigen politieke programma’s) te handhaven nu de beide andere elementen (de sociale en organisatorische geslotenheid) zijn weggevallen.

Vanuit een bepaald standpunt bezien kun je stellen dat ideologie (of beleid, of een programma) los staat van al het andere. Je zou dus een eigen partij-identiteit kunnen—en moeten—ontwikkelen, haast ongeacht de sociale en organisatorische omstandigheden. Aan bepaalde ideologische principes valt niet te tornen. Ze gelden in vrijwel elke politieke situatie. Maar vanuit een ander, wellicht realistischer standpunt kun je stellen dat een partij enkel en alleen een eigen programma kan ontwikkelen indien ze op een bijna ‘organische’ wijze ideologisch verbonden is met een bepaalde klasse. In een situatie waarin kwetsbare partijen moeten concurreren om de gunst van een algemeen toegankelijk electoraat, zou zo’n programma dus niet mogelijk zijn.

Een van de grote voordelen voor de sociaal-democratie in de eerste fase van mobilisatie was dat zij, en links in het algemeen, aannemelijk wist te maken dat ze een ‘natuurlijke’ meerderheid van de bevolking representeerde: ‘de (oorspronkelijke) strijd van links om als de vertegenwoordiger te worden gezien van de “arbeidersklasse”, de “lagere klassen”, de “armen”, de “have-nots”’ enzovoorts teerde sterk op de gedachte dat deze groepen ooit de basis zouden gaan vormen voor een politieke meerderheid. De enige vraag was hoe je het verzet, de onwetendheid en vooroordelen kon overwinnen.’²¹ In deze zin, en dit was cruciaal, konden de essentiële programmapunten, hoeveel

herverdeling ze ook impliceerden, toch als in overeenstemming met het eigenbelang én het algemeen belang worden gepropageerd. De 'natuurlijke' meerderheid was ondergeprivilegieerd en deze meerderheid vormde, in elk geval in theorie, in potentie het kiezersvolk van links. In deze cultuur van ontevredenheid kon slechts een minderheid tegen de eisen van links gekant zijn.

Ook dit voordeel is uiteraard verdwenen, niet in de laatste plaats door de successen van links in de afgelopen vijftig jaar. In het Westen domineert nu de 'cultuur van tevredenheid', om Galbraith te citeren,²² waarin de natuurlijke meerderheid zich relatief bevoorrecht voelt. Zeker, zelfs in de kapitalistische wereld komen nog armoede en achtergesteldheid voor. Zowel binnen als buiten de grenzen van het Westen zie je overvloedige tekenen van 'materiële en geestelijke nood en lijden',²³ en dat worden er alleen maar meer. Het sociaal-democratische streven naar sociale rechtvaardigheid en herverdeling van weleer zou zeker een vervolg moeten krijgen in de strijd tegen deze misstanden. Maar het probleem is dat deze strijd nu een beroep vereist op het altruïsme, en niet op het eigenbelang. Daarin ligt het wezenlijke verschil tussen onze tijd en die waarin de sociaal-democratische partijen hun pionierswerk verrichtten.

Hoewel het conflict tussen altruïsme en egoïsme de laatste jaren acuter is geworden, is het niet geheel nieuw. In zijn analyse van Brits stemgedrag, onderstreepte James Alt dat dit conflict in Groot-Brittannië al in de jaren zeventig aan het licht trad. Terwijl Labour indertijd de werkloosheidsbestrijding topprioriteit wilde geven, een punt waarbij slechts tien procent van de kiezers direct belang had, probeerden de conservatieven de kiezers vooral te paaien met een anti-inflatiebeleid, waarvoor ontegenzeggelijk een bredere publieke belangstelling bestond.²⁴ Vroeg de een dus om een altruïstische stem (opkomen voor anderen), de ander appelleerde aan het eigenbelang (zoals lage prijzen voor iedereen). En terwijl een beroep op het altruïsme in tijden van overvloed nog wel enig succes had kunnen hebben, bleek het in de periode van recessie niet echt aan te slaan.

Alts redenering kan natuurlijk gegeneraliseerd worden naar kwesties waarbij niet de uitruil tussen werkloosheid en inflatie in het geding is. Overigens is dit debat recentelijk in Europa weer relevanter geworden, door de omvangrijke en tegenstrijdige eisen die aan het sociale beleid worden gesteld enerzijds en de fiscale en monetaire po-

litiek anderzijds. Maar de principiële kant van het dilemma is helder: wil links een specifiek programma handhaven of ontwikkelen dan moet dit, net als in het verleden, de eisen van gelijkheid, sociale rechtvaardigheid en herverdeling omvatten. Met het opgeven van deze principes zou links immers alles laten varen waarin het zich van andere stromingen onderscheidt. Zodra een sociaal-democratische partij deze eisen op een laag pitje zet, ontwikkelt ze zich tot een organisatie die simpelweg uit is op zetels en macht. 'Macht betekent dan nog slechts dat je op de status-quo mag passen. Een hefboom naar de samenleving ontbreekt.'²⁵

Maar in de hedendaagse westerse constellatie heeft deze koers ook een groot nadeel. Want een sociaal-democratische partij die hamert op gelijkheid, sociale rechtvaardigheid en herverdeling, komt, althans op het eerste gezicht, slechts op voor de belangen van een minderheid van de bevolking. Zo'n partij propageert dus een politiek, die lijnrecht ingaat tegen wat beschouwd wordt als het algemeen belang. Hoe urgent haar problemen ook zijn – en ze worden alleen maar groter –, in de meeste moderne westerse landen behoort slechts een minderheid tot de armen en kansarmen. Volgens de meest brede definitie bijvoorbeeld is dit de 33 procent in de 'twee-derdemaatschappij' of de twintig of zelfs veertig procent in de 'drie-vijfdemaatschappij'. Aangezien veel van deze mensen behalve in sociaal en economisch opzicht ook in politieke zin gemarginaliseerd zijn, maken ze een nog geringer deel uit van de burgers die gaan stemmen dan van de samenleving in haar totaliteit. Een op de positieverbetering van deze groep gerichte politiek kan dus alleen een meerderheid krijgen als veel kiezers uit welhaast zuiver altruïstische motieven stemmen. Dat dit wellicht te veel gevraagd is, wordt te meer duidelijk wanneer je sociale rechtvaardigheid op wereldschaal gaat eisen. Zoiets noopt immers tot een nog veel grotere herverdeling van rijkdommen, in dit geval van de ontwikkelde naar de onderontwikkelde landen.

Het moderne strategische dilemma

Samenvattend kan dus worden gesteld dat in hoofdzaak drie factoren het verschil verklaren tussen de positie van de huidige sociaal-democratische partijen en die welke hun voorgangers in de beginjaren van de massademocratie 'genoten'. Om te beginnen: moderne partijen

kunnen hun politieke identiteit niet langer ontleen aan een reeds bestaande electorale groep, die essentiële belangen deelt. Maatschappelijke groepen zijn minder gesloten dan voorheen, en hoewel veel Europese sociaal-democratische en linkse partijen in de kern nog wel steunen op een klasse, vormt die inmiddels nog maar een kleine minderheid van het electoraat.

De partijen zijn, ten tweede, verder van de samenleving af komen te staan. Als politieke entiteiten leiden ze hun eigen bestaan, terwijl vrijwel geen enkele linkse partij nog streeft naar iets wat ook maar in de verste verte lijkt op organisatorische binding. Daarvan getuigen de aanzienlijk lossere banden tussen partijen en maatschappelijke organisaties, zowel als de gestage erosie aan de basis. In deze zin is niet alleen de maatschappij maar ook de politiek niet langer gesegmenteerd. Met als resultaat dat partijen zich in de strijd om de kiezersgunst veel kwetsbaarder voelen.

Ten derde is er nog de deels met de eerdergenoemde ontwikkelingen samenhangende factor: voor de sociaal-democratie is de mooie tijd voorbij dat haar programma een hoge mate van vanzelfsprekendheid had. Dit komt onder meer doordat de oorspronkelijke politieke doeleinden—legitimatie, incorporatie, representatie en toegang tot de uitvoerende macht—zijn bereikt. Hetzelfde geldt min of meer voor het recht op gelijke behandeling. Maar het komt in de allereerste plaats doordat het klassieke streven van de sociaal-democratie—en de evidente noodzaak dit voort te zetten—naar gelijkheid, rechtvaardigheid en herverdeling, niet langer te verkopen vallen onder het motto dat de natuurlijke meerderheid van de bevolking hierbij gebaat is. Het is slechts een minderheid die buiten de huidige cultuur van tevredenheid staat. Dit is de hoofdoorzaak van het feit dat de omstandigheden fundamenteel, en wellicht voor altijd, veranderd zijn.

Hieraan kunnen we ten minste één zekerheid ontleen: gezien de volstrekt andere context waarin ze moeten opereren, kunnen de huidige sociaal-democratische partijen weinig van het verleden leren. In het bijzonder geldt dit voor het fundamentele dilemma waarvoor ze staan, en waarvoor hun voorgangers weinig begrip hadden kunnen hebben. Dit dilemma komt op het volgende neer: ofwel de partijen blijven trouw aan hun traditionele streven alsmede aan hun aloude politieke stijl, en trekken zich terug op wat hooguit een minderheidspositie kan worden, of ze blijven een meerderheidspositie nastreven

door in te spelen op de belangen van een meerderheid. In de afgelopen dertig jaar is wel gebleken dat deze strategie dwingt tot aanpassingen of zelfs het opgeven van de traditionele doelstellingen. De sociaal-democraten van de beginjaren kenden dit dilemma niet. Al dan niet terecht gingen ze ervan uit dat een natuurlijke meerderheid zich eens achter hun programma zou scharen. Maar in de huidige situatie moeten er zaken tegen elkaar worden uitgeruild: de sociaal-democratie houdt óf vast aan haar integriteit en aanvaardt een minderheidspositie, óf ze blijft naar een meerderheid streven, die opgebouwd wordt rond een politiek van compromis en consensus. Het verleden biedt geen alternatief.

De vraag die nu moet worden gesteld, is of het nadeel van een van deze beide opties in een voordeel kan worden omgezet? Waaraan moet de legitimiteit worden ontleend? Allereerst moet worden erkend dat het scenario van de minderheidspositie niet per se het meest nadelige hoeft te zijn. De acceptatie van een minderheidspositie in een meerpartijstelsel enerzijds en het streven naar een electorale meerderheid anderzijds vragen uiteraard om zeer uiteenlopende strategieën. Maar het grootste onderscheid tussen hen ligt toch in de simpele vraag *waar* je je coalities wilt opbouwen.²⁶ In het eerste geval, waarbij de partij haar kiezers een betrekkelijk onverdund programma aanbiedt, om vervolgens in het parlement en in contacten met andere partijen naar compromissen te zoeken, blijft de integriteit op electoraal – en programmatisch – niveau bewaard. In het tweede geval zijn de compromissen reeds van meet af aan ingebakken. De kiezers krijgen dan een optelsom van diverse belangen aangeboden, waarna de winnende partij of coalitie hoopt een hoofdrol te kunnen spelen bij het vaststellen van het regeringsprogramma. De eerste optie houdt het risico in dat standpunten die aan de basis werden gepropageerd op eliteniveau aangelengd worden, maar ze kunnen in elk geval op de agenda worden geplaatst. In het tweede geval is die mogelijkheid er niet.

Het tweede voordeel van het minderheidsscenario is duidelijker maar ook lastiger te realiseren. Het exploiteren van het altruïsme zou namelijk wel eens minder onmogelijk kunnen zijn dan het lijkt. Met andere woorden, wellicht valt door middel van politieke overtuigingsarbeid het conflict tussen – en de uitruil van – de traditionele doelstellingen van de sociaal-democratie enerzijds en het eigenbelang

van de meerderheid van de huidige kiezers anderzijds uit de wereld te helpen. Om Sartori te parafraseren: in het verleden kregen collectiviteiten een klassenstructuur omdat ze daartoe werden overreed, waarbij de partij de slimste 'overreder' was door op klassensentimenten in te spelen.²⁷ Zo zou ook nu een meerderheid van het electoraat ertoe overgehaald kunnen worden om, zelfs tegen haar eigenbelang op korte termijn in, een sociaal-democratisch programma van herverdeling te omarmen. Hoe onrealistisch dit vandaag de dag ook mag klinken, en hoezeer een altruïstische agenda nu misschien tot mislukken gedoemd lijkt te zijn, toch kan alleen deze hoop vooruitgang brengen. Het is, kortom, wellicht mogelijk de hoop van weleer, dat links een meerderheid zal winnen, nieuw leven in te blazen. Maar daartoe moet de eerder genoemde logica van eigen- en algemeen belang worden verworpen. Het bredere publiek moet ervan overtuigd worden dat iedereen erop vooruitgaat als het onrecht waarvan sommigen de dupe zijn, wordt weggenomen. Dat is de rol van partijen. Wie die rol verwerpt, geeft toe aan de wanhoop.

Tegelijkertijd valt niet te ontkennen dat de omstandigheden momenteel bijzonder ongunstig zijn voor deze koers. Voor radicale sociaal-democratische strategieën, of die nu gericht zijn op de economie of de verzorgingsstaat, en zeker als ze herverdeling beogen, is een bepaalde manoeuvreerruimte nodig. Door de huidige internationale situatie ontbreekt die ruimte gewoon. Juist op dit niveau doet zich het conflict tussen de eisen van sociale politiek en die van fiscale en monetaire politiek het scherpst voor. De haast van tal van Europese landen om aan de criteria van Maastricht te voldoen, beperkt de ruimte voor typisch sociaal-democratische initiatieven nog verder. Dit is de eerste, en grootste, belemmering.

In de tweede plaats is er de door Alt genoemde belemmering, dat een beroep op het altruïsme in tijden van relatieve of vermeende schaarste welhaast moet mislukken. Dat de sociaal-democraten in de eerste naoorlogse jaren zoveel succes hadden, was niet in de laatste plaats te danken aan de toenmalige economische groei. Thans stuiten pleidooien voor herverdeling op nationale schaal op meer verzet, wat nog veel sterker geldt voor oproepen om de ontwikkelingshulp op peil te houden. Zelfs Oost-Europa blijkt bij zijn moeizame pogingen de economie op poten te zetten op weinig goodwill te mogen rekenen. De derde belemmering hangt hiermee samen. Zij houdt in dat

een politiek ten gunste van de minderbedeelden onvermijdelijk als strijdig zal worden gezien met het streven de groeiende onzekerheid van de middenklassen weg te nemen. In deze zin is Galbraiths 'cultuur van tevredenheid' er eerder een van onzekerheid en egoïsme dan van zekerheid en zelfgenoegzaamheid. Zowel partijen als kiezers blijken het afwenden van bedreigingen van de welvaart en privileges van de meerderheid belangrijker te achten dan het lenigen van de noden van de kansarmen.

In het verleden wist de sociaal-democratie, in bepaalde landen althans, onder brede lagen van de bevolking een gevoel van solidariteit te kweken. Het was een van haar grootste prestaties dat het eigenbelang een verbinding aanging met de invoering van collectieve voorzieningen.²⁸ Hoewel de gestage erosie van de scheidslijnen tussen de klassen er op den duur toe leidde dat de sociaal-democratie de belangen van een bepaalde bevolkingsgroep niet langer kon bevorderen onder het motto dat het belang van de hele samenleving ermee was gediend, droeg het solidariteitsgevoel, dat soms door een hoog peil aan algemene voorzieningen werd gestimuleerd, er niettemin toe bij dat er een nieuwe vorm van sociaal-democratische consensus ontstond. Onder de veel minder gunstige omstandigheden van de late jaren negentig is het precies dit soort solidariteitsgevoel dat de sociaal-democratie nodig heeft, wil ze weer succesvol worden.

Maar het probleem is dat de groep die baat heeft bij deze solidariteit, alle individualisering en sociale fragmentatie ten spijt, sterk afgezonderd is van de rest van de samenleving. Deze kloof tussen de kansarmen (de ontevredenen) en degenen die dat niet zijn (de tevredenen) wordt zelfs alleen maar groter. Waarbij nog als extra probleem komt dat, zoals eerder gezegd, de grote meerderheid van de kiezers, ondanks al hun onzekerheden, nu aan de tevreden kant van de lijn staat. Dit betekent dat in onze tijd het gevoel van solidariteit, waarschijnlijk meer dan ooit in het verleden, gebouwd moet worden op altruïsme in plaats van op eigenbelang. Er zijn slechts twee andere opties. Je kunt je pal achter de ontevredenen scharen (en genoeg nemen met een permanente minderheidspositie), of je kunt in navolging van Labour en de Amerikaanse Democraten inspelen op de onzekerheden van de tevreden meerderheid. Wie in geen van beide strategieën een voldoende basis voor legitimiteit ziet, moet een nieuw gevoel van

solidariteit kweken. Dit zal zonder twijfel moeilijk zijn, maar uit alles blijkt dat het nodig is.

(Vertaling: Margreet de Boer)

Noten

1. Richard Rose en Harve Mossawir, 'Voting and elections: a functional analysis', in: *Political Studies* 15 (1967) nr. 2, p. 186.

2. Otto Kirchheimer, 'The transformation of West European party systems', in: Joseph LaPalombara en Myron Weiner (red.), *Political parties and political development*, Princeton 1966, p. 177-200; Allesandro Pizzorno, 'Interests and parties in pluralism', in: Suzanne Berger (red.), *Organizing interests in Western Europe: pluralism, corporatism, and the transformation of politics*, Cambridge 1981, p. 249-284.

3. S. M. Lipset en Stein Rokkan, 'Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction', in: S. M. Lipset en Stein Rokkan (red.), *Party systems and voter alignments*, New York 1967, p. 1-64; Stefano Bartolini en Peter Mair, *Identity, competition and electoral availability: the stabilisation of European electorates, 1885-1985*, Cambridge 1990.

4. En niet alleen in Nederland: zie Stein Rokkan, 'Towards a generalized concept of *verzuiling*', in: *Political Studies* 25 (1977) nr. 4, p. 563-570.

5. Sigmund Neumann, 'Towards a comparative study of political parties', in: Sigmund Neumann (red.), *Modern political parties*, Chicago 1956, p. 404.

6. Giovanni Sartori, 'From the sociology of politics to political sociology', in: S. M. Lipset (red.), *Politics and the social sciences*, New York 1969, p. 65-100.

7. Kirchheimer, op. cit.

8. Günther Roth, *The social democrats in imperial Germany: a study in working-class isolation and national integration*, Ottawa 1963.

9. Cees van der Eijk, Mark N. Franklin, Tom Mackie en Henry Valen, 'Cleavages, conflict resolution and democracy', in: Mark N. Franklin, Tom Mackie en Henry Valen, et al. *Electoral change: responses to social and attitudinal structures in Western countries*, Cambridge 1992, p. 406-431.

10. Arturo Parisi en Gianfranco Pasquino, 'Relazione partiti-elettori e tipo di voto', in: Arturo Parisi en Gianfranco Pasquino (red.), *Continuità e mutamento elettorale in Italia*, Bologna 1977, p. 215-249.
11. Stein Rokkan, *Citizens, elections, parties*, Oslo 1970, p. 79 e.v.
12. Pizzorno, op. cit., p. 272: 'Strong parties, with clearly delineated programmes and integrated membership, are a temporary phenomenon [...] typical of [pluralism's] first "generative" phase, when the big collective actors are admitted to share power into a system of representation; they still tend to control their followers as whole persons, not just to represent them in specific roles.'
13. Zie bijv. Eric S. Einhorn en John Logue, 'Continuity and change in the Scandinavian party systems', in: Steven B. Wolinetz (red.), *Parties and party systems in liberal democracies*, Londen 1988, p. 180.
14. Zie bijv. Richard Stubbs en Geoffrey R. D. Underhill, 'Introduction: state policies and global changes', in: Richard Stubbs en Geoffrey R. D. Underhill (red.), *Political economy and the changing global order*, Basingstoke 1994, p. 421-424.
15. Adam Przeworski en John Sprague, *Paper stones: a history of electoral socialism*, Chicago 1986.
16. Zie de cijfers in Richard S. Katz, Peter Mair, et al., 'The membership of political parties in European democracies, 1960-90', in: *European Journal of Political Research* 22 (1992) nr.3, p. 329-345.
17. Kirchheimer, op. cit.
18. Angelo Panebianco, *Modelli di Partito*, Bologna 1982.
19. Zie bijv. Richard S. Katz en Peter Mair (red.), *How parties organize: change and adaptation in party organizations in Western democracies*, Londen 1994, en het hoofdstuk van Lars Svåsand, 'Change and adaptation in Norwegian party organizations', p. 304-331.
20. Zie het hoofdstuk in dit boek van Kees van Kersbergen, 'Voorbij het paradigma en de paniek? De moeizame ideologische heroriëntatie van sociaal-democratische partijen in West-Europa'.
21. Stefano Bartolini, 'The European left since World War I: size, composition and electoral development', in: Hans Daalder en Peter Mair (red.), *Western European party systems: continuity and change*, Londen 1983, p. 161.
22. John Galbraith, *The culture of contentment*, Boston 1992.
23. Norman Geras, 'Human nature and progress', in: *New Left Review* 213 (1995), p. 151.

24. James E. Alt, *The politics of economic decline: economic management and political behaviour in Britain since 1964*, Cambridge 1979.

25. Perry Anderson, 'Problems of socialist strategy', in: Perry Anderson en Robin Blackburn (red.), *Towards socialism*, Ithaca 1966, p. 237.

26. Zie Peter Mair, 'The question of electoral reform', in: *New Left Review* 194 (1992), p. 93-94, en Przeworski and Sprague, op. cit.

27. Sartori, op. cit., p. 85.

28. Zie bijv. Walter Korpi, 'Social policy strategies and distributional conflict in capitalist democracies', in: *West European Politics* 3 (1980) nr. 3, p. 296-316, en Gosta Esping-Andersen, *Politics against markets: the social democratic road to power*, Princeton 1985.

Een politieke theorie voor de *nee-zegg*ers

Inleiding

Aan bijna elke vraag gaat een andere vraag vooraf en in dit geval is dat de vraag of er überhaupt wel een nieuw beginselprogramma moet komen. Zijn beginselen niet net als idealen en levensbeschouwelijke overtuigingen uit de tijd, nodeloos rigide en onhandig bij het voeren van beleid? Abstraherend van het praktisch belang (beginsel- en verkiezingsprogramma's worden vaak alleen maar bedacht, bediscussieerd en vastgesteld; daarna verkeert het levende woord direct in dode letters) en abstraherend van de veronderstelde stemmotivaties van de gemiddelde burger (men stemt op Kok, niet op de pvdA en al helemaal niet op het beginselprogramma van de pvdA) zou ik op politiek-filosofische gronden sterk willen pleiten voor een nieuw beginselprogramma.

Een van de belangrijkste problemen van moderne politieke theorieën over sociale rechtvaardigheid is dat zij een zogeheten fundering moeten hebben. Filosoof A zegt bijvoorbeeld dat mensen als moreel gelijken moeten worden behandeld. Filosoof B betoogt dat mensen recht hebben op leven, vrijheid en eigendom en dat niemand deze rechten mag inperken of aantasten. C stelt daartegenover dat de ouderwetse deugdzaamheid in ere moet worden hersteld en dat mensen zich in hun gedrag tegenover elkaar moeten laten leiden door naastenliefde en barmhartigheid. A, B en C vragen elkaar vervolgens naar het waarom van hun respectieve stellingname. Wat is de basis van deze visies op rechtvaardigheid? We leven in de twintigste eeuw; A, B en C kunnen niet meer zeggen dat deze principes aan hen geopenbaard zijn, dat zij wortelen in De Menselijke Rede ('Jouw rede is de mijne niet') of dat zij kunnen worden afgeleid uit de tien geboden. Rechtvaardigheidsfilosofen hebben in de afgelopen decennia twee mooie alternatieve antwoorden bedacht op het funderingsprobleem. Het ene antwoord is dat van John Rawls. Deze beweert dat de door

hem ontworpen rechtvaardige samenleving inderdaad rechtvaardig is omdat redelijke mensen het daarover eens zouden zijn onder omstandigheden van strikte onpartijdigheid. Als wij allemaal abstraheren van ras, geslacht, culturele achtergrond en van onze specifieke karaktereigenschappen, talenten en geloofsovertuiging en vervolgens met elkaar gaan onderhandelen over een rechtvaardige samenleving, dan komen wij uit op datgene wat Rawls heeft bedacht.¹

Het andere antwoord is dat van Michael Walzer. In Walzers visie is de door hem beschreven samenleving rechtvaardig, omdat zij gebaseerd is op waarden die wij ergens, impliciet misschien, nu reeds met elkaar delen. Er ligt een rechtvaardige samenleving besloten in de normen en regels en instituties van vandaag en het is aan de filosoof, in casu aan Walzer, om deze verborgen samenleving aan de oppervlakte te brengen.²

Aan beide antwoorden kleven nadelen. Het grootste bezwaar tegen de oplossing van Rawls is dat zijn rechtvaardigheidsbeginselen door deze brede basis (alle redelijk denkende mensen moeten zich hierin kunnen vinden) nogal vaag of poly-interpretabel zullen zijn. Het belangrijkste probleem met Walzer is dat hij zijn hand vaak overspeelt: de door hem geschetste rechtvaardige Amerikaanse samenleving kan op een aantal punten met de beste wil van de wereld niet worden begrepen als een samenleving onder de oppervlakte van de huidige Amerikaanse normen en waarden.

Vanuit politiek-filosofisch perspectief bezien lijkt het mij dus pure luxe om een rechtvaardige samenleving te mogen ontwerpen, simpelweg gebaseerd op een aantal politieke beginselen die je deelt met geestverwanten. Je hoeft er niet voor te waken dat alle redelijke mensen het met je eens zullen zijn, je bent niet op voorhand gebonden aan de waarden en normen van vandaag; je kiest en je hoopt dat velen met jou dezelfde keuze zullen maken. Bij het ontwerpen van een rechtvaardige samenleving is politiek denken vrijer dan filosoferen. (Het omgekeerde geldt overigens ook. De filosoof hoeft zijn gedachten niet te laten hinderen door electorale, economische of andere praktische overwegingen; de politicus kan daar nauwelijks omheen.)

In weerwil van de boven aangeduide beperking hebben moderne rechtvaardigheidstheoretici interessante ideeën over sociale rechtvaardigheid. Het zou een goed idee zijn kennis te nemen van het werk

van deze denkers bij het opstellen van een nieuw beginselprogramma en wel om twee redenen. Ten eerste omdat sociale rechtvaardigheid de bestaansreden en het fundamentele uitgangspunt hoort te zijn van de Partij van de Arbeid. Ik beweer niet dat de pvda zich niet bezig moet houden met andere dan sociaal-economische vraagstukken als milieu, Europese integratie, criminaliteitsbestrijding, emancipatie. De pvda zou deze vraagstukken echter moeten bezien vanuit het perspectief van sociale rechtvaardigheid. Wie dragen de lasten van een milieubeleid? Is dat eerlijk? Kan dat eerlijker? Hoe moeten de belangen van de kinderen van morgen worden afgewogen tegen die van de kinderen van vandaag? Hoe rechtvaardig is de Europese Unie en voor wie? Valt zoiets als een Fort Europa uit te leggen in termen van sociale rechtvaardigheid aan diegenen die het fort niet inkomen? Kunnen de huidige veertig- of vijftigplussers aan hun kinderen uitleggen dat het rechtvaardig is dat zij twee keer zo snel moeten afstuderen als hun ouders? Kunnen zij hun jongste kinderen uitleggen dat die ook nog weer veel sneller moeten studeren dan hun drie jaar oudere broer of zus? De meeste vraagstukken die zich voordoen als economische, ethische of begrotingstechnische problemen zijn in potentie ook kwesties van sociale rechtvaardigheid en het hoort de missie van de pvda te zijn, die kant van de zaak te benadrukken. Het lezen van rechtvaardigheidstheorieën zoals die sinds 1971 zijn geschreven, kan daarbij inspirerend werken.

De tweede reden waarom de partij of althans de commissie die het beginselprogramma zal gaan ontwerpen, zich gretig zou moeten storten op de moderne rechtvaardigheidsdenkers, is plat en simpel. De veroudering van het beginselprogramma-1977 schuilt niet alleen in de veranderde 'toestand in de wereld'. Zij schuilt ook in de licht marxistische stijl van argumenteren die het programma kenmerkt. Sociale rechtvaardigheid als thema is helemaal niet ouderwets of achterhaald; het is ouderwets om daarover te schrijven in termen van 'oude en nieuwe klassenstrijd', 'grond in gemeenschapshanden brengen', 'hiërarchische en elitaire relaties die door het kapitalisme in stand worden gehouden en versterkt' en 'collectivisatie van belangrijke productiemiddelen'.

Als er aansluiting wordt gezocht bij moderne rechtvaardigheidstheorieën, laat de belangrijkste keuze bij het schrijven van een sociaal-democratisch beginselprogramma zich formuleren als een keuze tus-

sen Rawls en Walzer. Ik geef een schets van beide theorieën en een korte impressie van de bijbehorende voor- en nadelen.

Rawls

In Rawls' rechtvaardige samenleving staat een tweetal principes centraal: 1. Iedereen dient te beschikken over een zo groot mogelijk pakket van klassieke vrijheidsrechten. 2. Sociaal-economische ongelijkheden zijn alleen dan te rechtvaardigen als ook de minst bedeelden van deze ongelijkheid profiteren. Met andere woorden: elke maatregel of institutie die denivellerend werkt moet een netto vooruitgang betekenen voor de minima.

Het belangrijkste voordeel van deze principes is dat vrijwel iedereen zich hierin zal kunnen vinden, binnen de pvda zeker en daarbuiten wellicht ook. Als socialisten zichzelf vooral willen zien als 'liberalen wie het menens is', als de pvda zich wil ontwikkelen tot een *catch all*-partij die ook openstaat voor liberalen wier enige bezwaar tegen de vvd is dat zij 'daar hun sociale ei niet kwijt kunnen', dan is een keuze voor Rawls aan te bevelen. Een Rawlsiaans beginselprogramma is een ideaal uitgangspunt voor een voortgezette samenwerking met vvd en d66, het is inpasbaar in de liberale tijdgeest en het is tamelijk marktvriendelijk. Met een Rawlsiaans beginselprogramma ontstaan verschillen van mening pas op het niveau van de concrete uitvoeringsmaatregelen. Zijn de hoge winsten in de farmaceutische industrie indirect ook in het belang van de minima? Hoe zit dat met de notarisinkomens? Gaan de minima er door deze of gene milieu-maatregel op voor- of achteruit? Wat hebben de minima voor baat bij het huidige systeem van hypotheekrenteaf trek? Een Rawlsiaans beginselprogramma zou de pvda in staat stellen alle problemen en oplossingen te relateren aan het vraagstuk van sociale rechtvaardigheid (een voordeel), maar het zou dat wel bij elk vraagstuk doen op dezelfde manier. Dat laatste is een belangrijk nadeel (ik heb nu al last van verzadigingseffecten als ik pvda-Kamerleden hoor beweren dat zij, ongeacht wat er verder voor vreselijks zal gebeuren, ervoor garant staan dat de hoogte en de duur van de uitkeringen op peil zullen blijven).

Afhankelijk van de mate waarin de pvda het tweede principe van Rawls centraal zou stellen, zou de partij ook worden tot een partij voor en van de minima. Dit kan een voordeel zijn (vanuit de positie

van de minima is het misschien een veilig idee dat een wat grotere partij dan de SP structureel prioriteit geeft aan hun belangen), maar dat hoeft niet. Het kan ook een vorm van blikversmalling zijn om de inhoud van het begrip sociale rechtvaardigheid te reduceren tot 'zorgen voor de minima'.

Walzer

De basisuitgangspunten voor Walzers rechtvaardigheidstheorie zijn 1. autonomie van maatschappelijke sferen en 2. complexe gelijkheid. Ons leven speelt zich af in verschillende maatschappelijke sferen: de sfeer van de markt, de sfeer van de politiek, de sfeer van het onderwijs, de sfeer van het gezin, de sfeer van de vrije tijd, de sfeer van de gezondheidszorg. In elke sfeer gelden andere rechtvaardigheidscriteria en elke sfeer is daarmee, als het goed is, een nieuwe kans voor individuen om in enige vorm maatschappelijke waardering te verwerven. Als de verschillende sferen inderdaad van elkaar gescheiden blijven, ontstaat complexe gelijkheid: mensen die het niet maken op de markt zijn misschien wel grote geleerden; mensen zonder schooldiploma kunnen zich ontpoppen als goede huisvaders, toegewijde gemeenteraadsleden, of de beste voetbalcoach bij de pupillen. Een rechtvaardige samenleving is er een waarin per sfeer andere mensen op andere gronden het eerst aan bod komen of het voor het zeggem hebben.

Ook aan een keuze voor deze theorie kleven voor- en nadelen. Complexe gelijkheid lijkt een mooi, eigentijds ideaal waar de sociaal-democratie haar voordeel mee kan doen. Sociale rechtvaardigheid in de visie van Walzer is een zaak waar de hele gemeenschap, niet alleen het armste deel daarvan, belang bij heeft. Het houdt daarmee rekening met een aloud adagium van de verzorgingsstaat: 'a service that is reserved for the poor is a poor service'.³ Het bewaken van de autonomie van maatschappelijke sferen (geen marktprincipes aan de universiteit, in de politiek en in de gezondheidszorg) is een zaak die iedereen ter harte gaat. De argumentatie wisselt per sfeer, omdat zij gerelateerd zal zijn aan de daar geldende rechtvaardigheidscriteria. Het idee van grote drammerigheid wordt hiermee voorkomen.

Kiezen voor een programma à la Walzer brengt evenwel ook risico's met zich mee. Het bewaken van de grenzen van maatschappelijke sferen betekent in veel gevallen het opwerpen van dammen tegen

het marktmechanisme en tegen privatisering als middel voor al uw kwalen. De pvda zou zich moeten afzetten tegen de door Wöltgens zo treffend beschreven wereldwijd gedeelde neoliberale consensus.⁴ In de politieke praktijk van alledag is het vermoedelijk makkelijker om overal mee in te stemmen mits de minima maar worden gecompenseerd, dan om principieel verzet aan te tekenen bij het privatiseren van het openbaar vervoer, het steeds ontoegankelijker worden van het hoger onderwijs voor minder draagkrachtige studenten, het heffen van eigen bijdragen voor ziekenfondsverzekerden, het bij voorrang behandelen van economisch nuttige werknemers in het ziekenhuis, het privatiseren van ambtelijke diensten en de afschaffing van de Ziektewet. De theorie van Walzer levert niet een beginselprogramma op dat zich moeiteloos zou laten onderschrijven door de hele paarse coalitie; het zou vermoedelijk al te ver gaan voor de neoliberale vleugel in de partij zelf.

Ondanks deze nadelen lijkt Walzer beter dan Rawls. Als de pvda een beginselprogramma wenst dat de strijd aangaat met het alomvattende liberalisme, als de pvda een politieke theorie wil bieden aan de *nee-zegg*ers van Wöltgens, dan biedt de theorie van Rawls te weinig houvast: die kan te makkelijk worden geherformuleerd tot een soort sociale paragraaf of een sociale randvoorwaarde bij het economische liberale project. De theorie van Walzer biedt de kans om dat project aan alle kanten onder vuur te nemen.

Noten

1. John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge (Massachusetts) 1971.
2. Michael Walzer, *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*, Oxford 1983, p. xiv.
3. Robert E. Goodin, *Reasons for Welfare. The Political Theory of the Welfare State*, Princeton (New Jersey) 1988, p. 55.
4. Thijs Wöltgens, *De nee-zegg*ers of *De politieke gevolgen van het economisch liberalisme*, Amsterdam 1996.

Een eeuw sociaal-democratische beginselprogramma's in Nederland

De laatste jaren heerst in en om de Partij van de Arbeid het misverstand dat de sociaal-democratische stroming in de Nederlandse politiek ontstond in 1894, toen de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) werd opgericht. Vandaar dat in 1994 het eeuwfeest van de beweging op een enerzijds overdadige—zo zag ruim een dozijn boeken het licht naar aanleiding van dit jubeljaar—maar anderzijds toch ook wat besmukte manier werd gevierd: terwijl de partij er electoraal slechter voor stond dan ooit in haar geschiedenis, was zij ook nog ideologisch de kluts kwijt. De viering kreeg zo meer het karakter van een terugblik op een rijk verleden dan van een daarop gebaseerde gezamenlijke vermanning ten aanzien van de toekomst.

De sociaal-democratische stroming is in Nederland echter eerder opgeweld dan dit jubileum suggereerde. De voorganger van de SDAP, de Sociaal-Democratische Bond (SDB), behoort zonder meer tot die stroming, althans tot de periode waarin interne wrijvingen tot splitsing, en oprichting van de SDAP, leidden.¹

Een beschouwing over een eeuw socialistische beginselprogramma's hoort dus te beginnen met het programma van de SDB.

De Sociaal-Democratische Bond

De oprichting van de SDB hield rechtstreeks verband met het beginselprogramma, al is die term voorlopig nog een anachronisme. De Sociaal-Democratische Bond ontstond in 1882 uit een bundeling van de dan bestaande, plaatselijke, Sociaal-Democratische Verenigingen. De eerste daarvan kwam in 1878 voort uit de Amsterdamse smedenvereniging de Volharding, die tot dan deel uit had gemaakt van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV). Het congres van het ANWV in juni 1878 verwierp echter het voorstel om het 'Program van Gotha' over te nemen. Dit was het program waarop de beide Duitse socialistische partijen, die van de Lassalleanen en die van de

marxisten, zich in 1875 hadden gevonden bij hun fusie tot de Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands. De Volharding had Willem Ansing, veteraan van de 'Internationale', naar het congres van de ANWV afgevaardigd, en hij had het voorstel gedaan om het Duitse program in zijn geheel over te nemen, om langs deze weg het ANWV te radicaliseren.² Dit voorstel werd afgewezen, waarna Ansing cum suis de ANWV verlieten en de 'Sociaal-Demokratische Vereeniging' te Amsterdam oprichtten, die vervolgens inderdaad een vertaalde versie van het Gothaer Program vaststelde. Toen de SDB in 1882 tot stand kwam, nam de bond een enigszins gewijzigde versie van dit program aan, op grond van discussie en beraad waarover wij in het duister tasten, want de geheimhouding waarin de SDB meestentijds moest opereren, heeft ertoe geleid dat hiervan geen schriftelijke verslagen zijn overgeleverd.

In dit program heet het dat 'arbeid de bron is van alle rijkdom en beschaving', dat daarom iedereen recht heeft op arbeid, maar dat 'het monopolie van de klasse der kapitalisten' op 'de arbeidsmiddelen' de 'arbeidende klasse tot ellende en knechtschap' veroordeelde. Om de arbeid te bevrijden streefde de SDB daarom 'naar den vrijen staat der socialistische maatschappij'. Daartoe moest de staat andere grondslagen krijgen: algemeen kiesrecht, directe wetgeving door het volk, algemene weerplicht, vrijheid van meningsuiting en van vergadering, kosteloze rechtspleging en kosteloos onderwijs, en volledige gelijkberechtiging van mannen en vrouwen. Dat laatste punt was een opvallende toevoeging, want dit ontbrak aan het grote voorbeeld, het Program van Gotha.³ Vervolgens bevatte het program een aantal stappen om dit doel spoediger te bereiken, zoals progressieve belastingheffing, invoering van een normale arbeidsdag, en een 'wet op den arbeid' en nog zo wat.

Gedeeltelijk droeg het programma van de SDB dus een staatkundig karakter, gedeeltelijk was het gericht op rechtstreekse verbeteringen in arbeidsomstandigheden. In beide gevallen werd de bond geconfronteerd met een vrijwel onoplosbaar probleem van tactiek. De staatkundige eisen vooronderstelden immers dat zij met kans op succes gesteld konden worden, maar dit vereiste op zijn minst invoering van het algemeen kiesrecht. De inspanningen te dien einde liepen in de jaren tachtig echter op niets uit; de Kamerzetel die de ongekroonde leider van de SDB, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, in 1888 behaalde was daarvan de paradoxale demonstratie.⁴ Maar ook de weg

van 'directe actie' bleek uitzichtloos, in een klimaat van forse overheidsrepressie.⁵

Het Erfurter Programm en de SDAP

Toen in 1891 de Duitse sociaal-democraten een nieuw program aanvaardden, en zich tot Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) vernoemden, was dat voor de SDB mede aanleiding om tot de opstelling van een nieuw program over te gaan, dat opnieuw een replica van het Duitse voorbeeld leek te worden. Zover zou het echter niet komen. Voor de meningsverschillen binnen de SDB over het program zich konden uitkristalliseren in een nieuw concept, ontstond er een conflict over de politieke tactiek dat in 1894 uitliep in de oprichting van de SDAP, die, alleen al om haar socialistische orthodoxie ook internationaal te demonstreren, een parafrase op het Erfurter program van de SPD aannam.

Van een 'beginselprogramma' in de letterlijke zin was hier geen sprake. Net als het programma van Erfurt bestond het eerste programma van de SDAP (dat in 1895 werd vastgesteld) uit twee gedeelten, een 'principeel deel' en een 'strijdprogramma'. In het eerste deel werd uiteengezet hoe de kapitalistische samenleving zich noodzakelijkerwijs verder zou ontwikkelen. Deze uiteenzetting—in de oorspronkelijke versie van de hand van Kautsky⁶—is toonaangevend voor de wijze waarop de denkbeelden van Karl Marx werden gerecipieerd in het socialisme van de Tweede Internationale. De motor van de maatschappelijke ontwikkeling wordt, aldus het program, gevormd door de dynamiek van de productiekrachten, die op haar beurt afhangt van het gebod naar winstvergroting waaraan de bourgeoisie, de bezitters der productiemiddelen, gehouden is. 'Akkumuliert, akkumuliert! Das ist Moses und die Propheten' (Marx). De 'bewegingswetten' die hieruit voortvloeien zijn niet vatbaar voor menselijke beïnvloeding, en zij werken onherroepelijk in de richting van een definitieve crisis van het kapitalisme, die op zijn beurt de komst van het socialisme onafwendbaar maakt. Dit mechanische en deterministische wereldbeeld liet eigenlijk geen ruimte voor socialistische politiek. Die kon in deze visie immers niets veranderen aan deze ontwikkeling, en evenmin had het daarom zin als een socialistische partij zich zou baseren op bepaalde ethische uitgangspunten. Niet moralisme was het fundament

van de nieuwe beweging, maar 'wetenschappelijk socialisme', in feite niet zozeer een wetenschap als wel een filosofie van de geschiedenis. Eigenlijk was hier in de strikte zin niet eens sprake van een 'programma', een 'geschrift waarin werkzaamheden die volgens een bepaald plan zullen worden uitgevoerd, staan opgesomd'.⁷ Zo'n plan was er immers helemaal niet, sterker nog; het principiële deel van het Erfurter program sloot de mogelijkheid ervan zo goed als uit. Een uitweg werd echter geboden door de klassenstrijd. Deze diende georganiseerd te worden door de sociaal-democratische partij, die aldus streefde naar de verovering van 'alle politieke rechten' en naar 'wetgeving ter invoering van onmiddellijke verbeteringen in de toestand der niet-bezittende klasse en ter bespoediging der economische revolutie'.

Zo kon toch de verbinding worden gelegd met het 'Strijdprogram', dat in een twaalftal artikelen invoering of uitbreiding van de sociale en politieke rechten van de bevolking opeiste, en door middel van staatsoptreden verbetering van de levenskansen en welvaart van de mensen tot stand wilde brengen.

'Richtingen- en partijstrijd'

Daarmee bestond er al onmiddellijk een fundamentele spanning tussen het 'principiële deel' en het 'strijdprogramma'. Want in feite was het in het geheel niet duidelijk waarom de realisatie van dit laatste de 'overgang naar het socialisme' met zich mee zou brengen. Bij de SPD was het strijdprogramma geschreven door Eduard Bernstein, die zich enkele jaren later tot de grondlegger van het revisionisme zou ontwikkelen.⁸ Het grote conflict tussen orthodoxe marxisten en revisionisten kan inderdaad, zoals Kolakowski stelde, gereduceerd worden tot de vraag welk deel van het Erfurter program werkelijk mentaliteit en beleid van de SPD tot uitdrukking bracht⁹, en die vraag geldt min of meer ook de SDAP.

In de Nederlandse sociaal-democratische beweging heeft zich niet, zoals in de Duitse, een debat over het revisionisme afgespeeld. De pendant ervan was echter de 'richtingen- en partijstrijd' die zich tussen 1900 en 1909 in de SDAP voordeed en die uitputtend is geboekstaafd door Buiting.¹⁰ In de kern ging het hier om een conflict over de juiste weg naar het socialisme. Aan de ene kant bevond zich Troel-

stra, die afstand behield ten opzichte van het revisionisme, maar tegelijkertijd benadrukte dat in de Nederlandse context de marxistische theorie slechts een beperkte betekenis voor de te voeren politieke strategie en tactiek kon hebben. Deze hadden zich allereerst te richten op de constitueren van een door late industrialisatie toch al weinig ontwikkelde arbeidersklasse, en in dat kader gebruik te maken van alle mogelijkheden tot concrete hervormingen. Daartegenover formuleerde J. Saks (pseudoniem van Pieter Wiedijk), als de bekwaamste der marxistische intellectuelen in de SDAP, een alternatief strategisch concept, dat nu juist de marxistische theorie (zoals uitgelegd door Kautsky) als richtinggevend voor de praktische politiek beschouwde. Of, zoals Buiting het samenvat: 'Dit concept weet theorie en beweging in een magistrale compositie verenigd te houden door de theorie, die inderdaad een voorlijk *Fremdkörper* vormt in het licht van de bestaande condities, als een gids te beschouwen die de partij veilig zal loodsen door de bedreigende transitieperiode naar het schitterende hoogland van het gerijpte industriële kapitalisme, waar de eindstrijd om de staatsmacht zal plaatsgrijpen.'¹¹

Een aantal van de controversen in deze 'richtingen- en partijstrijd' vloeyde min of meer rechtstreeks voort uit formuleringen in het beginselprogramma, en de wijze waarop de Kamerfractie van de SDAP deze had uitgelegd. Daarom was het niet verbazingwekkend dat in deze samenhang in 1906 het besluit werd genomen tot de opstelling van een nieuw beginselprogramma te komen, waarin de door niemand van de betrokkenen ontkende discrepantie tussen 'theorie' en 'beweging' zou worden opgeheven. Te meer waar het programma van 1895 toch het jachtig resultaat was geweest van inspanningen om de nieuwe partij zo snel mogelijk te presenteren als de echte sociaaldemocratische partij van Nederland.

'Niemand van ons had het marxisme toen door-en-door bestudeerd,' stelde Troelstra in een terugblik. 'Zoo onrijp als we allen waren, hebben we het programma gemaakt, in een paar uurtjes, niet als vrucht van ernstige studie en voorbereiding, maar als een noodprogramma, om iets te hebben om mee te kunnen vechten.'¹²

Met een gewiektheid waarvan hij zichzelf maar ten dele bewust was slaagde Troelstra erin zowel te voorkomen dat de partijstrijd er een werd tussen 'orthodoxen' en 'revisionisten', met hemzelf als leider van de laatsten, als om zijn 'marxistische' tegenstanders zo uit el-

kaar te spelen dat de extremen onder de laatsten in 1909 op het partijcongres in Deventer gedwongen werden de SDAP te verlaten, en tot oprichting van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland overgingen, voorloper van de Communistische Partij Holland. Om te demonstreren dat zij die uittraden de rechtzinnigheid vertegenwoordigden, namen zij vooreerst het SDAP-programma van 1895 onveranderd over.¹³

De drie eerste programma's in perspectief

Met deze afscheiding nam de relevantie van programherziening af; niet langer vormden de voorbereidingen hiertoe het ideologisch slagveld tussen de twee strategische concepten. Het nieuwe program is ten slotte op het partijcongres van 1912 vastgesteld; tekenend is dat er destijds geen poging is ondernomen het te voorzien van een gezaghebbende toelichting, zoals dat wel was gebeurd met het program van 1895. Troelstra had destijds een veelvuldig herdrukte brochure *De SDAP; haar ontstaan, doel en streven gekenschetst* geschreven.¹⁴ Pas vele jaren later zou een toelichting op het program van 1912 het licht zien, nota bene geschreven door H. Wiardi Beckman. Deze was niet alleen in het geheel niet betrokken geweest bij de totstandkoming ervan, maar was ook een van de drijvende krachten achter de opzet van het beginselprogramma van 1937.¹⁵

Het nieuwe programma nuanceerde in bepaalde opzichten de analyse van de ontwikkeling van het kapitalisme in dat van 1895, en gaf een belangrijker plaats aan de praktische politiek en de machtsvorming van de arbeidersklasse. Niettemin bleef het marxistische maatschappij- en wereldbeeld van het program van 1895 feitelijk intact.

Vanaf de veilige afstand van het heden vallen de overeenkomsten tussen de programma's van 1882, 1895 en 1912 eerder op dan hun verschillen. Steeds was hun voornaamste betekenis de constitutie van een oorspronkelijke politieke identiteit. Het uitzetten van een politiek inhoudelijke koers kwam hierbij vergeleken op het tweede plan. Dat is gemakkelijk te verklaren: voor de socialistische beweging gold dat zij veel meer een constructie was dan partijen en stromingen die een vanzelfsprekende basis hadden in gedeelde religieuze opvattingen en organisaties of in gemeenschappelijke sociaal-politieke denkbeelden, en die zich zelfs waar dit niet volledig opgeld deed, altijd deel wisten

van de toenmalige Nederlandse natie, ook als dat staatkundig slechts in tendentie het geval was.

Een tweede overeenkomst is het gemeenschappelijke perspectief: deze documenten beschrijven en becijferen de tendentiële maar eigenlijk toch onvermijdelijke overgang van kapitalisme naar socialisme. Het ‘wetenschappelijk socialisme’ leverde daarvan het bewijs, en demonstreerde zo ook het kwalitatief andere karakter van de SDAP ten opzichte van ‘normale’ politieke partijen. Het vertaalde zich in een politieke cultuur die veel meer door sociologische en economische argumentaties werd gevuld dan door juridische en historische, zoals bij andere partijen.

Maar terwijl de SDB het slachtoffer werd van de tegenstrijdigheden tussen theorie en werkelijkheid, wist de SDAP daaraan te ontsnappen dankzij de uitbreiding van het kiesrecht, waarop zij zich, noodgedwongen, concentreerde in haar politieke acties. Terwijl het ‘strijdprogramma’ theoretisch in dienst stond van de transitie van kapitalisme naar socialisme, vervulde het in feite een geheel andere rol: het droeg, wellicht op doorslaggevende wijze, bij aan de uitbreiding van de politieke en sociale rechten van de Nederlandse bevolking. Binnen het kader van de bestaande liberaal-democratische staat, zou men kunnen zeggen. Met meer recht valt te stellen dat de laatste door dit ijveren juist kwalitatief van karakter veranderde. De tegenstelling tussen liberalisme en volksdemocratie werd overwonnen ten koste van het eerste.¹⁶ In praktische termen bleek het sociaal-democratisch programma in veel opzichten niet zeer te verschillen van dat van radicale liberalen; alleen het perspectief waarin hervormingen werden gezien, verschilde. Voor de radicalen ging het om een pragmatische en geleidelijke uitbreiding van de liberaal-democratische staat; de socialisten wensten hervormingen te beschouwen als voorlopige stappen in de richting van een volledig anders ingerichte staat en samenleving. Het is niet gewaagd om te denken dat in die verwachting ook een voorname basis lag voor de ernst en ijver waarmee zij praktische hervormingen nastreefden. Vandaar dat ik al jaren met veel instemming Frank Parkins – toen hij het schreef werden sociaal-democraten, zeker in Groot-Brittannië, geacht zich te schamen voor wat ze waren en wat ze deden¹⁷ – sarcastisch bedoelde aforisme citeer dat ‘social democrats could be regarded as liberals who really mean it’.¹⁸

Al dan niet toevallig vormt de invoering van het algemeen kiesrecht tendentieel het einde van het perspectief van waaruit de eerste drie sociaal-democratische beginselprogramma's zijn geconcipieerd. De innerlijke tegenstrijdigheid van dit perspectief, waarin de toekomst even onvermijdelijk was als veraf bleef, dwong als het ware de partij, en zeker haar aanvoeders, wegen te zoeken om de toekomstige socialistische orde voor te bereiden en alvast voorlopig gestalte te geven; de extrapolatie of extensivering in democratische richting daarvan schoot in ieder geval tekort; dat was niet genoeg om de pretenties van de beweging te schragen. Deze tegenstrijdigheid werd nog klemmender toen de invoering van het algemeen kiesrecht niet leidde tot de electorale winst die in het marxistisch perspectief verzekerd was: het proletariaat, dat was (op het kwantitatief te verwaarlozen aandeel van 'één reactionaire massa'¹⁹), het volk (althans, wanneer de concentratie van het kapitaal ver genoeg zou zijn voortgeschreden), en zulks zou zich via de stembus vertalen in een overweldigende meerderheid voor de sociaal-democratische partij, die daarmee het mandaat verwierf om op vreedzame wijze het socialisme in te voeren.

Maar wat hield dat in, 'het socialisme'? Daarover was niet veel duidelijk, mede door het verbod op afbeeldingen van de utopie, door Marx zo pregnant maar achteraf ook profetisch verwoord in de formulering dat hij niet van plan was om recepten voor de gaarkeuken van de toekomst uit te schrijven. Naarmate de 'overgang naar het socialisme' alleen al door het verloop van de tijd een klemmender probleem werd, dat kennelijk niet vanzelf werd opgelost, groeide dus de drang om constructies te scheppen die het einddoel inhoud zouden geven.²⁰

In een nieuw beginselprogramma zouden deze constructies voor- eerst niet resulteren, wel in een reeks rapporten: Troelstra's denkbeelden over 'het politiek systeem der sociaal-democratie'²¹; het 'socialisatie-rapport' (1920) en dat over medezeggenschap in de bedrijven (1923); het ambitieuze rapport *Nieuwe organen*, dat doorborduurt op Troelstra's denkbeelden over 'functionele democratie' (1931)²²; en ten slotte Het Plan van de Arbeid (1935).²³

Gemeenschappelijk aan al deze documenten is dat zij ingrijpende institutionele hervormingen in de bestaande staatkundige en sociaal-

economische ordening uitwerken en voorstellen, waarbij overigens steeds verontschuldigd wordt gesteld dat deze hervormingen op zijn best stappen in de richting van het ware socialisme zijn, maar meer ook niet: het ware socialisme blijft over de horizon wijken. De algemene teneur van deze hervormingsvoorstellen is enerzijds een grotere greep van de staat op de economie, maar anderzijds een versterking, verfijning en uitbreiding van de democratie, in staatkundig zowel als sociaal opzicht. De SDAP liep hiermee overigens in de pas met andere sociaal-democratische partijen in de jaren twintig, die zich in West-Europa alle geconfronteerd zagen met de vraag wat te doen nu aan hun eerste eisen, politieke rechten en een zekere regulering van de arbeid, was tegemoetgekomen zonder dat daarmee uitzicht werd geboden op een kwalitatief andere maatschappelijke orde die als 'socialistisch' kon worden bestempeld.

Daarnaast kregen zij in deze periode met drie verschijnselen te maken waarvan er twee niet pasten in het oorspronkelijke sociaal-democratische perspectief: het ontstaan van de Sovjetunie, en de vorming van daarmee verbonden communistische partijen en de opkomst van fascistische en nationaal-socialistische bewegingen en regimes. Het derde fenomeen was de Grote Depressie die aan het eind van de jaren twintig uitbrak. Dat het kapitalisme instabiel was, en met zekerheid tot terugkerende crises van overbesteding en onderconsumptie leidde, behoorde tot de kern van het sociaal-democratisch gedachtengoed. Maar dit verschilde niet van de neoklassieke economische theorie in de opvatting dat zulke crises zowel 'natuurnoodzakelijk' waren, als niet corrigeerbaar door politieke maatregelen 'binnen het kapitalisme'. Voor de meeste sociaal-democraten was het zeker dat alleen onder het socialisme van zulke crises geen sprake meer kon zijn. De lengte en scherpte van de Grote Depressie ondermijnden niet alleen zulke zekerheden, maar ook de geloofwaardigheid, ja, de basis van de SDAP zelf.

De 'herziening' van 1937

Onder deze omstandigheden stelde partijleider Albarda in 1934 voor na te gaan of het niet nodig was tot een nieuwe politieke oriëntering van de SDAP te komen. Deze taak viel toe aan de zogenaamde Herzieningscommissie, en de vraag die de commissie moest beantwoorden

was die naar de behoefte aan een nieuw beginselprogramma.²⁴ Het antwoord was negatief, ook al werd in resoluties op basis van het rapport van de commissie ten behoeve van het jaarlijkse partijcongres hier en daar duidelijk afstand genomen van het 'Leidse program' (het Partijcongres van 1912 was in Leiden gehouden). Niet veel later kwam het toch tot het besluit de partij door middel van een nieuw beginselprogramma een ander gezicht te geven. Het dode gewicht van diegenen in de leiding der partij die in elke verandering een aantasting en verloochening van de identiteit van de SDAP zagen, maar ten dele vooral beducht waren voor de ongewisse politieke en electorale gevolgen van een herziening, werd terzijde geschoven door Albarda, de nieuwe partijvoorzitter Vorrink, en vooral Willem Banning. De commissie die het nieuwe programma moest concipiëren werd, anders dan de Herzieningscommissie, niet volgeladen met voorspelbare tegenstanders van een nieuw program.

Op het Haagse congres van 1937 werd het concept-programma zonder noemenswaardige tegenstand aangenomen, niet in de laatste plaats omdat het in veel opzichten een systematische en begrijpelijke argumentatie leverde voor wat in de voorafgaande dertig jaar de praktische hervormingsinspanningen van de SDAP op landelijk, provinciaal en lokaal niveau had gedreven. Maar tegelijkertijd bood het – juist door te breken met de stilzwijgende vereisten van het oude program – een opening naar de toekomst zonder het verleden te verloochenen.

Achteraf is het opmerkelijk hoezeer het programma bevestigend antwoordde op de vragen die Albarda indertijd aan de Herzieningscommissie had voorgelegd. Ja, de SDAP was voortaan niet meer exclusief een 'arbeiderspartij', maar een 'volkspartij' – omdat de arbeiders niet de enige bevolkingsgroep vormden die was 'onderworpen aan uitbuiting en gekweld door bestaansonzekerheid' als gevolg van de werking van het kapitalisme. De daaruit volgende tegenstelling tussen 'uitgebuitenen en uitbuiters'²⁵ moest wel leiden tot een verzet van de eersten, dat 'mede voortkomt uit de wil tot handhaving van de menselijke persoonlijkheid en uit een verlangen naar redelijke en rechtvaardige handhaving van de samenleving'. Hiermee werd in feite de 'Doorbraak' in verticale en horizontale richting tot politiek doel: de SDAP zou niet alleen de 'middengroepen' (waaronder toen werd verstaan: boeren, middenstanders en intellectuelen) moeten binden, maar ook de 'kristelijke en katolieke democratische arbeidersmassa's' (Vorrink).

Daarmee is een tweede thema benoemd, dat vooral door Banning en Vorrink is ingebracht: dat het programma der sociaal-democratie niet zonder meer voortvloeit uit de ontwikkeling van het kapitalisme (die in het program van 1937 ook als uitgangspunt is genomen), maar minstens evenzeer bepaald wordt door ethische uitgangspunten als vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. In zijn toelichting op het program van 1937 constateerde Vorrink dat de partij zich 'onafhankelijker heeft gemaakt van optimistische voorstellingen ener oorzakelijk bepaalde, min of meer natuur-noodwendige evolutie van de kapitalistische naar de socialistische productiewijze', maar daartegenover 'een juister begrip [had] gekregen voor de zelfstandige levenskracht van zuiver politieke en ideologische voorstellingen'.²⁶

Albarda had vervolgens de vraag gesteld naar de opstelling van de SDAP ten aanzien van de democratie. In de zogenaamde 'eenheidsresolutie' van 1919 waren de meningsverschillen, aan de dag getreden na Troelstra's opening naar een revolutionaire situatie in 1918, opgelost in een compromis, waarin een socialistische revolutie niet werd uitgesloten, maar terreur en dictatuur – toen al herkend als onvermijdelijke ingrediënten van de eerste – werden afgewezen, en de noodzaak van politieke democratie werd benadrukt. Nochtans was de positie van de SDAP ten aanzien van de reëel bestaande democratie in Nederland zo niet ambivalent dan toch op zijn best instrumenteel – zeker in de ogen van haar tegenstanders –, evenals haar prudentiële aanvaarding van de rechtsstaat. Het program van 1937 maakte aan alle (voor een niet gering deel juist die door tegenstanders toegeschreven) onduidelijkheid een eind. Omdat voor de SDAP 'de strijd voor maatschappelijke gerechtigheid onverbrekkelijk is verbonden met de eerbied voor de menselijke persoonlijkheid' [...] zijn voor haar socialisme en democratie onafscheidelijk, socialisme en dictatuur onverenigbaar [...en is] de democratie een beginsel, dat haar standpunt voor het gehele gebied harer werkzaamheid bepaalt'.

Wat vervolgens aandacht kreeg was de verhouding van de sociaal-democratische beweging ten aanzien van de staat waarbinnen zij opereerde. De omarming van de democratie was immers het omhelzen van een abstractum; de enige die de SDAP in werkelijkheid kon omhelzen was de Nederlandse staat, zoals die op dat moment was aangekleed en opgemaakt. Het is te zuur om te stellen dat het nieuwe programma hier van de nood een deugd maakte. Banning betoogde dat

Nederland niet hoefde te wachten op het internationale kapitalisme als het ging om socialisatie: 'Wij willen gaarne het socialisme propageren als taak in de vervulling waarvan een klein volk groot kan zijn.'²⁷ Maar het mes sneed aan twee kanten: 'De sociaal-democratische beweging weet zich door historische lotsgemeenschap deel van de Nederlandse natie en bouwt voort op de beste Nederlandse tradities van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid.'

Een laatste punt op Albarda's lijstje betrof het SDAP-standpunt dat Nederland zijn krijgsmacht moest afschaffen, waartoe de partij in het begin van de jaren twintig had besloten, maar dat geen onderdeel uitmaakte van het 'Leids program'.²⁸ Dit punt werd buiten de herziening van het beginselprogramma gehouden; niettemin werd op hetzelfde congres van 1937 dat het nieuwe programma vaststelde de eis van nationale ontwapening geschrapt. De ingrijpende feitelijke vernieuwing waar dit programma op neerkwam werd gemaskeerd door de herformulering van hele passages uit het oude programma.

Aldus opent het programma van 1937:

'De Partij stelt zich ten doel de verwezenlijking van het democratisch socialisme: een maatschappij op de grondslag van gemeenschapsbezit van de voornaamste productiemiddelen, met gemeenschapsbeheer van het bedrijfsleven en met waarborging van geestelijke en staatkundige vrijheid, opdat voor allen welvaart en bestaanszekerheid mogelijk worden, gelijke maatschappelijke voorwaarden tot ontplooiing der persoonlijkheid worden geschapen en het gemeenschapsleven kan opbloeien.

Dit doel is bereikbaar geworden door de ontwikkeling, die zich in de kapitalistische maatschappij heeft voltrokken.'

Aldus wordt de realisering van het 'socialistisch project' toch ook afhankelijk gesteld van de (wetenschappelijke) beoordeling van de feitelijke ontwikkeling van het kapitalisme, en wordt het middel tot die realisering bij uitstek gezocht in 'gemeenschapsbeheer' in het kader van de nationale staat.

De Partij van de Arbeid en Willem Banning

Als de Partij van de Arbeid in 1946 wordt opgericht, als fusie van de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond, de Christelijk-Democratische Unie en met toetreding van 'vooruitstrevende' intellectuelen van

confessionelen huize, is de constitutie van een beginselprogramma uiteraard noodzakelijk, als bepaling van de politieke en programmatische identiteit van de nieuwe partij. In feite is dit programma, dat in 1947 wordt vastgesteld, in veel opzichten een parafraze van het programma van de SDAP van 1937, en als twaalf jaar later de PvdA opnieuw een beginselprogramma aanvaardt vormt dat, bij alle verscheidenheid die nadere beschouwing in het oog doet lopen, toch een zekere eenheid met de twee voorafgaande.

Dat Willem Banning aan alle drie een gewichtige bijdrage heeft geleverd is daarvoor niet de minste verklaring. Zeker is dat het program van 1959, waarop hij het sterkst zijn stempel drukte, al met al het meest evenwichtige en consistente in de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratische beweging is – terwijl aan het besluit tot herziening van dat van 1947 nu juist geen dwingende of dringende overwegingen ten grondslag lagen, zoals dit wel bij alle andere het geval is geweest. Niet dat het besluit om een nieuw programma op te stellen zomaar werd genomen. In zijn toelichting op het programma van 1959 somt Banning de argumenten op die tot herziening aanleiding zijn geweest. De wereld verschilt ingrijpend van de vooroorlogse (vreemd genoeg verwijst Banning dus niet naar 1947, toen het eerste beginselprogramma van de PvdA het licht zag), en dat geldt allereerst twee verschillen: de toegenomen invloed van de internationale machtsverhoudingen op de nationale politiek, waarbij zowel naar het communisme als naar de dekolonisatie werd verwezen; en de toename van welvaart en sociale zekerheid die de arbeidersbevolking ‘haar deel [doet opeisen] in de leiding van en verantwoordelijkheid voor de maatschappelijke ontwikkeling’.²⁹

Het is te gemakkelijk om het program van 1959 op te vatten als de codificatie van het tijdperk-Drees, de twaalf eerste, en meest succesvolle jaren van de PvdA. Wel markeert het – zonder dat tot uitdrukking te brengen – het afscheid van het ‘institutionele socialisme’, zoals dat onder de schaduw van het marxistisch perspectief in de jaren twintig en dertig gestalte had gekregen.

Tussen 1947 en 1959 had dat op drie verschillende manieren schipbreuk geleden. In de eerste plaats was van het ‘gemeenschapsbezit der productiemiddelen’ weinig of niets terechtgekomen, en waar dat wel het geval was, had dat niet te veel met het ijveren der partij te maken gehad, noch had het de politiek verwachte voordelen opgeleverd. In

de tweede plaats bleek het ideologisch compromis tussen socialistische staatstheorie en (vooral) katholieke maatschappelijke ordeningsgedachten een – buiten de landbouw, en de, tot op zekere hoogte als algemene overkoepeling gedachte Sociaal-Economische Raad (SER) – lege huls.³⁰ Pogingen het plansocialisme vanuit regeringsdeelname gestalte te geven waren niet zozeer op politieke en maatschappelijke tegenwerking gestrand, maar al in een eerder, meer intellectueel stadium verzand in ‘een plan voor een plan’.³¹ In de derde plaats was er een alternatief: macro-economische sturing door de overheid, zoals al – onbegrepen door de top van de SDAP³² – voorgesteld in het Plan van de Arbeid door Jan Tinbergen³³. Een alternatief dat bovendien na 1945 kon bogen op een algemene politieke consensus, en voor de naoorlogse praktijk was vertaald in de vijf doelstellingen van sociaal-economisch overheidsbeleid: volledige werkgelegenheid, welvaarts-groei, prijsstabiliteit, extern evenwicht en een aanvaardbare inkomens- en vermogensverdeling.³⁴

Het program van 1959 is opgebouwd rond vijf thema’s: samenleving, politieke democratie, sociaal-economische orde, de wereld van de cultuur en de internationale samenleving. De verwerkelijking van het democratisch socialisme (deze term was bij de oprichting van de pvdA ingevoerd ter afflossing van ‘sociaal-democratisch’, dat te zeer herinnerde aan de SDAP en de ‘oude’ beweging) zou op al deze terreinen, in onderlinge samenhang, plaats moeten vinden.³⁵ Afscheid werd genomen van het ‘klassiek socialisme’, hoezeer ook historische verbondenheid bleef. Het ‘moderne’ socialisme vloeide voort uit de naoorlogse veranderingen in de klassenverhoudingen en de daarin dominerende instituties. Volgens Banning was de overmacht van het kapitaal geleidelijk aan banden gelegd, niet alleen door nationalisaties en het ontstaan van een publieke sector, maar ook door ‘socialisatie van de beschikkingsmacht’ en daarop gebaseerde ordening van, en controle op, de private sector. Anders gezegd: tussen kapitaal en arbeid, tussen privé-beschikkingsmacht over de productiemiddelen en het gemeenschapsbelang, bestaat een minder asymmetrische machtsverhouding dan ten tijde van het ‘vrije kapitalisme’. In deze ‘gemengde orde’, *mixed economy*, blijft het democratisch socialisme relevant als het zich keert tegen de ‘kapitalistische geest’, ‘die de mens ondergeschikt maakt aan het bezit, arbeidskracht tot koopwaar verlaagt, mas-saal sociaal onrecht duldt, het cultuurleven vervlakt, geestelijke ar-

moede in grote groepen der bevolking veroorzaakt en het persoonlijk en gemeenschapsleven vermaterialiseert'.³⁶ De zedelijke kern van de socialistische idee omschrijft Banning als 'vrijheid gebonden aan gerechtigheid, in dienst daarvan staat maatschappelijke ordening, waarbij de gemeenschap de leiding heeft der produktie en rechtvaardige verdeling van de welvaart'.³⁷

Vrij van ambivalentie is dit programma niet in alle opzichten, maar toch worden hier in feite de conclusies getrokken die in de twee vorige programma's onuitgesproken aanwezig waren. Het socialisme is niet de aanduiding van een andere productiewijze, en een daarop gebaseerde kwalitatief andere samenleving; het is een beweging die zich, middels een politieke partij, maar ook in andere maatschappelijke verbanden, erop toelegt de ongelijkheden, onvrijheid en onrechtvaardigheden die door het kapitalisme worden veroorzaakt tegen te gaan en te compenseren, zowel op nationale als op internationale schaal. Opmerkelijk in dit programma is ook de erkenning en aanvaarding van politiek en sociaal pluralisme, de benadrukking van het rechtsstatelijk karakter van de overheid en het overheidsoptreden, de oproep tot democratisering van maatschappelijke organisaties en ondernemingen, de voorstellen tot nieuwe, democratische 'gemeenschapsorganen', berustend op samenwerking tussen overheid en vrije organisaties, en de algemene verschuiving van middel naar doel: zo worden nationalisatie en socialisatie van ondernemingen nog wel genoemd, maar slechts noodzakelijk geacht voor zover ze een doeltreffend middel zijn voor, bijvoorbeeld, 'de breideling van economische machtsposities'. Opvallend is ten slotte de sterke cultuurpolitieke dimensie van het program.

Nam het program van 1959 in feite afscheid van het institutionele socialisme, achteraf valt op dat het aan twee zaken nagenoeg geen aandacht besteedde: de macro-economische sturing die de vervanger van de vroegere hervormingsvoorstellen was geworden, en de groei van de verzorgingsstaat, die toen nog in de kinderschoenen stond. Voor een uitgebreide verzorgingsstaat die meer inhield dan een elementaire basis aan sociale zekerheid, had de pvdA toentertijd oog noch toeleg. Het begrip 'waarborgstaat', waar nu de vvd mee poseert, is afkomstig uit de pvdA van de jaren vijftig; en in 1940 meende iemand als Vorrink, laatste voorzitter van de SDAP en eerste van de pvdA, dat er voor arbeiders 'niet veel meer te wensen en te verlangen

over was' als er eenmaal een redelijke oudedagsvoorziening tot stand zou zijn gekomen.³⁸

Het expressivisme van de jaren zeventig

Bijna veertig jaar later maakt dit program niettemin, en misschien wel dankzij de *qualité de ses défauts*, in veel opzichten een modernere, dat wil zeggen meer op de werkelijkheid van het heden toegesneden, indruk dan zijn opvolger, het beginselprogramma van 1977. Typerend voor dit laatste is wellicht ook dat de opstellers ervan niet de moeite hebben genomen het program van 1959 kritisch te lezen alvorens aan de opstelling van een nieuw te beginnen. Het program van 1977 ontstond in de context van een culturele revolutie die de westerse wereld, Nederland en de PvdA in gelijke mate trof.³⁹ Dat in deze situatie de behoefte opkwam om een nieuw beginselprogramma te formuleren – ook al waren er inhoudelijk niet zoveel bezwaren aan te voeren tegen het oude – was daarom niet verwonderlijk. Bij gebrek aan een inhoudelijk gewicht en strategische slagrichting was vervolgens eigenlijk onontkoombaar dat dit program vooral een expressivistisch karakter zou dragen, dat wil zeggen dat het meer sentimenten tot uitdrukking wilde brengen dan een politieke plaatsbepaling en routebeschrijving beoogde – ook al was dit de noodzakelijke vorm van het program.⁴⁰ Deze weinig goeds voorspellende parameters zijn echter niet verantwoordelijk voor het toch wel zeer armzalige, incoherente en politiek tekortschietende karakter van het program. In lengte overtreft het ruimschoots die van de gezamenlijke teksten van alle eerdere sociaal-democratische programma's, voornamelijk omdat het, ook in tijd- en plaatsgebonden detaillering, nauwelijks verschilt van verkiezingsprogramma's zoals deze in de jaren zeventig in zwang gekomen waren.

Wie de tekst ervan vergelijkt met die van het program van 1959 neemt een vooral retorische radicalisering waar, voor de goedmoedige beschouwer een uitvloeisel van pogingen 'de tijdgeest' tegemoet te komen, om nieuw opgekomen belangengroepen aan de partij te binden, en nieuwe *issues* – als milieu en feminisme – onderdeel van het democratisch socialistisch program te doen worden. Minder welwillenden viel vooral de modieusheid op, het gebrek aan intellectuele durf en bekwaamheid, de daaruit volgende onsamenhangendheid en

politieke onbruikbaarheid, de afwezigheid van onderbouwende argumentatie, en de brullerige breuk met het verleden die niet zelden neerkwam op een terugval in oude dogma's.⁴¹ Tekenend is dat Den Uyl, op dat moment op het hoogtepunt van zijn roem, aan het eind van het congres dat het beginselprogramma vaststelde, inhoud en relevantie ervan in zijn slotrede grotelijk relativeerde—en daarvoor beloond werd met een ovatie van degenen die dat programma zojuist hadden geaccordeerd.

De autopsie van dit beginselprogramma vond al meer dan tien jaar geleden plaats, en het verslag daarvan is te vinden in de WBS-publicatie *Beginselen ter sprake*.⁴² In zijn 'Woord vooraf' vatte de toenmalige directeur van de Wiardi Beckman Stichting, J. Th. J. van den Berg, de *communis opinio* die uit de artikelen en debatten in deze studie naar voren komt samen: na acht jaar is 'voor een toenemend aantal leden van de partij al het een en ander verouderd en achterhaald'. Hij voerde daarvoor ook een overtuigende verklaring aan: juist omdat het programma meer wilde zijn dan een 'zuivere en abstracte verklaring van beginselen', en eigenlijk helemaal de vorm (en inhoud) van een verkiezingsprogramma kreeg, 'riskeerde het spoediger een object te worden van kritiek en van verlangen naar vernieuwing en aanpassing aan veranderende omstandigheden'.⁴³ Toen hij dit schreef wist Van den Berg niet dat al in 1979, toen de inkt van het beginselprogramma nauwelijks was opgedroogd, de toenmalige voorzitter van het partijbestuur dit bestuur voorstelde een procedure in te voeren die tussentijdse wijzigingen in het beginselprogramma mogelijk zou maken. Het was hem erom te doen langs deze weg de sluiting van kerncentrales tot socialistisch beginsel te laten proclameren, maar het partijbestuur volgde hem niet, en hield vast aan het beginselprogramma als een eenheid.

De snelle veroudering van het programma heeft ook te maken met de stijl waarin het geschreven is, een mengeling van gezwollen welzijnswerkersproza en opgewarmde socialistische retoriek. Dit mengsel is wel bijzonder tijdgebonden gebleken. Los daarvan valt te constateren dat het program ook geen houvast bevatte voor de centrale problemen waarmee de PvdA vrijwel onmiddellijk na de vaststelling ervan (een maand voor de mislukking van de formatie van een tweede kabinet-Den Uyl) werd geconfronteerd. De eerste was de crisis van de verzorgingsstaat en daaraan gekoppeld de 'fiscale crisis van de staat';

de tweede de herstructurering van industrie en werkgelegenheid, en meer in het algemeen de effecten op de Nederlandse samenleving van mondialisering en Europese integratie. En in de derde plaats de bedreiging van het publieke domein. Problemen die nog versterkt werden doordat het ideologisch tij, dat bijna dertig jaar in sociaal-democratische richting was gestuwd, was begonnen te verlopen.

Even leek het erop dat de pvdA zich, aan het begin van de jaren tachtig, van deze problemen rekenschap ging geven. Het aangekondigde project over de hervorming van de verzorgingsstaat liep echter al gauw op niets uit⁴⁴, en de pvdA verloor zich in een windmolengevecht tegen 'kruisraketten', dat ten koste ging van herbezinning en revitalisering. Aan het begin van de jaren negentig kon voor wat betreft de politieke uitgangspunten van de pvdA de toestand worden gekarakteriseerd in de titel van een artikel in *Socialisme & Democratie*: 'Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid'⁴⁵. In dat artikel werd geconstateerd dat het programma van 1977 feitelijk geen dienst meer deed, maar dat een partij als de pvdA het toch niet zonder een beginselprogramma kon stellen.

Vorrink stelde indertijd drie eisen aan een sociaal-democratisch beginselprogramma: het moest een analyse en beoordeling geven van de politieke, sociale en economische werkelijkheid; aangeven welke ontwikkelingsmogelijkheden zich volgens de partij in die werkelijkheid voordoen; en ten derde aangeven welke daarvan de partij wil bevorderen dan wel bestrijden krachtens haar uitgangspunten.⁴⁶ Dat is nog steeds een goede mal voor een beginselprogramma. Voor die algemene diagnose zou, zo ging dat artikel verder, de pvdA kunnen putten uit een aantal inzichten en denktradities zoals de theorie van het 'verzorgingsstaatsocialisme', de analyse van het kapitalisme als historisch wereldsysteem zoals ondernomen door Immanuel Wallerstein, Habermas' theorie over de voortgaande 'kolonisering van de leefwereld' en het door Hans Achterhuis opgespoorde verband tussen schaarste en gelijkheid. Daarnaast zijn niet nieuwe beginselen nodig, maar het herijken van de bestaande. Een nieuw beginselprogramma was dus volgens dit artikel niet alleen noodzakelijk, er waren ten behoeve daarvan ook meer dan voldoende ingrediënten voorhanden.

De onmogelijkheid van zo'n programma kwam echter volgens de auteur voort uit het feit dat op dat moment aan drie condities niet was voldaan: een zekere eensgezindheid binnen de partij over de belang-

rijkste politieke vraagstukken, een partijleiding die zichzelf aan zo'n project committeert, en dit niet als tijdverdrijf beschouwt voor activisten en partij-intellectuelen; en ten slotte de aanwezigheid van een intellectuele basis voor zo'n programma binnen de partij.⁴⁷ Inmiddels is het decennium aan zijn tweede helft begonnen, maar het nieuwe beginselprogramma, tot de voorbereiding waarvan op het partijcongres in maart 1992 werd besloten, is er nog steeds niet. Zeker aan de tweede van de drie condities die toen geformuleerd zijn, is niet voldaan. Maar het lijkt er steeds meer op dat de pvdA alleen maar door aan een nieuw beginselprogramma te werken de condities kan scheppen die dit mogelijk maken.

Noten

1. Vgl. 'Inleiding', in: Frans Becker, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1994, p. 10-11.

2. Vgl. B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen 1894, p. 212-232.

3. Tenzij anders vermeld zijn de teksten van de programma's van de SAP en de SPD ontleend aan Dieter Dowe en Kurt Klotzbach (Hrsg.), *Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*, Berlin-Bonn 1984; die van SDB, en SDAP en pvdA aan de door mij gereconstrueerde programma's die te zijner tijd verschijnen in Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch program* (in voorbereiding).

4. Domela werd in het kiesdistrict Schoterland gekozen als kandidaat van de SDB en de Friese Volkspartij, dankzij de steun hem van rechtse zijde verleend bij de herstemming, die ging tussen Domela en de liberaal Heldt—de eerste voorzitter van het ANWV.

5. Vgl. J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)*, z.p., 1972.

6. Kautsky heeft er een uitvoerige, ook in het Nederlands vertaalde toelichting op geschreven: *Het Erfurter Programma in zijn hoofdpunten toegelicht. Een catechismus der Sociaal-Democratie*, Amsterdam 1901.

7. *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*, 12de druk.

8. Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*, Berlin 1899. In 1981 verscheen bij De Arbeiderspers een door mij ingeleide en geredigeerde Nederlandse

vertaling: *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie*.

9. Cf. L. Kolakowski, *Main currents of Marxism*, vol. II, *The golden age*, Oxford 1978, p. 12.

10. Henny Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland*, Amsterdam 1989.

11. Buiting, op. cit., p. 834.

12. *Het Volk*, 26 november 1910. (Geciteerd uit *De draagbare Van Doorn*, samengesteld en ingeleid door Gerry van der List, Amsterdam 1996, p. 254.)

13. A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag 1972, p. 25.

14. P. J. Troelstra, *De SDAP; haar ontstaan, doel en streven geschetst*, Amsterdam 1896.

15. H. B. Wiardi Beckman, *Het beginselprogramma der S. D. A. P.*, Amsterdam z.j. Deze brochure was bedoeld als scholingsmateriaal, en dateert waarschijnlijk van 1932.

16. John Gray is een van de weinige liberale theoretici die geen doekjes winden om het feit dat liberalisme en democratie op gespannen voet met elkaar staan. Vgl. zijn *Liberalism*, Milton Keynes, 1986, 1994, p. 26 e.v.

17. Vgl. Den Uyls schuldbekentenis op een congres van de Industriebond NVV in de jaren zeventig, dat hij zich 'tot het zondige ras der reformisten' rekende.

18. Frank Parkin, *Marxism and class theory. A bourgeois critique*, Londen 1979, p. 189.

19. Een later omstreden formulering uit het Gothaer Program en dat van de SDB.

20. Vgl. H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, Leiden 1978.

21. Cf. Ernst Hueting, Frits de Jong Edz., Rob Neij, *Troelstra en het model van de nieuwe staat*, Assen 1980.

22. Vgl. A. Peper, 'Socialisme en technocratie', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de 'plannen' van SDAP en PvdA*, Amsterdam 1982; Percy B. Lehning, 'Socialisten tussen plan en macht', in: J. W. de Beus e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Meppel 1989.

23. Vgl. John Jansen van Galen e.a., *Het moet, het kan! Op voor het plan!*, Amsterdam 1985.

24. De totstandkoming van het beginselprogramma is in kaart gebracht door Johan S. Wijne, in zijn artikel 'Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het Beginselprogramma van de SDAP van 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij', in: Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros en Bart Tromp (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1983.

25. Deze formulering was een concessie (de enige) aan Sam de Wolff, het enige lid van de commissie dat de marxistische orthodoxie representeerde. Wijne, op. cit., p. 166.

26. K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal*, Amsterdam, 2de druk, SDAP, 1945, p. 41.

27. Geciteerd bij Wijne, op. cit., p. 155.

28. In feite ging het hier om een *issue* dat in de plaats kon treden van de inmiddels vervulde eisen van algemeen kiesrecht en een achturige werkdag. Een vergelijking met de acties tegen de stationering van kruisvluchtwapens van de pvda in de jaren tachtig ligt voor de hand. Cf. mijn 'Vechten voor vrede. Een kroniek', in: Bart Tromp, *Een frisse wasdoelzak. Essays en kronieken uit de jaren tachtig*, Amsterdam 1988, en Bart Tromp, 'Socialisme en defensie', in: E. H. van der Beugel e.a., *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede*, Amsterdam 1983.

29. W. Banning, 'Toelichting op het beginselprogramma 1959', in: *Kompas*, Amsterdam, 3de druk, 1966, p. 29.

30. Cf. Hans Wansink, 'Ordering, de eerste stap naar het socialisme; partij, vakbeweging en (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie', in: Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1987.

31. Cf. A. van der Zwan, 'Wederopbouw en mobilisatie-politiek', in: *Socialisme & Democratie*, 38 (1981) nr. 11, p. 524. Tot overeenkomstige conclusies kwam H. Daudt al in 1952, in zijn door de redactie van *Socialisme & Democratie* geweigerde recensie van *De weg naar Vrijheid*, 'het enige werkstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse socialisme waarin een totaalvisie is gegeven op het gehele socialistische beleid op langere termijn in één bestek' (Th. van Lier in zijn bijdrage aan *Wetenschappelijk socialisme*, op. cit., p. 48-49). Daudt: 'Om

te beginnen is hierop aan te merken, dat dit Plan, dat door een *Plan*-commissie is gemaakt, op een *Plan*congres is besproken en waarvoor als *Plan* propaganda wordt gemaakt, dat dit Plan geen plan is.' H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1995, p. 426.

32. Vgl. Gerard Nederhorst, 'Het Plan van de Arbeid', in: Jan Bank, Martin Ros, Bart Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979.

33. Vgl. Aad Blok, 'Jan Tinbergen en de Nederlandse sociaal-democratie', in: Frans Becker, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1994.

34. Zoals opgesomd door J. E. Andriessen, *Economie in theorie en praktijk*, Amsterdam/Brussel 1964, p. 311.

35. Banning, *Kompas*, op. cit., p. 31.

36. Idem, p. 32.

37. Ibidem.

38. Cf. C. H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid. Veralgemening. Integratie. Een biografische studie (1891-1940)*, Groningen 1986, p. 410.

39. Vgl. mijn 'Marginalia bij een "revolutie"', in: Bart Tromp, *Het falen der nieuwlichters*, Amsterdam 1981.

40. De analyse van de 'jaren zestig' als 'expressivistische revolutie' is het best uitgevoerd in Bernice Martins, *A sociology of contemporary cultural change*, Oxford 1981.

41. Deze kritiek is al aan te treffen in mijn analyse van het concept-beginselprogramma, gepubliceerd aan de vooravond van het partijcongres waarop dit werd besproken, 'Heeft de Partij van de Arbeid nog wel een ideologie?', in: *Haagse Post*, 64 (1977), nr. 41 (15 oktober).

42. Bart Tromp e.a., *Beginselen ter sprake*, Amsterdam 1985.

43. Idem, p. 7.

44. Cf. Bart Tromp, 'Doodlopende weg. De laatste deelrapporten van de pvdA-commissie Verzorgingsstaat', in: *Socialisme & Democratie*, 43 (1986), nr. 12.

45. Bart Tromp, 'Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid', in: *Socialisme & Democratie*, 47 (1990), nr. 4.

46. Vorrink, op. cit., p. 43.

47. Tromp, 'Beginselprogramma', op. cit., p. 108.

Een houdbaar beginselprogramma

De laatste keer dat ik ernstig heb overwogen lid te worden van de Partij van de Arbeid, was in 1989. Ik was op dat moment in dienst van de Wiardi Beckman Stichting. Het niet-lid-zijn van de pvdA werd mij door mijn collega's geenszins kwalijk genomen. Het was al heel wat dat ik op de partij stemde.

In het partijgebouw op de Amsterdamse Nicolaas Witsenkade circuleerde, in het kader van de aanstaande verkiezingen voor de Tweede Kamer, een computerschijfje van de Stichting Burgerschapskunde. Door het beantwoorden van een groot aantal politieke strijdvragen kon men erachter komen welk verkiezingsprogramma het dichtst bij de eigen opvattingen lag. In mijn geval was dat D66 en datzelfde gold voor bijna al mijn WBS-collega's. Het programma van D66 in 1989 verschilde niet zoveel van dat van de pvdA. Het was wel completer: het had meer aandacht voor staatsrechtelijke kwesties en milieuvraagstukken.

In het informatiepakket dat aspirant-leden van de pvdA konden aanvragen, zat een document dat zich onmiddellijk, alleen al door de afwijkende vormgeving, onderscheidde van de andere folders: het beginselprogramma uit 1977. Dat zou uitkomst kunnen bieden en dat deed het inderdaad. Reeds een oppervlakkige lezing maakte mij duidelijk: hier wil ik niks mee te maken hebben.

Beginselprogramma's zijn – zeker in een tijd waarin het verschil van mening over concrete politieke vraagstukken veelal dwars door de partijen heen loopt – van groot belang. Het program van uitgangspunten van het CDA bijvoorbeeld geeft vrij precies weer wat de betekenis van het evangelie is voor het praktisch politiek handelen van het CDA: richtsnoer, maar geen voorschrift. Expliciet stelt het CDA dat het zich niet door de kerk de wet laat voorschrijven en dat ieder, christelijk of niet, die het program onderschrijft, volwaardig lid van de partij kan worden. Met andere woorden: het CDA is geen confessionele partij, het christen-democratische programma is een appel dat aan alle bur-

gers is gericht. De electorale betekenis van het Program van Uitgangspunten is duidelijk: de markt van christelijke kiezers is te klein; een nieuwe, bredere positionering is noodzakelijk.

De beginselverklaring van de vvd dateert uit 1980 en bestaat uit twaalf artikelen die ternauwernood vier pagina's vullen. Het probleem van deze beginselverklaring is gelegen in haar algemene karakter: de stemmer op Groen Links of op de Centrumdemocraten zal er geen aanstoot aan nemen. In de vvd zijn dan ook voorstanders van het opnieuw invoeren van een passage waarin wordt verwezen naar het belang van de christelijke tradities voor de maatschappelijke cohesie van Nederland. In de programma's van 1948 en 1966 van de vvd werd het christendom gewaardeerd als 'wortel van de liberale politiek', een passage die in 1980 werd geschrapt. Invoering van een dergelijke passage kan van electorale betekenis zijn: christelijk georiënteerde kiezers zullen het waarderen, maar voor libertaire of feministische types kan het een reden zijn de wijk te nemen naar D66.

De makers van het nieuwe beginselprogramma van de Partij van de Arbeid staan voor twee problemen. Hun programma moet niet mensen afstoten, maar juist erbij halen. Het programma van 1977, maar ook dat van 1959 en alle voorgaande, staan bol van antikapitalistische retoriek en voorstellen tot socialisatie, nationalisatie en vergroting van staatsbemoeyenis in het algemeen. Daar kan je, aan het einde van de Korte Twintigste Eeuw (1914-1991), natuurlijk niet meer mee aankomen. Toch ben ik er niet helemaal gerust op dat de heren Wöltgens, Kalma en Tromp echt voldoende doordrongen zijn van het definitieve faillissement van het socialisme. Hun krediet is niet eeuwig: hun onbetwistbare gelijk in de jaren tachtig garandeert helaas niet dat ze het in het jaar 2000 nog steeds bij het rechte eind hebben. Deze bewindvoerders van het sociaal-democratische gedachtengoed zijn enigszins te vergelijken met die van Fokker: de tent is failliet, maar de heimelijke hoop op een wonder dat een 'doorstart' nog mogelijk is, wil hen maar niet verlaten. Anderzijds kan de Partij van de Arbeid zich, anders dan de vvd, geen opsomming van algemeenheden permitteren. Het nieuwe beginselprogramma moet een onderscheidend karakter hebben. Het moet betrekking hebben op de wereld van na 1991.

De problemen van de eenentwintigste eeuw moeten niet gesteld

worden in het vocabulaire van de Korte Twintigste Eeuw. Ik geloof volstrekt niet in een 'nieuwe antithese', een ideologische krachtmeting tussen liberalisme en conservatisme, of—zoals Wim Kok eind 1995 stelde—tussen liberalisme en sociaal-democratie. Daarvoor hebben de ideologieën veel te weinig zeggingskracht, consistentie en relevantie. Zoals gezegd: de meningsverschillen over de grote kwesties lopen dwars door de partijen en stromingen heen.

Opmerkelijk is dat veel vraagstukken in onze tijd kunnen worden gesteld in een conservatief idioom. We hebben het over een houdbare verzorgingsstaat, over milieubehoud, over duurzaamheid, over herstel van normen en waarden, het bewaken van spelregels, het repareren of herstellen van het maatschappelijk weefsel—koningin Beatrix pleit korthedshalve 'voor het behoud van de mensheid'. Conserveren, repareren, verstellen en herstellen—is de politiek eigenlijk niet voor het grootste deel het plegen van achterstallig onderhoud?

Het handhaven van de wet en van de orde is al lang geen routine meer voor een 'nachtwakersstaat', maar een actief politiek proces, dat kiezen tussen conflicterende doelstellingen, prioriteiten en middelen vereist. Met het vaststellen van de spelregels en het handhaven daarvan staat of valt de legitimiteit van de democratische staat. Deze legitimiteit is een absolute voorwaarde voor de zo nodige participatie, het nemen van verantwoordelijkheid voor de publieke zaak—juist ook door burgers die voor hun inkomen niet van de staat afhankelijk zijn. Burgerrechten zijn van oorsprong bedoeld als bescherming tegen de willekeur van de staat. Het overeind houden van die rechten te midden van de bureaucratie, het zorgen dat niet de ambtenaren, de lobby's en de beroepsbestuurders de baas zijn, maar de burgers zelf—het zijn geen bijzaken, maar, opnieuw, hoofd zaken van de politiek geworden.

Compleet burgerschap voor iedereen vereist optreden van de overheid. Het recht op autonomie, op het 'auteurschap' van het eigen leven, houdt immers in dat elke burger keuzemogelijkheden heeft om zijn leven zinvol in te richten. De overheid dient dan ook in de eerste plaats de onderklasse te bevrijden uit haar cultuur van afhankelijkheid. De beschikbaarheid van waardevolle opties is evenwel meer dan een individuele aangelegenheid. Leefbaarheid, natuur, veiligheid, een rijk en divers cultureel leven, deelname aan maatschappelijke organisaties—het behoort allemaal tot compleet burgerschap.

Nog steeds is de verzorgingsstaat een *middle class racket*, waarin buitenstaanders, nieuwkomers, jongeren en behoeftigen het nakijken hebben en de rekening betalen. De Partij van de Arbeid moet zich veel consequenter rekenschap geven van het profijt dat uiteenlopende groepen van de overheid hebben. De pvdA en de vakbeweging ondergraven hun geloofwaardigheid als zij zichzelf verenigen tot kartels van gevestigde belangen. Door de belastingbetaler (een personage dat in de pvdA-denkerwereld stelselmatig wordt verdonkeremaand) meer waar voor zijn geld te bieden en subsidies aan bevoorrechte groepen te beknotten, kunnen de sociaal-democraten betere dienstverlening bieden aan hen die het echt nodig hebben. Juist sociaal-democraten, die nog zoveel moeite hebben met het op waarde schatten van het marktmechanisme, hebben het grootste belang bij een hoogwaardige, effectieve en dienstbare overheid.

De burger is, na honderd jaar sociale strijd – volwassen geworden. Hij stelt eisen aan de kwaliteit van de dienstverlening door de overheid. De aversie van de burgerij ten opzichte van de staat is meer emotioneel dan principieel. We ergeren ons aan arrogante ambtenaren en onbetrouwbare politici, aan verspilling en het prevaleren van groeps- en eigenbelangen. We ergeren ons vooral ook aan een overheid die pretendeert beter te weten wat goed voor ons is dan wijzelf.

Weinig mensen hebben bezwaar tegen een overheid die herstel van de leefbaarheid en beheer van de publieke voorzieningen prioriteit geeft. Die zorgt voor een goede infrastructuur, die de economische groei bevordert en tegelijkertijd de staatsschuld niet laat oplopen. Dat arme kinderen hetzelfde onderwijs dienen te krijgen als rijke, dat armen dezelfde medische behandeling dienen te krijgen als rijken, is onomstreden. Maar de mensen willen graag ook de mogelijkheid hun kinderen naar het gymnasium te sturen en zelf hun pakket van ziektekostenverzekering samenstellen.

Een gezonde dosis constitutionalisme zou het nieuwe pvdA-programma sieren. Met voluntarisme, de pretentie dus de politiek te zien als een bewuste vormgeving van het maatschappelijk leven, dient uiterst spaarzaam te worden omgesprongen. De hervormingsdrift kan zich wat mij betreft concentreren op het bevorderen van sociale rechtvaardigheid door het aanvallen van de, door de staat gegarandeerde, privileges van de beter gesitueerden.

Voorbij het paradigma en de paniek?

De moeizame ideologische heroriëntatie van sociaal-democratische partijen in West-Europa

De ideologie van een politieke partij is onder meer verwoord in haar beginselverklaringen, verkiezingsprogramma's en inhoudelijke rapporten. Een politieke ideologie is een min of meer coherente verzameling van empirische en normatieve denkbeelden over de problemen van de menselijke natuur, het historisch proces en de politieke instellingen van een samenleving.¹ Deze denkbeelden zijn doorgaans gekoppeld aan een programma van actie voor de korte of middellange termijn en benadrukken (veelal impliciet) de essentiële verschillen in denken met andere politieke bewegingen. Een beginselprogramma wordt geacht fundamenteel te zijn in de zin dat het de grondslagen, wezenlijke uitgangspunten en elementaire stellingen van de politieke ideologie bevat. Een beginselprogramma verleent in die optiek samenhang aan het gedachtengoed als geheel, vormt de basis voor de partij- en verkiezingsprogramma's en is bovendien richtsnoer voor het praktisch-politieke handelen. Een politieke ideologie vormt daarmee het hart van de identiteit van een politieke beweging: zij rechtvaardigt haar bestaan, definieert haar (zelf)kennis, vestigt haar eigenwaarde en bevestigt of versterkt haar zelfverzekerdheid. Verliest een politieke beweging haar ideologie, dan verliest ze haar identiteit.

De breedste definitie van de sociaal-democratie verwijst naar het 'project' van een politieke beweging die streeft naar een verzoening tussen het socialisme, de liberaal-democratische politiek en de kapitalistische samenleving.² Op basis van de gemeenschappelijke oorsprong van de sociaal-democratische partijen van West-Europa, het bestaan van transnationale verbanden tussen de partijen en hun overeenkomstige ideologische kenmerken, kan men spreken van de sociaal-democratische partijfamilie.³ Men moet daarbij echter bedenken dat de familieleden onderling grote verschillen kunnen vertonen. De precieze inhoud van het sociaal-democratische 'project' is namelijk niet alleen historisch variabel, maar ook per land verschillend.

Ondanks de ideologische verscheidenheid heeft er zoiets bestaan als

een sociaal-democratisch paradigma. Dit paradigma is echter inmiddels verdwenen. De hierdoor ontstane verwarring heeft tot een zekere ideologische paniek geleid. De desintegratie van het gedachtegoed vergrootte de ruimte voor concurrerende ideologieën en leidde tot een gedwongen heroriëntatie die nu nog steeds gaande is. De uitkomst van de vernieuwing is onzeker. Enerzijds hangt deze af van de mate waarin de sociaal-democratie haar eigen erfenis weet te revitaliseren of zelfs te overstijgen. Anderzijds wordt ze mede bepaald door de levensvatbaarheid en het succes van andere ideologieën, zoals het neoliberalisme.

De vraag is daarbij of het voldoende is 'nee' te zeggen tegen het neoliberale marktdenken en of de verdediging van de verzorgingsstaat centraal moet staan. Is het sociaal-democratisch project aan het einde van de twintigste eeuw in essentie nog steeds niet zoveel anders dan het was aan het einde van de negentiende eeuw? Kan dat project, in de woorden van Thijs Wöltgens, nog steeds als volgt worden samengevat: 'doordring het economische domein en doordring het publieke domein met de beginselen van menselijke waardigheid en democratische gelijkheid'?⁴

Van Bernstein tot Keynes

De totstandkoming, historische ontwikkeling en verscheidenheid van sociaal-democratische beginsel- en verkiezingsprogramma's moeten in eerste instantie in verband worden gezien met de strategische keuzes waarvoor de socialistische partijen in de negentiende eeuw stonden. Deze partijen zagen zich voor drie historische keuzes geplaatst.⁵ De eerste betrof de vraag of het socialisme dichterbij gebracht moest worden door deel te nemen aan de politieke instellingen van de kapitalistische samenleving of dat juist de confrontatie met de bourgeoisie gezocht moest worden. De tweede vraag was of alleen de arbeidersklasse gemobiliseerd moest worden om het socialisme dichterbij te brengen of dat er ook gezocht moest worden naar steun bij andere klassen of groeperingen. De derde keuze was of er gestreefd moest worden naar hervormingen binnen de grenzen van het kapitalisme of dat alle strijd zich moest richten op de transformatie van het stelsel zelf. We weten natuurlijk dat de socialistische partijen, mede via scheuringen en afsplitsingen, kozen voor de parlementair-democrati-

sche weg, zich in verschillende tempi ontwikkelden tot brede volkspartijen en de revolutie afzwoeren om zich voor honderd procent op het hervormingsstreven te richten. Zij werden sociaal-democratische partijen. Deze transformatie van socialisme naar sociaal-democratie verliep in twee fasen. De keuze voor de parlementair-democratische weg en het hervormingsstreven definiëren de vroege of klassieke sociaal-democratie, terwijl de ontwikkeling naar een brede volkspartij en de omarming van nieuwe basiswaarden als de Keynesiaanse economische theorie de latere of moderne sociaal-democratie karakteriseren.

We leven bijna honderd jaar na de publicatie van Eduard Bernsteins *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*.⁶ Hierin werd voor het eerst op min of meer coherente wijze de politieke theorie van de klassieke sociaal-democratie geformuleerd. Sinds Bernstein is de sociaal-democratische theorie in feite meer strategisch dan inhoudelijk van aard. Zijn kritiek op de theorie van Marx spitste zich toe op de Hegeliaanse dialectiek als filosofische onderbouwing van een politieke theorie, het historisch materialisme en zijn veronderstelde natuurnoodzakelijke bewegingswetten en vooral de theorie van de ineenstorting van het kapitalisme als gevolg van de 'Verelendung' van de arbeidersklasse. De herziening van de marxistische theorie (het revisionisme) sloot aan bij de zich reeds ontwikkelende, op hervormingen van het kapitalisme gerichte praktijk van socialistische partijen (het reformisme).⁷

Het kan geen kwaad in deze tijd van ideologische flux en permanente heroriëntatie enkele woorden van Bernstein in herinnering te roepen: 'Die Demokratie ist Mittel und Zweck zugleich. Sie ist das Mittel der Erkämpfung des Sozialismus, und sie ist die Form der Verwirklichung des Sozialismus.' Het socialisme als een in theorie uitgedacht maatschappelijk stelsel was geen doel meer, want over een afgerond idee van de ideale, socialistische samenleving beschikte eigenlijk niemand. Voor Bernstein had het socialisme als einddoel geen betekenis of belang: 'Das, was man gemeinhin Endziel des Sozialismus nennt, ist mir nichts, die Bewegung alles.'⁸ Politieke, sociale en economische vooruitgang, daar ging het om. Deze kon niet plaatsvinden zonder de actieve medewerking van de georganiseerde arbeidersklasse en zonder dat die klasse ten volle zou kunnen delen in de vruchten van de vooruitgang. De vroege of klassieke sociaal-democratie was

in deze dubbele betekenis een progressieve beweging van de arbeidersklasse zonder einddoel.

De moderne politieke theorie van de sociaal-democratie ontstond tijdens het interbellum en was de vrucht van een bloeiend debat over de mogelijkheden en beperkingen van het reformisme, dat in het bijzonder in Oostenrijk, Duitsland en Zweden gevoerd werd.⁹ Dit debat kreeg in de naoorlogse periode vooral vorm en inhoud in Groot-Brittannië en Zweden, waarbij bijvoorbeeld C. A. R. Croslands *The Future of Socialism* (1956) en G. Myrdals *Beyond the Welfare State* (1960) een belangrijke impuls voor ideologische vernieuwing gaven.¹⁰

Tijdens de overgang van de klassieke naar de moderne sociaal-democratie, een ontwikkeling die haar hoogtepunt vond in de late jaren vijftig, schudden de meeste sociaal-democratische partijen de restanten van hun marxistische erfenis af, schrapten zij veelal nationalisatie of socialisatie van de productiemiddelen uit hun programma's en omarmden zij de door Crosland geïdentificeerde basiswaarden van de moderne sociaal-democratie, namelijk de liberale democratie, de gemengde economie, de verzorgingsstaat, de Keynesiaanse economische theorie en de gelijkheid.

De klassiek sociaal-democratische theorie, begrepen als de ideologie van de politieke vertegenwoordiger van de industriële arbeidersklasse, was door een aantal ontwikkelingen al achterhaald of onhoudbaar geworden. De industriële arbeidersklasse zelf was niet alleen relatief kleiner, maar ook meer gedifferentieerd geworden, waardoor vanuit electorale overwegingen de machtsbasis verbreed moest worden. De economische groei en de volledige werkgelegenheid leken aan te tonen dat staatsregulering van de economie niet nodig was om de economische zekerheid van de brede massa van de bevolking veilig te stellen. Met de scheiding van eigendom en controle was er een nieuwe klasse van managers opgekomen die een minder autocratische en meer technocratische stijl van besturen introduceerde. Overheden verkregen via de Keynesiaanse politiek meer publieke invloed op de economie zonder dat er sprake was (of hoefde te zijn) van een fundamentele wijziging in de eigendomsverhoudingen of van een stelsel van ver doorgevoerde planning. De heftigheid van het conflict tussen kapitaal en arbeid was afgenomen en de kracht van de georganiseerde vakbeweging toegenomen als gevolg van stijgende winstgevendheid en de krappe arbeidsmarkt.¹¹

In de plaats van de klassieke sociaal-democratie à la Bernstein kwam de moderne Keynesiaanse sociaal-democratische ideologie. De economische theorie van Keynes was om meerdere redenen een aantrekkelijk alternatief geweest. Zij beloofde meer staatsinvloed op de economie en een voor alle partijen positief vergelijk tussen de markt en het socialisme. Bovendien gaf de theorie een economische onderbouwing aan het gelijkheidsideaal, omdat een rechtvaardiger inkomensverdeling de economische groei ten goede kwam. Ook garandeerde Keynesiaans economisch beleid dat de economie zo efficiënt mogelijk kon functioneren, zodat een positieve uitruil tussen de belangen van werkgevers en werknemers vergemakkelijkt werd. Ten slotte vormde het Keynesianisme de basis voor de verzorgingsstaat omdat nu de sociale zekerheid gefinancierd kon worden zonder de markteconomie te verstoren. De sociaal-democratie werd voorvechter en hoedster van de sociale democratie, waarmee verzorgingsstaat en sociaal-democratie nagenoeg inwisselbare begrippen werden.¹²

De programmatische ontwikkeling van sociaal-democratische partijen sinds 1945

Voor een goed begrip van iedere beginsel discussie is het allereerst van belang empirisch in kaart te brengen wat het gedachtengoed van de moderne sociaal-democratie nu eigenlijk precies was. In hoeverre namen sociaal-democratische partijen in ideologische zin feitelijk een bijzondere plaats in binnen de partijstelsels waarin ze politiek handelden? In hoeverre was er sprake van historische evolutie en een per land verschillende ontwikkeling van het programmatisch profiel van deze partijen in de naoorlogse periode?

Het is mij niet gegeven de discussies over beginselen en programmatische grondslagen van alle West-Europese sociaal-democratische partijen uitputtend te analyseren en te beschrijven. Niettemin is een tentatief antwoord op de hierboven gestelde vragen mogelijk door gebruik te maken van comparatieve gegevens over de programma's van partijen die verzameld zijn in het zogeheten 'Comparative Manifestos Project' (CMP).¹³ De gegevens van dit project maken een vergelijking in de tijd en tussen de ideologieën van verschillende en overeenkomstige partijen mogelijk.¹⁴ Het idee is dat men uit de relatieve aandacht die een partij aan een bepaald thema in haar programma

besteedt, het relatieve ideologische belang van dat thema kan afleiden.

Aan het gebruik van deze gegevens in deze context kleven wel twee bezwaren. Ten eerste gaat het hier om een inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's en niet van de beginselen van partijen.¹⁵ Ten tweede hangt de betekenis van de inhoudsanalyse af van de aanname dat er een samenhang bestaat tussen de relatieve aandacht die besteed wordt aan bepaalde thema's en het ideologisch belang dat een partij hecht aan die thema's. Deze bezwaren worden gedeeltelijk ondervangen door het pragmatische argument dat er simpelweg geen andere gegevens bestaan die een zo hoge mate van vergelijkbaarheid garanderen. Daarnaast is er het theoretische argument dat het niet onredelijk is te veronderstellen dat er een verband bestaat tussen politiek-ideologische beginselen en de programmatische uitwerking van deze beginselen.

TABEL I

Meest benadrukte categorieën in de programma's van sociaal-democratische partijen sinds 1945 (in %)

	1945-60	1961-75	1976-90
1. Groei verzorgingsstaat	8,16	7,23 (1)	8,90 (1)
2. Sociale rechtvaardigheid	6,34	6,31 (2)	6,21 (2)
3. Landbouw	4,73	3,30 (7)	2,04 (17)
4. Vakbonden	4,21	3,06 (8)	3,54 (8)
5. Groei onderwijs	3,96	4,87 (5)	4,22 (7)
6. Sociale groepen	3,71	4,99 (4)	5,72 (3)
7. Democratie	3,36	5,08 (3)	3,08 (10)
11. Technologie/Infrastructuur	2,85	4,71 (6)	5,41 (4)
45. Milieubescherming	0,25	2,16 (14)	5,21 (5)

Uitleg

Variabelen voor de inhoudsanalyse:

- 'Groei verzorgingsstaat': positieve uitingen over de noodzaak de sociale zekerheid etc. uit te breiden;
- 'Sociale rechtvaardigheid': benadrukken belang van gelijkheid en rechtvaardigheid, etc.;
- 'Landbouw': steun voor landbouw en boeren, etc.;
- 'Groei onderwijs': positieve uitingen over de noodzaak het onderwijs uit te breiden of te verbeteren;
- 'Vakbonden': positieve uitingen over vakbonden;
- 'Democratie': positieve uitingen over democratie als methode of doel;
- 'Sociale groepen': positieve uitingen over de noodzaak speciale voorzieningen te treffen voor specifieke sociale groepen als vrouwen, ouderen, etc.;
- 'Technologie/Infrastructuur': benadrukken van het belang van de modernisering van de industrie, etc. en van technologische ontwikkeling, etc.;
- 'Milieubescherming': het behoud van het landschap, bossen, etc.

Landen: Zweden, Noorwegen, Denemarken, Finland, België, Nederland, Luxemburg, Frankrijk, Italië, Duitsland, Oostenrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Spanje, Portugal.

N.B. De getallen tussen haakjes verwijzen naar de rangorde van de items in de aangegeven periode. Gegevens voor Spanje en Portugal alleen voor de laatste periode.

Bron: Dataset CMP94.

In tabel 1 treft men de categorieën aan waaraan de sociaal-democratische partij-familie in West-Europa volgens deze methode in verschillende periodes (1945-1960; 1961-1975; 1976-1990¹⁶) het grootste ideologische belang hechtte. De categorieën zijn geordend op basis van de vijf meest benadrukte thema's in de eerste periode (1945-1960). De eerste kolom van tabel 1 bevat de top-vijf van de categorieën waaraan sociaal-democratische partijen het grootste ideologische belang hechtten in de eerste periode, plus de categorieën die daarin terecht kwamen in een of beide latere periodes (plus hun rangorde in de periode 1945-1960). Zo stond 'Milieubescherming' in de periode 1945-1960 op de vijfenveertigste plaats, om via de veertiende plaats in de periode 1961-1975 uiteindelijk in de laatste periode de top-vijf op plaats vijf binnen te dringen. Daartegenover staat dat 'Landbouw' in de eerste periode nog op de derde plaats stond en in de laatste periode naar de zeventiende plaats gezakt blijkt te zijn.

Hiermee zijn onmiddellijk enige belangrijke verschuivingen in het ideologisch profiel van de sociaal-democratische partijfamilie in West-Europa in kaart gebracht. Een andere verschuiving betreft de opkomst van de onderwerpen 'Sociale Groepen' en 'Technologie/Infrastructuur', waaraan in de loop der tijd steeds meer aandacht is besteed in de programma's. De invloed van 'nieuw links' in de Europese sociaal-democratie is goed te zien in de golfbeweging van het thema 'democratie'.

Een van de opvallendste feiten betreft de relatieve stabiliteit van het ideologisch profiel, in het bijzonder de bestendigheid van het belang dat aan de verzorgingsstaat (altijd op plaats 1) en de sociale rechtvaardigheid (gelijkheid) (altijd op plaats 2) gehecht wordt. Uit een vergelijking tussen de sociaal-democratische programma's en het ideologisch profiel van andere partijfamilies (de christen-democratie en de liberale partijen), waarover elders wordt gerapporteerd¹⁷, blijkt bovendien dat alleen de sociaal-democratische partijfamilie in ideologische zin relatief weinig aandacht besteedt aan de doelmatigheid van de overheid. Ook staan sociaal-democratische partijen alleen in de aandacht die ze besteden aan de vakbonden, al neemt het belang van deze categorie in de tijd af.

TABEL 2

Ideologisch profiel van sociaal-democratische partijen, per regio, 1975-1990

Regio	Categorie (rangorde)	Score
I. Scandinavië	1. Verzorgingsstaat	10.3
	2. Rechtvaardigheid	7.5
	3. Milieu	7.1
	4. Economie	6.7
	5. Sociale groepen	6.5
II. Continentaal Europa	1. Technologie	7.6
	2. Verzorgingsstaat	7.6
	3. Sociale groepen	6.6
	4. Milieu	6.2
	5. Rechtvaardigheid	5.4
III. Iberisch schiereiland	1. Verzorgingsstaat	10.1
	2. Politieke autoriteit	6.5
	3. Efficiëntie overheid	6.4
	4. Technologie	6.2
	5. Onderwijs	5.4
IV. Groot-Brittannië/Ierland	1. Verzorgingsstaat	12.8
	2. Rechtvaardigheid	11.4
	3. Vakbonden	5.5
	4. Sociale groepen	5.2
	5. Onderwijs	4.6
v. Frankrijk	1. Rechtvaardigheid	9.1
	2. Democratie	6.6
	3. Vrijheid	5.8
	4. Verzorgingsstaat	5.0
	5. Onderwijs	4.7

Scandinavië: Zweden, Noorwegen, Denemarken, Finland.

Continentaal Europa: België, Nederland, Luxemburg, Italië, Duitsland, Oostenrijk.

Iberisch schiereiland: Portugal en Spanje.

Bron: Dataset CMP94.

Gegevens over de sociaal-democratische partijfamilie op dit geaggregeerd niveau vertellen vanzelfsprekend weinig over mogelijke regionale verschillen. In tabel 2 is een regionaal onderscheid gemaakt tussen Scandinavië (Zweden, Noorwegen, Denemarken, Finland), continentaal Europa (België, Nederland, Luxemburg, Duitsland, Oostenrijk, Italië), Groot-Brittannië en Ierland, en het Iberisch schiereiland (Portugal en Spanje). Mede vanwege het feit dat van de landen op het Europese vasteland alleen in Frankrijk de socialistische partij zich niet geconfronteerd zag met een sterke christen-democratie, is dit land apart opgenomen. Uit tabel 2 blijkt dat er weliswaar regionale verschillen bestaan, maar ook dat een positieve opvatting over de verzorgingsstaat een duidelijk gemeenschappelijk kenmerk is van de sociaal-democratische partijen in alle regio's. Ook blijkt dat—meer dan elders—in Scandinavië en op het Europese vasteland de milieuproblematiek doorgedrongen is in de partijprogramma's. Tenslotte is het niet verbazingwekkend dat vraagstukken die bijvoorbeeld de vestiging en besteding van het democratisch-politieke gezag betreffen, een belangrijke plaats innemen in de programma's van de Spaanse en Portugese partijen.

TABEL 3

Ideologisch profiel van sociaal-democratische partijen, per land en per categorie, 1980-1990

	Verzorgingsstaat	Sociale rechtvaardigheid	Technologie/Infrastructuur	Sociale groepen	Milieubescherming
Zweden	14,1	9,6	2,1	1,6	12,6
Noorwegen	8,4	7,0	5,5	9,2	6,9
Denemarken	8,0	7,5	2,9	7,5	3,3
Finland	16,5	2,7	4,3	16,1	12,3
België (Vl.)	9,8	5,1	5,9	6,0	6,2
België (W.)	4,6	3,8	8,0	15,6	4,2
Nederland	6,6	8,2	4,3	2,7	6,3
Luxemburg	11,4	3,3	11,3	7,3	8,2
Frankrijk	4,9	10,0	2,4	3,0	1,0
Italië (PSI)	4,2	4,4	4,7	5,0	1,7
Italië (PCI)	2,6	4,7	4,4	2,6	2,9
Portugal	11,2	2,7	8,0	1,1	0,3
Spanje	12,6	3,7	9,9	4,1	2,8
Duitsland	7,3	6,7	10,8	5,1	10,2
Oostenrijk	8,4	6,9	5,7	2,7	12,3
Ierland	14,3	17,1	2,5	5,0	1,0
Groot-Brittannië	11,8	3,5	5,6	6,0	4,5
Gemiddelde	8,5	6,0	5,6	6,5	6,6
Stat. afwijking	3,8	2,3	2,7	4,4	3,8

N. B. Cijfers die meer dan 1 standaardafwijking van het gemiddelde verschillen, zijn vet (+) of cursief (-) afgedrukt.

Bron: Dataset CMP94.

In tabel 3 treft men (op basis van dezelfde categorieën als in tabel 1) het ideologisch profiel van sociaal-democratische partijen per land in de periode 1980-1990 aan. Uit de gegevens blijkt dat er nogal wat variatie in het ideologisch profiel bestaat, ook binnen de regio's. Tabel 3 laat zich op twee manieren lezen, namelijk per land of per categorie, en beide manieren leveren interessante inzichten op.

Kijkt men per land naar de gegevens dan vallen allereerst de Zweedse *Sveriges Socialdemokratiska Arbetarparti* (SAP), de Finse *Suomen Sosialidemokraattinen Puolue* (SSDP), de Franse *Parti Socialiste* (PS) en de Ierse *Labour Party* op. Op vier van de vijf thema's wijken deze partijen van het gemiddelde af. Even opvallend zijn de Noorse *Socialistisk Folkeparti* (SF), de Vlaamse *Belgische Socialistische Partij* (BSP), de Nederlandse *Partij van de Arbeid* (PvdA) en de Britse *Labour Party*, die juist op geen enkel punt beduidend afwijken van het gemiddelde. De Waalse *Parti Socialiste Belge* (PSB), de Italiaanse *Partito Socialista Italiano* (PSI), de Duitse *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) en de Portugese *Partido Socialista Português* (PS) blijken zich op twee thema's te onderscheiden, terwijl de Deense *Socialdemokratiet* (SD), de Luxemburgse *Parti Ouvrier Socialiste Luxembourgeois / Lëtzeburger Sozialistesch Arbechter Partei* (POSL/LSAP), de Italiaanse *Partito Comunista Italiano* (PCI), de Oostenrijkse *Sozialistische Partei Österreichs* (sinds 1990: *Sozialdemokratische Partei Österreichs*, SPÖ) en de Spaanse *Partido Socialista Obrero Español* (PSOE) dat slechts op één onderwerp doen.

Kijkt men naar de thema's dan blijkt dat de positieve aandacht voor de verzorgingsstaat bovengemiddeld is bij de Zweedse SAP, de Finse SSDP en de Ierse *Labour Party*, terwijl de Italiaanse PSI, de PCI¹⁸, de Waalse PSB en de Franse PS opvallend weinig aandacht aan de verzorgingsstaat besteden. De kwestie van sociale rechtvaardigheid blijkt daarentegen in het ideologisch profiel van de Franse PS een belangrijke plaats in te nemen, terwijl de Finse SSDP hieraan juist relatief weinig aandacht besteedt. Gemiddeld geven de Duitse SPD, de Luxemburgse POSL/LSAP en de Spaanse PSOE veel en de Zweedse SAP, de Deense SD, de Franse PS en de Ierse *Labour Party* weinig ruimte in hun programma's aan technologie en infrastructuur. Kijkt men naar de hoeveelheid aandacht die aan specifieke, niet-economische groepen (bijvoorbeeld ouderen) besteed wordt, dan vallen de Finse SSDP en de Waalse PSB op. Beide partijen scoren zelfs twee maal de standaardafwijking hoger dan het gemiddelde, terwijl de Zweedse SAP en de

Portugese PS hier onder het gemiddelde zitten. De partijen waar 'milieubescherming' verhoudingsgewijs veel aandacht krijgt, zijn de Zweedse SAP, de Finse SSDP, de Oostenrijkse SPÖ en de Duitse SPD. Laag scoren op dit punt de Franse PS, de Italiaanse PSI, de Portugese PS en de Ierse *Labour Party*.

Uit een verdere inhoudsanalyse van de programma's van sociaal-democratische partijen in Europa blijkt het belang van historische en voor een land specifieke thema's. Zo blijken de programma's van de PVDA en de SPD meer dan gemiddeld aandacht te besteden aan ontwapening en bezuinigingen op de defensieuitgaven. Voor de hand liggend is ook het thema van corruptiebestrijding in de programma's van de Italiaanse PCI. De nationalisering van cruciale industrieën komt als thema alleen voor in de programma's van de partijen in Wallonië, Frankrijk, Oostenrijk, Groot-Brittannië en Ierland. Overblijfselen van de marxistische ideologie treft men nog aan bij de Spaanse PSOE en de Luxemburgse POSL/LSAP.

'In the West and increasingly elsewhere,' schrijft R. Bellamy¹⁹, 'most major political groupings now generally employ the liberal language of rights, democracy and the market to legitimize their views. From New Right to democratic socialists, it seems we are all liberals now.' Nu hebben sociaal-democratische partijen de vrije markt nooit volledig afgewezen en zich altijd voorstander getoond van de gemengde economische orde. De vraag is echter in hoeverre deze partijen zich inmiddels net zo sterk als andere (liberaal, christen-democratisch, conservatief) tot het neoliberalisme op sociaal-economisch terrein hebben bekeerd. Deze vraag kan beantwoord worden door te kijken naar de relatieve aandacht die besteed wordt in partijprogramma's aan typisch 'liberale' thema's als een doelmatige overheid, het belang van de ondernemingsgewijze productie, het vergroten van de prikkel tot werken en markteconomische orthodoxie.

TABEL 4

Neoliberalisme in programma's van sociaal-democratische partijen, per land, 1980-1992

	Liberalisme	Hoogste score en jaar
Zweden	8,3	11,1 (1988)
(-Liberalen)	+10,5	
(-Conservatieven)	+26,6	
Noorwegen	3,2	4,2 (1981)
(-Liberalen)	+0,7	
(-Conservatieven)	+14,4	
Denemarken	4,6	9,2 (1988)
(-Liberalen)	+14,5	
(-Conservatieven)	+18,8	
Finland	2,4	7,1 (1991)
(-Liberalen)	n.a.	
(-Conservatieven)	+11,1	
België (Vl.)	5,9	6,8 (1985)
(-Liberalen)	+17,3	
(-Christendemocraten)	+5,5	
België (W.)	4,3	5,9 (1987)
(-Liberalen)	+17,6	
(-Christendemocraten)	+11,2	
Nederland	11,7	19,6 (1982)
(-Liberalen)	+12,1	
(-Christendemocraten)	+0,3	
Luxemburg	8,3	10,8 (1984)
(-Liberalen)	+11,6	
(-Christendemocraten)	+3,7	
Frankrijk	3,6	7,5 (1988)
(-Liberalen)	n.a.	
(-Conservatieven)	+18,7	
Italië (PSI)	20,1	20,3 (1983)
(-Liberalen)	+6,4	
(-Christendemocraten)	=1,9	

Italië (PCI)	14,6	27,4 (1992)
(-Liberalen)	+11,9	
(-Christendemocraten)	+3,6	
Portugal	16,3	20,6 (1985)
(-Liberalen)	n.a.	
(-Conservatieven)	n.a.	
Spanje	9,5	13,5 (1982)
(-Liberalen)	n.a.	
(-Conservatieven)	+2,8	
Duitsland	6,2	8,5 (1983)
(-Liberalen)	+4,2	
(-Christendemocraten)	+4,4	
Oostenrijk	8,0	11,0 (1990)
(-Liberalen)	+13,8	
(-Christendemocraten)	+18,2	
Ierland	9,0	15,2 (1981)
(-Liberalen)	+6,0	
(-Christendemocraten)	+6,9	
Groot-Brittannië	4,6	7,10 (1992)
(-Liberalen)	n.a.	
(-Conservatieven)	+19,1	
Gemiddelde	8,3	n.v.t.
Statistische afwijking	4,8	n.v.t.

n.B. Cijfers die meer dan 1 standaardafwijking van het gemiddelde verschillen, zijn vet (+) of cursief (-) afgedrukt.

De cijfers voor liberale, conservatieve of christen-democratische partijen geven het verschil met de sociaal-democratische partijen weer. Een positief getal (+) geeft aan hoeveel meer de betreffende partij aandacht aan neoliberale thema's besteedt.

Bron: Dataset CMP94.

Uit tabel 4 blijkt dat alle sociaal-democratische partijen weliswaar aandacht besteden aan dergelijke 'liberale' thema's, maar dat ze in het algemeen nog steeds veel minder neoliberal zijn dan hun directe concurrenten. De uitspraak dat tegenwoordig alle partijen neoliberal zijn, is onjuist als het om de sociaal-democratie in de periode 1980-1992 gaat.

Het vergelijkend overzicht op basis van de partijprogramma's geeft vooraansnog niet meer dan een zeer globale schets van het ideologisch profiel van sociaal-democratische partijen. De vergelijking maakt overigens wel duidelijk dat ondanks onderlinge verschillen tussen de partijen thema's als verzorgingsstaat, sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, onderwijs, en een positieve opvatting over de actieve rol die de staat in de economie moet spelen (bijvoorbeeld op het terrein van publieke investeringen ten behoeve van technologie en de infrastructuur) onderscheidende kenmerken vormen van het ideologisch profiel van sociaal-democratische partijen in Europa.

Discussies over politieke beginselen en de grondslagen van politiek handelen binnen de sociaal-democratische partijfamilie gaan sinds de Tweede Wereldoorlog voor een belangrijk deel over hoe een gemengde politiek-economische orde te beheren en te beheersen en hoe de verzorgingsstaat vorm te geven, te besturen en te verdedigen. Tot aan ongeveer het midden van de jaren zeventig bestond er over de historische missie van de sociaal-democratie als hervormer en beheerder van de gemengde, democratisch-kapitalistische orde op ideologisch niveau een zekere consensus, ook al leek deze aan het einde van de jaren zestig met de opkomst van nieuw-linkse stromingen zowel binnen als buiten de West-Europese sociaal-democratische partijen korte tijd verbroken te zijn.²⁰ Men kan niettemin spreken van een sociaal-democratisch paradigma dat zich kenmerkte door een verbinde met de liberale democratie, een vertrouwen in de gemengde economie, het streven naar de vestiging en uitbreiding van de verzorgingsstaat, het geloof in de juistheid en toepasbaarheid van de Keynesiaanse economische theorie en de overtuiging dat sociaal-democratische politiek in dienst diende te staan van de vergroting van de maatschappelijke gelijkheid of de sociale rechtvaardigheid. Sindsdien ging eerst het vertrouwen in de gemengde economie en het Keynesianisme verloren. Vervolgens kwam de verzorgingsstaat onder druk te staan en in het verlengde hiervan moest ook het dominante gelijkheidsdenken het veld ruimen.²¹

Het intellectuele en politiek-filosofische overwicht van de sociaal-democratie maakte plaats voor een herlevend liberalisme, in het bijzonder in economisch opzicht. Juist vanwege de politieke verbondenheid tussen de sociaal-democratie en de Keynesiaanse verzorgingsstaat (inclusief het gelijkheidsstreven), zo luidt een van de meest gehoorde hypothesen, impliceert de crisis van de één de terugval van de ander. De sociaal-democratische, Keynesiaanse verzorgingsstaat is in zekere zin het slachtoffer van zijn eigen succes. De verworvenheden worden als vanzelfsprekend ervaren, terwijl de uitwassen en (onbedoelde) negatieve gevolgen de sociaal-democratie in de schoenen worden geschoven. De tragiek is dat de sociaal-democratie haar welslagen niet kan verzilveren en slechts de resultaten van haar falen moet incasseren.²²

Tegen het midden van de jaren tachtig waren de sociaal-democratische partijen in West-Europa reeds in grote ideologische en electorale verwarring²³ en is hun definitieve ondergang vanuit verschillende invalshoeken, die men ook binnen de partijen zelf aantreft, meerdere malen afgekondigd.²⁴ Volgens neoliberale critici zou de sociaal-democratie via de opbouw en uitbreiding van de verzorgingsstaat haar historische missie vervuld hebben en daarmee haar bestaansrecht verloren hebben. Tegelijkertijd zou de verzorgingsstaat volgens de conservatieve kritiek echter de economie overbelast en de weldadige werking van de markt verstoord hebben. Voortzetting van sociaal-democratische politiek op basis van het geloof in wat in Nederland 'de maakbaarheid van de samenleving' heet, zou daarom desastreus zijn. Vanuit marxistische hoek luidde de kritiek dat de sociaal-democratie zich door haar reformisme heeft laten ontwapenen, dat ze zich te sterk met de kapitalistische staat heeft verbonden en dat ze zich mede hierdoor van haar eigen achterban heeft vervreemd.²⁵ Sociale wetenschappers die zich op de theorie van de rationele keuze baseren, hebben geprobeerd te laten zien dat ondanks de Keynesiaanse 'oplossing' de sociaal-democratie voor onoplosbare dilemma's is blijven staan en ongeacht de strategische keuze altijd de grote verliezer moest zijn. Om bijvoorbeeld electoraal succesvol te zijn, waren deze partijen gedwongen zich ook buiten de traditionele arbeidersklasse te oriënteren. Door zich echter ook aantrekkelijk te maken voor andere groepen, verloor de sociaal-democratie voor een belangrijk deel de steun van haar oorspronkelijke achterban.

De voorspelling van de onafwendbare ondergang is een van de gemeenschappelijke kenmerken van deze kritische beschouwingen, de zeer statische kijk op de sociaal-democratie als politieke beweging is een andere. Nergens lijkt ruimte te zijn voor de mogelijkheid dat partijen zichzelf vernieuwen en dat ze zelf via beleid invloed uitoefenen op hun omgeving en op hun eigen machtsbasis.²⁶ Daarbij komt dat het niet uitgesloten is dat partijen die zich aanpassen aan nieuwe omstandigheden oorspronkelijke antwoorden vinden op traditionele problemen, zich bewust worden van nieuwe vraagstukken en uiteindelijk erin slagen zich in politiek-ideologisch opzicht daadwerkelijk te vernieuwen. Tenslotte hebben de apocalyptische theorieën weinig aanknopingspunten om de ideologische en electorale successen van sociaal-democratische partijen in de relatief ongunstige context van de jaren tachtig in Zuid-Europa te verklaren.²⁷

Ideologische aanpassing en programmatische vernieuwing in Groot-Brittannië, Duitsland, Zweden en Spanje

Het lijkt niet overdreven te stellen dat de sociaal-democratische partijen van West-Europa sinds het midden van de jaren tachtig in een zorgwekkende toestand verkeren. Er is een moeizaam proces van ideologische heroriëntatie en vernieuwing op gang gekomen, dat echter gepaard gaat met interne ideologische conflicten, mede omdat de politieke, economische en sociaal-culturele context waarbinnen de partijen opereren dramatisch veranderd is. Om enige orde aan te brengen in de uiteenlopende ideologische debatten en tevens een kader voor de analyse te verschaffen, onderscheid ik vier ontwikkelingen, die sociaal-democratische partijen een dwingende prikkel tot innovatie geven en daarmee ook de contouren aangeven van het ideologisch debat binnen de verschillende partijen.

Ten eerste dwingt het verlies van kiezers tot vernieuwing. Als men de gemiddelde verkiezingsuitslagen in de jaren zeventig vergelijkt met die van de jaren tachtig, dan blijkt dat electorale afkalving van de sociaal-democratie onder andere plaatsvond in Groot-Brittannië (een gemiddeld verlies van bijna 9 procent) en in West-Duitsland (een gemiddeld verlies van bijna 7 procent). In Zweden trok de SAP in de jaren tachtig weliswaar gemiddeld meer kiezers dan in de jaren zeventig, maar de aanhang daalde sinds 1980, namelijk van 45,6 procent in

1982 tot 43,2 procent in 1988. Een vergelijkbaar patroon ziet men in Spanje, waar de PSOE in 1982 48,2 procent en in 1989 39,9 procent van de stemmen behaalde. Verkiezingsnederlagen roepen niet alleen tactische of campagne-technische vragen op, maar plaatsen ook strategische thema's als het structurele verlies van een 'natuurlijke' achterban en de identificatie van potentieel nieuwe maatschappelijke coalities op de interne agenda van partijen. Dit vergt ideologische aanpassing.

Ten tweede vraagt het ideologische succes van het neoliberalisme om een antwoord. Het gaat daarbij niet uitsluitend om de electorale concurrentie. Enerzijds speelt de ideologische uitdaging van het neoliberalisme intern door, bijvoorbeeld in de controverse over de voor- en nadelen van het marktmechanisme. Anderzijds noodzaakt de neoliberale voorspoed de sociaal-democratie een veel bredere en scherpere diagnose te stellen van de sociaal-culturele context, waarin de ideologische aantrekkingskracht van een waarde als individuele prestatie de vanzelfsprekendheid van de voor de sociaal-democratie essentiële norm van solidariteit verder dreigt te ondermijnen.

Ten derde stelt de opkomst van nieuwe maatschappelijke vraagstukken en nieuwe politieke strijdpunten de sociaal-democratische partijen voor problemen van ideologische integratie. Zo zal naar alle waarschijnlijkheid de vraag of en hoe de ecologische kwestie een meer dan marginale plaats kan innemen in het ideologisch profiel van de sociaal-democratie, van doorslaggevend belang zijn. Electorale overwegingen voor de korte termijn dwingen onmiddellijk tot aanpassing, zeker als sociaal-democratische partijen zich ter linkerzijde geconfronteerd zien met groene partijen. De buitengewone complexiteit van de milieukwestie en het enorme belang dat op het spel staat, eisen echter een verdergaande aanpassing en op termijn wellicht zelfs een overstijging van de ideologie van de sociaal-democratie, die immers van oudsher op economische groei georiënteerd en productivistisch is.

Ten slotte hebben de teloorgang van het Keynesianisme en de crisis van de verzorgingsstaat het ideologisch hart van de moderne sociaal-democratie al aangetast. De oliecrisis van 1973-1974 en de internationale economische recessie deden de Keynesiaanse weg reeds doodlopen. De stagnatie van de economische groei en nieuwe—binnen het kader van de Keynesiaanse economische theorie moeilijk te begrijpen

–problemen als stagflatie stelden de traditionele sociaal–democratische antwoorden ter discussie. Met de teloorgang van het Keynesianisme leek niet alleen de mogelijkheid voor de brede volkspartij te vervallen, maar verloor de sociaal–democratie ook de politieke en ideologische samenhang die ze in de jaren zestig nog had. Het gevolg was ideologische verwarring en polarisatie, zeker in die landen waar de sociaal–democratie regeringsverantwoordelijkheid droeg. De verwarring kwam tot uitdrukking in de soms gelijktijdige omarming van tegenstrijdige ideologische principes, van een gematigde versie van het monetarisme tot en met geradicaliseerde opvattingen over publiek eigendom en verhoogde staatsinterventie. Of de verzorgingsstaat via een beroep op sociaal–democratische principes nu wel of niet verdedigd moest en kon worden, werd in deze onoverzichtelijke situatie steeds onduidelijker. Het groeiend besef dat de mondialisering van de economie en de versnelde Europese integratie (in het bijzonder de monetaire eenwording) steeds klemmender grenzen stellen aan de ruimte voor nationaal beleid, maakt de vraag naar de mogelijkheden tot behoud van de verzorgingsstaat niet alleen dringender, maar ook nog eens moeilijker te beantwoorden.

Samenvattend kan worden gesteld dat electoraal verval, de ideologische uitdaging van het neoliberalisme, het milieuvraagstuk en de crisis van de verzorgingsstaat de algemene coördinaten of dimensies vormen van de beginseldebatten binnen sociaal–democratische partijen. Ter illustratie van de ideologische heroriëntatie van de sociaal–democratie op deze terreinen en van de verschillen tussen de afzonderlijke partijen is het zinvol stil te staan bij de ontwikkelingen in enkele landen. Vanwege de geografische of regionale dimensie is gekozen voor Groot-Brittannië, Duitsland, Zweden en Spanje.

De Britse *Labour Party* brak in 1976 met het Keynesianisme en zag zich gedwongen een bezuinigingspolitiek te voeren tot het moment dat ze in 1979 in de oppositie belandde. Sindsdien maakte juist een radicalisering van economisch beleid (staatseigendom van bedrijven, planning, bedrijfsdemocratie) onderdeel uit van een poging de partij te hervormen en naar links te doen opschuiven. Aan deze verschuiving lagen vier factoren ten grondslag.²⁸ Ten eerste vertoont de partij als gevolg van de dynamiek van het Engelse partijstelsel van nature de neiging naar links op te schuiven als ze de regeringsmacht verliest. Ten tweede hadden nieuwe, meer ideologisch en activistisch ge-

oriënteerde leden uit de middenklasse belangrijke posities in de partij ingenomen. Ten derde zorgde de economische recessie ervoor dat een positie in het midden van het politieke spectrum onhoudbaar leek. Ten slotte weerspiegelde de ideologische heroriëntatie de verrechtiging van de conservatieven onder Thatcher.

Aan de radicalisering van de Britse sociaal-democratie kwam eigenlijk al een einde in 1983. Het verkiezingsdebacle van dat jaar en dat van 1987 vormden de belangrijkste drijfveren om het ideologisch profiel van de *Labour Party* grondig te vernieuwen via de zogeheten *Policy Review*.²⁹ Het nieuwe programma van de Britse sociaal-democratie betekende weliswaar een breuk met de radicalisering van het begin van de jaren tachtig, maar herstelde in feite de koers van de partij uit de eerste naoorlogse periode. Deze ideologische koers was gekenmerkt door het benadrukken van de waarde van gelijkheid, de afwijzing van staats eigendom van bedrijven (behoudens speciale gevallen), staatsinterventie in de economie, Keynesianisme, de verzorgingsstaat en de poging corporatistische contracten te bevorderen tussen kapitaal, arbeid en de staat.

Deze koers is inmiddels gedeeltelijk hersteld. Wat de fundamentele waarden betreft, keerde de partij zich echter definitief af van het collectivisme en bekeerde ze zich tot het 'socialistisch individualisme': 'the true purpose of democratic socialism and, therefore, the true aim of the Labour Party, is the creation of a genuinely free society in which the fundamental objective of government is the protection and extension of individual liberty'.³⁰ In dit kader is inmiddels ook het streven naar staats eigendom van bedrijven of socialisering uit het profiel verdwenen. Verder bestaat er geen twijfel meer aan het nut van de markt, ook al wordt erkend dat het marktmechanisme imperfect is: 'the market can be a good servant, but it is a bad master'.³¹ Ten aanzien van de volledige werkgelegenheid geldt nu in feite de clausule van de 'volst mogelijke' werkgelegenheid, waarbij het doel van het staatsoptreden nog slechts is een gunstige economische omgeving te garanderen. De verzorgingsstaat blijft centraal in het ideologische profiel, ook al ligt de nadruk begrijpelijkerwijs op de beheersing van de kosten. Corporatistische ideeën zijn nagenoeg verdwenen. Het huidige ideologische profiel van de *Labour Party* kent twee nieuwe elementen: een positieve opstelling ten opzichte van de Europese Unie en een poging de partij te ecologiseren, ook al is er geen sprake van de omarming van een postmaterialistisch programma.

Ook in de Duitse SPD was er sprake van de opkomst van meer ideologisch en activistisch georiënteerde leden uit de middenklasse in de jaren zeventig en tachtig. Voor de Duitse sociaal-democratie betekende echter de opkomst van nieuwe sociale bewegingen buiten de eigen gelederen, in het bijzonder de vredesbeweging, de milieubeweging en de oprichting van een groene partij, de belangrijkste ideologische uitdaging. De traditionele krachten binnen de SPD wezen de 'nieuwe politiek' af met het oog op het behoud van de SPD als brede volkspartij, terwijl vernieuwers trachtten iets van het nieuwe milieubesef op te nemen in het ideologisch profiel. Uiteindelijk leidde de interne strijd tot een poging het oude beginselprogramma uit 1959 te vernieuwen.³² Het nieuwe beginselprogramma van 1989, het *Grundsatzprogramm*, vertoonde grote gelijkenis met het programma van Bad Godesberg. Nieuw waren de grotere nadruk op solidariteit ter bevestiging van de relatie met de traditionele achterban en de uitbreiding van de humanistische oriëntatie tot seksegelijkheid, de humanisering van de werksfeer, de technologie, het onderwijs en de cultuur ter ondersteuning van de verhouding met de 'postmaterialistische' achterban. De belangrijkste innovatie betrof echter die van de 'ecologisering van de economie' als de kern van het nieuwe programma, hetgeen mede verklaard moet worden uit het feit dat de SPD zich ter linkerkant met een belangrijke groene concurrent geconfronteerd ziet.

De vernieuwing van het ideologisch profiel van de Duitse sociaal-democratie is nog lang niet voltooid. De SPD wordt feitelijk geteisterd door vier conflict-dimensies die elkaar gedeeltelijk overlappen en versterken: 1. de traditionele links/rechts-tegenstelling, die zich toespitst op de relatie tussen staat en markt; 2. de tegenstelling tussen de orthodoxe sociaal-democraten en de aanhangers van de 'nieuwe politiek', die zich onder meer op het terrein van het milieu en de 'niet-materiële issues' manifesteert; 3. de spanning tussen traditie en moderniteit, die tot uitdrukking komt in het conflict tussen de aanhangers van de traditioneel sociaal-democratische waarde van solidariteit en de voorstanders van een meer individualistische en op prestatie gerichte ethiek (bijvoorbeeld de gespannen verhoudingen tussen de 'syndicalisten' en de 'neoliberalen'); en 4. de voor Duitsland specifieke tegenstelling tussen 'West' en 'Oost', die onder meer zichtbaar werd in de ambivalente houding van de SPD ten opzichte van de

Duitse vereniging of, zo men wil, hereniging.³³ Het moge duidelijk zijn dat in deze context het schrijven van een nieuw, coherent en sociaal-democratisch beginselprogramma voor de SPD, zoals het eerder genoemde *Grundsatzprogramm* van 1989, een schier onmogelijke opgave was – en dan zijn de recente problemen van de sterk gepersonificeerde interne partijstrijd en de strategische blunders tijdens de Länder-verkiezingen begin 1996 rondom de ‘nieuwe’ thema’s van de ‘Aussiedler’ en de Europese Monetaire Unie (EMU) nog buiten beschouwing gelaten.³⁴

Een bijzonder kenmerk van de beginsel discussie binnen de Zweedse SAP is permanente heroriëntatie. Het idee van volledige werkgelegenheid loopt als een rode draad door deze geschiedenis, van de jaren dertig met het pre-Keynesiaanse plan zowel de productie als de consumptie te stimuleren tot en met de introductie van werknemersfondsen in het begin van de jaren tachtig. De Zweedse sociaal-democraten slaagden erin gedurende de gehele naoorlogse periode steeds ideologisch te vernieuwen en de innovaties vorm te geven in het beleid.³⁵ Anders dan andere partijen benadrukte de SAP veel sterker de activerende verzorgingsstaat, waarbij niet zozeer de bescherming van het inkomen centraal stond als wel het behoud van werk. Het zwaartepunt lag bij de ontwikkeling van de sociale dienstverlening en niet bij het verbeteren of behoud van uitkeringsrechten. In het verlengde hiervan lag de actieve arbeidsmarktpolitiek, die volledig gericht was op de bevordering van de arbeidsmobiliteit in brede zin. De solidaire loonpolitiek, die zich richtte op de verkleining van loonverschillen, vervolmaakte dit bouwwerk. Daarnaast introduceerden de sociaal-democraten een aanvullend en publiek pensioensysteem (ATP) dat de publieke beheersing van de kapitaalmarkt versterkte. Tenslotte waren de Zweedse sociaal-democraten uniek in hun ideeën op het gebied van de democratisering van de economische verhoudingen.³⁶

Halverwege de jaren tachtig ontstond er binnen de SAP opnieuw een discussie over vernieuwing van het gedachtengoed. Ook de Zweedse sociaal-democratie zag zich voor een aantal ideologische problemen gesteld. Zo moest ze onder meer een antwoord vinden op de uitdaging van het neoliberalisme, een poging wagen nieuwe waarden (in het bijzonder op het terrein van de milieubescherming) te integreren en nieuwe ideeën vinden om de publieke sector te hervormen en de activerende verzorgingsstaat te behouden.

De ideologische vernieuwing vond plaats in de context van toenemende interne conflicten, die tot op zekere hoogte vergelijkbaar zijn met de spanningen binnen de SPD.³⁷ Allereerst blijkt het in periodes van economische recessie lastig de voor de SAP cruciale electorale coalitie tussen de arbeidersklasse en de middenklasse in stand te houden. Voorts is er de voor alle sociaal-democratische partijen moeilijk oplosbare spanning tussen de noodzaak te bezuinigen en de poging de verzorgingsstaat in stand te houden, een kwestie die keer op keer de verhouding tussen de vakbeweging en de partij onder druk zet. Ten derde bestaat er ook binnen de SAP een tegenstelling tussen 'groen' en 'rood'. Als laatste vormde ook de toetreding tot de Europese Unie een splijtzwam in de partij.

In 1987 viel de beslissing om het beginselprogramma van 1975 aan te passen. Een fundamentele herziening werd niet nodig geacht en een aangepast beginselprogramma werd in 1990 aanvaard. Ook diende er een nieuw actieprogramma te komen dat concrete antwoorden zou moeten vinden op een aantal cruciale dilemma's: 1. hoe volledige werkgelegenheid, lage inflatie en inkomensverbetering te realiseren; 2. hoe de publieke sector te hervormen en te democratiseren zonder de sociale zekerheid en de gelijkheid in gevaar te brengen; 3. hoe de politieke rol van de arbeidersbeweging te versterken onder post-industriële condities; 4. hoe de traditionele doeleinden van de arbeidersbeweging te combineren met nieuwe eisen op het gebied van het milieu. De beginselen en de beleidsideeën voor de jaren negentig staan in het teken van vier doelen.

Allereerst is er het idee van 'het goede leven' of de ideale samenleving: een klassenloze maatschappij waarin mensen op basis van vrijheid en gelijkheid met elkaar samenwerken. In de analyse van de SAP dreigen de nieuwe scheidslijnen van de postindustriële samenleving de oude klassentegenstellingen te versterken, waardoor maatregelen nodig zijn om beide het hoofd te bieden. Ten tweede streeft de SAP naar een waardevol arbeidsleven en naar zinvol werk voor iedereen en heeft de partij het belang dat ze traditioneel hecht aan betaalde arbeid bevestigd en versterkt. Ten derde plaatst de Zweedse sociaal-democratie de bescherming van het milieu op één lijn met andere doeleinden. In ideologisch opzicht wordt aan het bereiken van een schoon milieu in feite een vergelijkbare status verleend als aan de invoering van het algemeen kiesrecht, de volledige werkgelegenheid en

de verzorgingsstaat. De milieukwestie wordt bovendien direct gekoppeld aan traditioneel sociaal-democratische strijdpunten. Het gaat om de beperking van de macht van ondernemers. Een schoon milieu moet gezien worden als een publiek goed en een fundamenteel recht. De staat heeft hier een belangrijke taak, winst is van ondergeschikt belang en er bestaat een cruciaal verband tussen ecologische problemen en kwesties van gelijkheid en solidariteit. Economische groei dient niet alleen ter bevordering van solidariteit en maatschappelijke herverdeling, maar is ook een voorwaarde voor een ambitieuze milieupolitiek.

De ideeën over het behoud van de universalistische, sociale politiek, inclusief de sociale dienstverlening (kinderopvang, scholing, arbeidsbureaus, gezondheidszorg, onderwijs, et cetera) en de vernieuwing van de publieke sector via decentralisatie, deregulering en democratisering (grotere invloed en betrokkenheid van cliënten en producenten) beogen een reconstructie van het gehele bouwwerk van de verzorgingsstaat die zowel tot besparingen als tot een vermindering van het bureaucratisch gehalte moet leiden.

De beginsel discussie binnen de Spaanse PSOE staat – in vergelijking met die binnen de meeste andere partijen – wellicht het sterkst in het teken van de interne verdeeldheid en de vleugelstrijd.³⁸ Die verdeeldheid van de partij heeft veel meer te maken met de interne machtsstrijd dan met onenigheid over beginselen en beleid. Ideologische tegenstellingen zijn tot op zekere hoogte irrelevant, ook al is er een conflict waar te nemen tussen traditionele sociaal-democraten en aanhangers van Nieuw Links en tussen voorstanders van meer marktwerking en marktseptici.

De partij heeft nauwelijks een geschiedenis van programmatische vernieuwing en haar ideologie bleef gedurende het Franco-regime gebaseerd op marxistische principes.³⁹ Een tempering van het revolutionaire gedachtegoed vond pas plaats in 1979, na een felle interne strijd en niet nadat partijleider Felipe González – uit protest tegen het handhaven van het marxisme – eerst was afgetreden. De PSOE bekeerde zich met de herbenoeming van de partijleider tot een gematigder koers en richtte zich programmatisch op de modernisering van Spanjes democratisch-kapitalistisch bestel.⁴⁰ Hiermee liep de PSOE feitelijk in de pas met de ontwikkeling van sociaal-democratische partijen elders in Zuid-Europa. Het patroon: na het afschudden van de marxis-

tische erfenis komt er een min of meer charismatisch leider, die—mede op basis van een nauwelijks functionerende partijdemocratie—een pragmatische, op het verkrijgen van regeringsmacht gerichte politiek voert. Eenmaal aan de macht, zoals de PSOE in Spanje in 1982, wordt het belang van ideologische vernieuwing niet gezien of zelfs als electoraal gevaarlijk beschouwd. Eenheid en pragmatisch, aansprekend leiderschap vormen hardere voorwaarden voor het behoud van macht dan ideologische debatten en vernieuwing.

Ideologische vernieuwing lag in deze context daarom niet erg voor de hand. De roep om innovatie werd echter steeds sterker als gevolg van electorale verschuivingen en een toenemende interne kritiek op het beleid van de socialistische regering. Hoewel de neoliberale richting van het economisch beleid in de tweede helft van de jaren tachtig voor een sterke economische groei leek te zorgen, nam ook de werkloosheid massaal toe en was er geen ruimte voor verkleining van de maatschappelijke ongelijkheid. Onvrede binnen de partij bestond er ook over de ommezwaai in de buitenlandse politiek, toegespitst op Spanjes toetreding tot de NAVO en met als hoogtepunt het referendum in 1986, dat door de regering-González als voorstander van toetreding tegen de verwachtingen in gewonnen werd.⁴¹

De bestaande onvrede werd gekanaliseerd en versterkt door de cliëntelistische en antiliberale groep rondom Alfonso Guerra (de 'guerristas'), die het debat over ideologische vernieuwing ook vanuit machtspolitieke overwegingen initieerde. Wellicht mede hierdoor bevat het resultaat van het debat, *Programa 2000*, weinig nieuwe ideeën en verwijst het in algemene termen naar sociaal-democratische waarden als solidariteit en gelijkheid en naar de noodzaak de verzorgingsstaat te ontwikkelen. De opvallendste innovaties waren de herformulering van de PSOE als een volks- in plaats van arbeiderspartij, het verbreken van de innige band met de vakbeweging, de poging contacten met nieuwe sociale bewegingen te versterken en de opname van—overigens tamelijk vage—verwijzingen naar het belang van milieu-politiek.

In de beoordeling van R. Gillespie was de ideologische vernieuwing van de PSOE voor de lange termijn intrinsiek al teleurstellend, maar werd het effect op de programmatische ontwikkeling van de partij nog eens tenietgedaan door gebeurtenissen die om onmiddellijke actie vroegen. Economische en electorale malaise versterkten in

1989 het interne conflict tussen de neoliberale leden van de regering, die een impopulair aanpassingsbeleid voorstonden, en de 'guerristas' in de partij, die concessies aan de vakbeweging eisten om de arbeidersaanhang niet van de partij te vervreemden. De ideologische discussie werd op deze manier gesmoord in de strijd tussen de vleugels van de partij. Het feit dat Alfonso Guerra wegens corruptieperikelen in het begin van 1991 gedwongen werd als minister af te treden, verzwakte de 'guerristas' in de regering, ook al behield deze groep de controle over de partij. Het effect van de ideologische vernieuwing op het beleid van de PSOE was nihil.

Tot slot: nieuwe uitdagingen, gemankeerde antwoorden?

Overall in West-Europa zijn sociaal-democratische partijen op zoek naar een nieuwe ideologie, naar nieuwe beginselen, naar een nieuw programma voor de eenentwintigste eeuw, kortom naar een zelfbeeld dat met recht sociaal-democratisch genoemd kan worden en voldoende aanknopingspunten biedt voor toekomstige machtsvorming. Daarbij staat de vraag naar de eigen identiteit en het contrast met andere bewegingen, zoals het neoliberalisme, het conservatisme of de christen-democratie, centraal. Er wordt volop gediscussieerd en gepubliceerd over de rol, betekenis en mogelijke revitalisering van het sociaal-democratisch gedachtegoed in en voor een tijdperk dat – gezien de voornamelijk 'post' – adjectieven die ervoor bestaan (post-communistisch, post-Koude Oorlog, postmaterialistisch, postfordistisch, postmodern, postindustriële) – nog niet begrepen is en dus voor veel verwarring zorgt.⁴²

Het verband tussen de feitelijke gesteldheid van de huidige sociaal-democratische partijen en de onvermijdelijkheid van politiek-ideologische vernieuwing is door H. Kitschelt als volgt omschreven: 'traditional social democratic policies *ought no longer* be pursued, because they *cannot* be successfully implemented in the socio-economic and cultural environment of advanced capitalism'.⁴³ De vraag voor de verschillende partijen aan het einde van de twintigste eeuw is en blijft wat er voor het traditionele sociaal-democratische gedachtegoed in de plaats komt.

Hierboven heb ik aangegeven dat de debatten over sociaal-democratische beginselen plaatsvinden tegen de achtergrond van vier cen-

trale dimensies, namelijk het electorale verval, de ideologische uitdaging van het neoliberalisme, de ecologische kwestie en de crisis van de verzorgingsstaat. Het landenoverzicht liet zien dat de mate waarin de sociaal-democratische partijen in West-Europa feitelijk erin zijn geslaagd zichzelf in ideologisch opzicht op deze dimensies te vernieuwen, sterk varieert. De Zweedse SAP lijkt het verst gevorderd. Dit geldt in ieder geval voor de diagnose en de formulering van nieuwe doelstellingen: de poging een maatschappijanalyse te bieden die rekening houdt met oude en nieuwe maatschappelijke tegenstellingen; het streven naar een waardevol arbeidsleven en zinvol werk als prioriteiten; de gelijkstelling van milieubescherming aan andere doeleinden en de koppeling van de ecologische kwestie aan gelijkheid en solidariteit; de reconstructie van de verzorgingsstaat op grond van zowel financiële als democratische motieven. De Duitse SPD en de Britse *Labour Party* lijken de SAP op enige afstand te volgen, terwijl de Spaanse PSOE wat de milieukwestie betreft nauwelijks tot enige innovatie is gekomen.

De richting van de debatten tekent zich intussen wel af: de integratie van milieudoelinden en sociale politiek op basis van de voor de sociaal-democratie blijvende normen van rechtvaardigheid en solidariteit. Weliswaar zijn de programmatische profielen van sociaal-democratische partijen in die richting aangepast, maar van een diepgaande vernieuwing is nog geen sprake. Tot nu toe hebben de partijen onvoldoende rekening gehouden met het wegvallen van de voorwaarden waaronder de West-Europese sociaal-democratie na de Tweede Wereldoorlog succesvol kon zijn.

Veel hangt af van het innoverend vermogen van sociaal-democratische partijen. De feitelijke keuzemogelijkheden worden echter beperkt door een reeks factoren, waarvan ik er hier slechts een paar kan noemen. Cruciaal is allereerst de plaats die de partijen innemen binnen de politieke stelsels waarin ze opereren, omdat ideologische verandering – hoewel noodzakelijk – ook risico's met zich mee brengt. Voorts beperkt de electorale concurrentie die de partijen ter linker- en ter rechterzijde ondervinden de ideologische opties. Ook staan de veranderende sociologische voorwaarden waaronder de partijen te werk moeten gaan, niet alle alternatieven toe. De organisatorische desintegratie en het functieverlies van politieke partijen in algemene zin limiteren bovendien de manier waarop ideologische vernieuwing

niet alleen praktisch, maar ook democratisch kan plaatsvinden. Tenslotte is ideologische vernieuwing niet alleen een kwestie van het zoeken naar rationele oplossingen voor wezenlijke kwesties als de zorg voor milieu en de revitalisering van de verzorgingsstaat, maar ook simpelweg de uitkomst van de interne vleugelstrijd.

De fundamentele waarden (rechtvaardigheid, solidariteit) van de sociaal-democratie hebben aan actualiteit niets ingeboet. Het gaat er echter om hoe deze tot uitdrukking te brengen onder nieuwe omstandigheden en ze te verbinden met nieuwe politieke en maatschappelijke vraagstukken. Daarmee staat de sociaal-democratie voor dezelfde opgave als in andere fasen van haar geschiedenis. Het is een mythe, te denken dat de sociaal-democratie aan het eind van de vorige eeuw of in de jaren dertig niet tegen de stroom moest inroeien.

Noten

1. R. Eatwell, 'Ideologies: approaches and trends', in: R. Eatwell en A. Wright (red.), *Contemporary political ideologies*, Londen 1993.

2. S. Padgett en W.E. Paterson, *A history of social democracy in postwar Europe*, Londen en New York 1991, p. 1.

3. Zie M. Gallagher, M. Laver en P. Mair, *Representative government in modern Europe*, New York 1995, hoofdstuk 8.

4. Thijs Wöltgens, *De nee-zeggere van De politieke gevolgen van het economisch liberalisme*, Amsterdam 1996, p. 126.

5. Dit argument is allereerst en vooral uitgewerkt door A. Przeworski, 'Social democracy as a historical phenomenon', in: *New Left Review*, 122 (1980), p. 27-58. Zie ook A. Przeworski, *Capitalism and social democracy*, Cambridge 1985; A. Przeworski en J. Sprague, *Paper stones: a history of electoral socialism*, Chicago 1986.

6. E. Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Reinbek bei Hamburg 1969 (oorspronkelijk 1899).

7. P. Gay, *The dilemma of democratic socialism: Eduard Bernstein's challenge to Marx*, New York 1952.

8. Bernstein, op. cit., respectievelijk p. 154 en p. 200.

9. Men denke aan M. Adler, O. Bauer, E. Heiman, E. Jungen en E. Wigforss.

10. Het ideologische belang van de Duitse sociaal-democratie was hier veel kleiner, vooral omdat zij—in concurrentie met de christen-

democratie—pas relatief laat haar programma aanpaste en haar marxistische erfenis volledig afschudde, de kapitalistische markteconomie accepteerde en de weg naar een volkspartij inzette. De geschiedenis van de Duitse sociaal-democratie is ruim gedocumenteerd. Zie o.a. K. Klotzbach, *Der Weg zur Staatspartei: Programmatik, praktische Politik und Organisation der deutschen Sozialdemokratie 1945 bis 1965*, Berlijn en Bonn 1983; S. Miller en H. Potthoff, *A history of German social democracy: from 1848 to the present*, New York 1986; R. Fletcher (red.), *Bernstein to Brandt. A short history of German social democracy*, Londen 1987; P. Lösche en F. Walter, *Die SPD: Klassenpartei, Volkspartei, Quotenpartei: Zur Entwicklung der Sozialdemokratie von Weimar bis zur deutsche Vereinigung*, Darmstadt 1992; G. Braunthal, *The German social democrats since 1969: a party in power and opposition*, Boulder 1994.

11. Padgett en Paterson, op. cit., p. 22.

12. Zie G. Esping-Andersen en K. van Kersbergen, 'Contemporary Research on Social Democracy', in *Annual Review of Sociology*, 18 (1992).

13. Zie A. Volkens, *Dataset CMP94. Comparative Manifestos Project* (Science Center Berlin, Research Unit Institutions and Social Change [Director H.-D. Klingemann] in cooperation with the Manifesto Research Group [Chairman I. Budge]), 1994. De dataset bevat gegevens over de inhoud van partijprogramma's van West-Europese partijen. Zie ook H.-D. Klingemann, R. I. Hofferbert en I. Budge, *Parties, policies, and democracy*, Boulder 1994, p. 36-38; H. Keman, 'The search for the centre: pivot parties in West European party systems', in: *West European Politics*, 17 (1994), p. 124-148.

14. Het CMP heeft iedere zin uit de partijprogramma's van de belangrijkste partijen gecodeerd in een van de categorieën van een algemene classificatie, die uit een totaal van vierenvijftig mogelijke thema's bestaat. Een voorbeeld: in het domein 'externe betrekkingen' (de eerste variabele van de dataset) werden alle zinnen uit een partijprogramma, waarin aangegeven werd dat het eigen land een bijzondere relatie koestert met een ander land, gecodeerd als 'Foreign Special Relationship: Positive'. Het feitelijke getal geeft het totaal aantal zinnen in het partijprogramma weer dat aan de betreffende categorie besteed wordt, uitgedrukt als een percentage van het totaal aantal zinnen in een partij-programma in een bepaald jaar. Op deze manier krijgt men een indruk van het belang dat een partij hecht aan bepaalde thema's.

15. Een voorbeeld: voor de pvda zijn de urgentie- en verkiezingsprogramma's tussen 1946 en 1989 inhoudelijk geanalyseerd, inclusief de gezamenlijke documenten van de pvda, D66 en de PPR ('Hoofdlijnen van een regeringsprogramma 1971-1975' uit 1971 en 'Regeerakkoord van de progressieve drie' uit 1972).

16. Deze periodisering is gekozen om aan te sluiten bij de veranderende economische context waarin de partijen ideeën over sociaal en economisch beleid formuleerden en in hun programma's opnamen. De periode 1945-1960 is de periode van herstel, reconstructie, normalisatie en de fundering van de verzorgingsstaat. De periode 1961-1975 staat te boek als het gouden tijdperk van het welvaartskapitalisme, dat wil zeggen een periode van ongekeerde economische groei en de expansie van de verzorgingsstaat. De laatste periode (1976-1990) is er een van economische stagnatie, een veranderende verhouding tussen staat en economie en (poging tot) beheersing van de expansie of zelfs terugdringing van de verzorgingsstaat.

17. K. van Kersbergen, 'Between collectivism and individualism: the politics of the centre', in H. Keman (red.), *The politics of problem-solving in postwar democracies*, Londen 1996.

18. De aandacht voor de Italiaanse communistische partij is in deze context wellicht controversieel. De reden om de PCI ter vergelijking op te nemen is dat de partij zich in de loop van de jaren tachtig op een aantal punten steeds meer in sociaal-democratische richting ontwikkelde. Deze 'sociaal-democratisering' van de PCI, begonnen in de jaren zeventig, kwam in een stroomversnelling na de plotselinge dood van Berlinguer in 1984 en nadat Occhetto in 1987 partijsecretaris was geworden. Al voor de val van de Berlijnse muur veranderde de partij in een sociaal-democratische partij, een ontwikkeling die bevestigd werd met de naamsverandering in *Partito Democratico della Sinistra* (PDS).

19. R. Bellamy, 'Liberalism', in: Eatwell en Wright (red.), op. cit., p. 23.

20. Padgett en Paterson, op. cit., p. 35-40.

21. A. Wright, 'Social Democracy and Democratic Socialism', in: Eatwell en Wright (red.), op. cit.

22. H. Kitschelt, *The transformation of European social democracy*, Cambridge 1994, p. 280.

23. Zie bijvoorbeeld W. E. Paterson en A. H. Thomas (red.), *The*

future of social democracy. Problems and prospects of social democratic parties in Western Europe, Oxford 1986.

24. Voor een overzicht: W. Merkel, *Ende der Sozialdemokratie? Machtressourcen und Regierungspolitik im westeuropäischen Vergleich*, Frankfurt/New York 1993.

25. Een recent voorbeeld: M. van der Linden, 'De tweede gedaantewisseling der sociaal-democratie', in: W. Bot e.a. (red.), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse 1995*, Utrecht 1995.

26. Twee auteurs die dat uitdrukkelijk wel doen: G. Esping-Andersen, *Politics against markets. The social democratic road to power*, Princeton (New Jersey) 1985 en F. W. Scharpf, *Crisis and choice in European social democracy*, Ithaca en Londen 1991.

27. Zie T. Gallagher en A. M. Williams (red.), *Southern European socialism. Parties, elections and the challenge of government*, Manchester en New York 1989.

28. Padgett en Paterson, op. cit., p. 51 e.v.

29. E. Shaw, 'Towards renewal? The British Labour Party's policy review', in: *West European Politics*, 16 (1993) nr. 1.

30. Als geciteerd in Shaw, op. cit., p. 117.

31. Als geciteerd in Shaw, op. cit., p. 119.

32. S. Padgett, 'The German social democrats; A redefinition of social democracy of Bad Godesberg Mark II?', in: *West European Politics*, 16 (1993) nr. 1.

33. S. Padgett, 'The German Social Democratic Party: between old and New Left', in: D. S. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and cohesion in Western European social democratic parties*, Londen en New York 1994. Zie ook het in noot 32 aangehaalde artikel van Padgett.

34. Zie R. Cuperus en J.-M. Wiersma, 'SPD in de problemen', *Socialisme & Democratie* 53 (1996) nr. 2, p. 50-52.

35. D. Sainsbury, 'The Swedish social democrats and the legacy of continuous reform: asset or dilemma?', in: *West European Politics*, 16 (1993) nr. 1.

36. Esping-Andersen, op. cit., p. 296-302; H. Milner, *Sweden: social democracy in practice*, Oxford 1990; J. Pontusson, *The limits of social democracy. Investment politics in Sweden*, Ithaca en Londen 1992; H. Milner, *Social democracy and rational choice. The Scandinavian experience and beyond*, Londen en New York 1994.

37. D. Arter, '“The War of the Roses”': Conflict and cohesion in

the Swedish Social Democratic Party', in: Bell en Shaw (red.), op. cit.

38. Zie R. Gillespie, "'Programa 2000": The appearance and reality of socialist renewal in Spain', in: *West European Politics*, 16 (1993) nr. 1; idem, 'The resurgence of factionalism in the Spanish Socialist Workers' Party', in: Bell en Shaw (red.), op. cit.

39. Zie R. Gillespie, 'Spanish Socialism in the 1980s', in: Gallagher en Williams (red.), op. cit.

40. Padgett en Paterson, op. cit., p. 62.

41. Zie B. Pollack en G. Hunter, 'The Spanish Socialist Workers' Party's foreign and defence policy: The external dimension of modernisation', in: Gallagher en Williams (red.), op. cit.; G. Prevost, 'The Spanish peace movement in a European perspective', in: *West European Politics*, 16 (1993) nr. 2.

42. Wat de wetenschappelijke literatuur betreft zijn recente empirische studies: Scharpf, op. cit.; Pontusson, op. cit.; Merkel, op. cit.; Kitschelt, op. cit.; Milner, op. cit. Meer politiek-theoretisch van aard: P. Anderson en P. Camiller (red.), *Mapping the West European left*, Londen en New York 1994; D. Miliband (red.), *Reinventing the left*, Cambridge 1994; A. Giddens, *Beyond left and right. The future of radical politics*, Cambridge 1994. Curieus en intrigerend zijn: R. Miliband, *Socialism for a sceptical age*, Cambridge 1994; J. E. Roemer, *A future for socialism*, Cambridge (Massachusetts) 1994.

43. H. Kitschelt, op. cit., p. 7.

De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen

Een merkwaardig misverstand dat de laatste jaren algemeen ingang heeft gevonden, is dat fundamentele waarden en beginselen hopeloos kunnen verouderen. Een niet minder curieuze misvatting, die inmiddels eveneens bijkans algemeen wordt aangehangen, is dat politieke waarden of beginselen zelfs volstrekt overbodig kunnen worden. Aldus is vandaag het sentiment wijdverbreid dat in vroegere, duistere tijden enigszins bekrompen drammers en dromers door beginselen of ideologieën werden gemotiveerd om elkaar dwars te zitten, terwijl in onze eigen, verlichte tijd de zaken op een redelijke, praktische en nuchtere wijze worden beschouwd en aangepakt. De gedachte dat men 'het einde van de geschiedenis' beleeft, of 'het einde der ideologieën', en dat de politiek van nu af aan slechts zal bestaan uit een eindeloze reeks van, louter door zakelijke en instrumentele overwegingen ingegeven, incrementele beleidsaanpassingen, is overigens al verschillende keren eerder in de geschiedenis opgekomen. Zij komt kennelijk tegemoet aan een psychologische behoefte van mensen om te geloven dat zij min of meer het hoogtepunt van de beschaving (mee)maken en dat er bijgevolg na hun verscheiden niets werkelijk bijzonders meer zal geschieden. De overtuiging dat men niets mist vormt, wellicht, een troost voor de eigen vergankelijkheid en een bevestiging van de eigen bijzonderheid.

Kunnen er ooit tijden zijn zonder politiek, zonder belangentegstellingen en zonder meningsverschillen over een plausibele definitie van het Goede Leven, over de inrichting van de maatschappij waarin dit leven mogelijk wordt gemaakt? Neen, dit is niet mogelijk. In een reactie op vergelijkbare ideeën als welke vandaag opgeld doen, stelde Isaiah Berlin reeds in 1962 dat onze conditie zich kenmerkt door de aanwezigheid van een grote diversiteit aan betekenisvolle waarden die geregeld configureren en waartussen wij voortdurend en onvermijdelijk afwegingen moeten maken.¹ Fundamentele waarden als vrijheid, autonomie, gelijkheid, rechtvaardigheid, nuttigheid, barmhartigheid

kunnen, met andere woorden, niet op logische wijze in één harmonieus, hiërarchisch, altijd en overal geldend, systeem worden geordend en derhalve worden wij, iedere keer wanneer zij in de praktijk botsen, genoodzaakt om hen op een redelijke wijze tegen elkaar af te wegen. De notie van een ideale maatschappij, een samenleving waarin alle waarden die ons leven zin en betekenis kunnen verlenen, zijn gerealiseerd en waarin alle politieke activiteiten zijn volbracht en verdwenen, is dan ook incoherent.

Het idee dat wij ooit overeenstemming zullen bereiken, of inmiddels hebben bereikt, over de betekenissen en de gewichten die aan waarden moeten worden verleend, is evenzo weinig plausibel. Vragen naar de juiste betekenis van en de juiste afweging tussen waarden zijn uit de aard der zaak filosofische vragen waarop geen ondubbelzinnige, objectieve of 'wetenschappelijke' antwoorden kunnen worden gegeven. In tegenstelling tot wetenschappelijke problemen gaat het hier immers om kwesties ('wat is een rechtvaardige verdeling van gezamenlijke producten?', 'moeten aangeboren kwaliteiten worden beloond?', 'dienen buitengewone behoeften te worden gehonoreerd?') waarvan de oplossingen noch op empirische, noch op formele of logische wijze kunnen worden gevonden. Omdat er geen consensus bestaat over de methode, bestaat er ook geen consensus over de oplossingen (hetgeen echter niet wil zeggen dat alle filosofische antwoorden willekeurig of gelijkwaardig zijn). Bijgevolg zijn politieke meningsverschillen onuitroeibaar.

Politiek is, ten slotte, niet alleen onvermijdelijk, maar ook uiterst wenselijk omdat zij de realisatie van een van de belangrijkste menselijke waarden mogelijk maakt, namelijk de politieke vrijheid om gezamenlijk met anderen, anderen met wie men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven. Om dit op een inhoudelijk zinvolle manier te kunnen doen en om de hiervoor noodzakelijke publieke steun te kunnen mobiliseren, zijn normatieve politieke theorieën onmisbaar. Het belang van deze vormen van vrijheid en politiek moet niet worden onderschat. Politiek is meer, zoals ook een gemeenschap meer is, dan het geven van een antwoord op de door Lasswell geformuleerde vraag 'Who gets what, when, how'. Politiek bestaat niet louter uit het verdelen van de, door andere factoren bepaalde, schaarste, zij vormt ook een poging om gezamenlijk het beste van onszelf te maken. Een politiek systeem dat

derhalve niet meer te bieden heeft dan het defensief reageren op, door andere krachten veroorzaakte, maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers.

Waar komen de fundamentele waarden die mensen in de praktijk blijken aan te hangen vandaan? Dit is een interessante vraag, maar om betekenisvol normatief te argumenteren is het niet noodzakelijk haar te (kunnen) beantwoorden. Of zij nu door God of een andere transcendent autoriteit zijn ingegeven, het product zijn van natuurlijke selectie, dan wel voortkomen uit een specifieke historische en culturele constellatie doet niets af aan de *empirische* waarneming dat mensen zich, veelal zeer emotioneel, verbonden hebben aan bepaalde waarden. De diversiteit van deze waarden moet overigens, anders dan vandaag onder invloed van het postmodernisme gebruikelijk is geworden, niet worden overdreven. Mensen hebben, stelt ook Berlin, biologisch, psychologisch, sociologisch zoveel gemeenschappelijk dat communicatie en begrip tussen personen uit verschillende culturen en tijden mogelijk blijkt te zijn. Een absoluut voluntarisme en particularisme is dus empirisch weinig plausibel: er is een gemeenschappelijke horizon van fundamentele waarden.

Kunnen mensen zonder waarden of, in het verlengde hiervan, zonder een normatieve politieke theorie of ideologie? Om met de waarden te beginnen: is het voorstelbaar dat mensen deze als onnodige, verouderde ballast van zich afwerpen en vervolgens alle kwesties waarmee zij in het leven worden geconfronteerd, op een ‘moderne’, ‘zakelijke’, ‘redelijke’, ‘onbevooroordeelde’ of ‘paarse’ wijze tegemoet treden? Het antwoord moet ontkennend zijn: mensen, betoogt Charles Taylor overtuigend, definiëren hun identiteit via waarden of via wat hij betitelt als ‘kwalitatieve onderscheidingen’. De vraag ‘wie ben ik?’ wordt beantwoord door waar wij staan in een ‘morele ruimte’, een ruimte waarin vragen opkomen over wat goed dan wel slecht is, welke activiteiten betekenisvol zijn en welke niet, wat belangrijk en waardevol voor ons is en wat triviaal en secundair.² Een persoon die wij kwalificeren als een ‘oppervlakkige persoonlijkheid’, is bijgevolg iemand, schrijft Taylor, ‘van wie wij de indruk hebben dat hij ongevoelig, onwetend of onverschillig is omtrent zaken die de kwaliteit van zijn leven raken en die ons wezenlijk of belangrijk lijken. Hij leeft aan de oppervlakte omdat hij tracht verlangens te bevredigen zonder geraakt te worden door de “diepere” onderwerpen [...] of zijn

aandacht hiervoor lijkt ons terloops vertaald in triviale en onbelangrijke vragen.³

Mensen die, een stap verder, in grote onzekerheid verkeren over het antwoord op de vraag welke waarden zij aan de vele keuzemogelijkheden in hun leven moeten toekennen, lijden aan desoriëntatie, zijn richtingloos of verkeren zelfs in een identiteitscrisis. Kwalitatieve onderscheidingen vormen, met andere woorden, een noodzakelijk onderdeel van het kader waarbinnen, of de horizon waartegen, ons leven eenheid, zin en betekenis krijgt. '(S)tepping outside these limits,' stelt Taylor, 'would be tantamount to stepping outside what we would recognize as integral, that is undamaged human personhood.'⁴ Het bezitten van een morele oriëntatie is, kortom, een voorwaarde voor het kunnen functioneren als mens, het is geen 'metaphysical view we can put on or off'.⁵

Kunnen mensen, in de politieke sfeer, zonder normatieve politieke theorieën? Politieke waarden, alsmede hun onderlinge afwegingen, worden uitgedrukt en deels gerechtvaardigd in het kader van een normatieve politieke theorie. In de *eerste* plaats geldt hier derhalve datgene wat in zijn algemeenheid ook op individuen van toepassing is. Iemand die politiek wil denken of handelen zonder te vertrekken uit politieke waarden of beginselen is richtingloos. Men kan op een 'redelijke', 'verstandige' of 'zakelijke' wijze het belang van bepaalde waarden formuleren, bepaalde waarden tegen elkaar afwegen of de geschikte instrumenten ter verwezenlijking van waarden zoeken. Wat men echter niet kan is louter 'redelijk', 'praktisch', 'realistisch' of 'nuchter' zijn. In de praktijk zijn dit evenzovele eufemismen voor visieloosheid en opportunisme.

In de *tweede* plaats kan men in het politieke domein niet zonder normatieve politieke theorieën, daar deze coherente en heldere articulaties (en deels rechtvaardigingen) zijn van doorgaans onsamenhangende en tegenstrijdige intuïties over het Goede Leven en de Goede Maatschappij. Men heeft deze articulaties nodig om duidelijke afwegingen te kunnen maken en om publieke steun te kunnen mobiliseren voor een politiek program. Een wezenlijk onderdeel van democratische politiek is immers de verwerving van steun op basis van beredeneerde omschrijvingen van het algemeen belang en van een nastrevenswaardige, betere samenleving. Dit maakt politiek als collectieve wilsuiting mogelijk.

In de *derde* plaats zijn de normatieve theorieën onontbeerlijk als gevolg van de onherleidbare diversiteit aan, geregeld onverenigbare, waarden. In het kader van een politieke theorie worden deze waarden op een beargumenteerde wijze tegen elkaar afgewogen. Een politiek systeem dat niet beschikt over criteria om tegenstrijdige claims af te wegen, loopt gevaar aan overbelasting en immobilisme ten onder te gaan. Evenzo wreekt een gemis aan normatieve politieke theorieën en bijgevolg aan beredeneerde afwegingen zich door een onvermogen om genomen beslissingen te rechtvaardigen en te legitimeren. Wat rest is een beroep op macht. Het is echter in iedere gemeenschap, niet alleen de politieke, onverstandig om in een te groot aantal gevallen zijn toevlucht tot het laatste te zoeken: het holt de politieke legitimiteit uit. Zo zal het ressentiment dat inmiddels in de samenleving is opgebouwd als gevolg van de, niet inhoudelijk verdedigde en waarschijnlijk ook niet *inhoudelijk* te verdedigen, ‘herstructuring’ van de verzorgingsstaat, niet eenvoudig met een, door de politiek aangewengelde, publieke discussie over ‘burgerschapzin’ geneutraliseerd kunnen worden.

Mensen kunnen, resumerend, niet zonder waarden, zonder normatieve politieke theorieën en zonder politiek, de permanente discussie en onderhandeling tussen pleitbezorgers van afwijkende particuliere belangen en van afwijkende definities van het algemeen belang. Kunnen politieke beginselen en normatieve politieke theorieën echter verouderen? En zo ja, in welk tempo zou dit kunnen gebeuren? Hoe dringend kan dus een ‘modernisering’, een ‘aanpassing aan de realiteit’, van een politieke theorie gewenst zijn? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, dient te worden ingegaan op de vraag waarop de plausibiliteit en realiteitswaarde van een theorie zijn gebaseerd.⁶

Het spreekt, in de *eerste* plaats, voor zich dat een theorie coherent en intern consistent moet zijn. Dat theorieën in de regel confligerende waarden bevatten, doet hier niets aan af: het gaat er juist om dat deze in het kader van een theorie op een redelijke wijze tegen elkaar worden afgewogen.

In de *tweede* plaats hangt de plausibiliteit van een theorie af van de mate waarin zij recht doet aan onze, onder meer via de verschillende wetenschappen verkregen, *kennis* van mens en maatschappij. Omdat wij bijvoorbeeld *weten* dat mensen sociale wezens zijn, die eerst dankzij sociale interactie hun talenten kunnen ontplooien, is een politieke

theorie welke is gebaseerd op een puur atomistisch mens- en maatschappijbeeld, weinig overtuigend.⁷ Evenzo weten wij inmiddels dat macht de neiging heeft te corrumperen en dat het dus verstandig is deze enigszins te spreiden en aan beheersingsmechanismen onderhevig te maken.

Hiermee samenhangend is het, in de *derde* plaats, van belang in welke mate de theorie overeenkomt met onze reeds intuïtief aangehangen, doch zelden coherent en ondubbelzinnig gearticuleerde, waarden. Deze waarden vinden onder meer hun neerslag in de door ons gehanteerde, in eeuwen gerijpte, concepten en categorieën in termen waarvan wij gewoon zijn over mens en maatschappij te denken.⁸ Zo kunnen wij het concept 'mens' slechts bevatten in categorieën als goed en slecht, waar en onwaar, vrijheid en dwang, geluk en ongeluk. Het zou dus tamelijk excentriek en ook onnavolgbaar zijn om iemand als een menselijk wezen aan te duiden, maar er tegelijkertijd bij te vermelden dat noties als waarheid, rechtvaardigheid, vrijheid, hoop en angst voor hem of haar geen enkele betekenis bezitten. Dienovereenkomstig zijn sommige waarden onlosmakelijk met het concept 'mens' verbonden, hetgeen overigens opnieuw duidt op de mogelijkheid een minimum aan universele waarden te onderscheiden. Berlin stelt dat wanneer hij iemand zou treffen voor wie het geen enkel verschil uitmaakt of zij tegen een steentje schopt of haar familie uitmoordt, hij niet geneigd zal zijn, zoals consistente relativisten, om haar louter een enigszins afwijkende moraliteit toe te schrijven. In plaats daarvan zal Berlin spreken van 'krankzinnigheid' en 'onmenselijkheid'; hij zal haar beschouwen als een gek, zoals iemand die denkt dat zij Napoleon is, gek is. Met andere woorden: hij zal een dergelijk wezen niet werkelijk als een 'mens' zien.⁹ Normatieve politieke theorieën die, kortom, strijdig zijn met wat wij doorgaans belangrijk achten in het leven en met onze gezamenlijke, in concepten en categorieën opgeslagen, (empirische én normatieve) *common sense*-noties over mens en maatschappij, verdwijnen op de mestvaalt van de geschiedenis van het denken. De vandaag steeds meer geponeerde, en door velen ook gaarne geloofde, stelling dat 'alles kan', is dus kennistheoretisch onjuist.¹⁰

In welke zin en in hoeverre kunnen politieke beginselen en theorieën nu verouderen? Theorieën, waarin beginselen worden uitgedrukt en

gerechtvaardigd, dienen allereerst recht te doen aan onze reeds bestaande morele intuïties. Deze intuïties over fundamentele waarden als vrijheid, autonomie, gelijkheid, rechtvaardigheid, barmhartigheid, solidariteit zijn tamelijk stabiel en universeel. Het is mogelijk, niets kan in het leven worden uitgesloten, dat ze kunnen en zullen veranderen, maar dat dit geschiedt binnen een tijdvak van een decennium of een eeuw, is hoogst onwaarschijnlijk, zeker binnen het kader van één culturele traditie. Dienovereenkomstig is het weinig aannemelijk dat een normatieve politieke theorie verouderd of irrelevant wordt omdat onze morele intuïties omslaan. Hoe abstracter en fundamenteeler hierbij de waarden, hoe kleiner hun variatie.

De plausibiliteit van politieke theorieën is echter tevens afhankelijk van de mate waarin zij rekenschap geven van onze kennis van mens en maatschappij. Deze kan in de loop van de tijd groeien (en is ook daadwerkelijk gegroeid), maar plotselinge drastische toenemingen doen zich zeer zelden voor. Ook wat dit betreft is er derhalve geen hoge omloopsnelheid van normatieve politieke theorieën te verwachten. Hetzelfde kan worden opgemerkt met betrekking tot de eis van interne consistentie: onze formele opvattingen over wat consistent mag worden genoemd, zijn aan weinig verandering onderhevig.

Ondanks het voorgaande kan men echter niet om de vaststelling heen dat normatieve politieke theorieën geregeld aanpassing behoeven aan zich veranderende maatschappelijke omstandigheden. Een reden hiervoor is dat de gewichten van waarden, alsmede hun onderlinge afwegingen, in enige mate per situatie kunnen variëren. Een verandering van de omgeving heeft dus gevolgen voor de prioriteiten die men stelt en voor de doelen die men nastreeft. De aanpassingen die in de regel het meest gewenst zijn, betreffen nochtans de *instrumenten* welke men geschikt acht om bepaalde doeleinden te realiseren. Instrumenten kunnen op een gegeven moment inadequaaf of inferieur blijken te zijn (geworden), onwenselijke neveneffecten hebben (gekregen) of achterhaald worden door technologische vernieuwing. Binnen de sociaal-democratie hebben velen bijvoorbeeld lange tijd gedacht dat bedrijven onder beheersing van de centrale overheid gebracht dienden te worden, wilden de burgers een reële mogelijkheid bezitten het beleid ervan democratisch te controleren. Uit ervaring weten wij inmiddels dat een dergelijke constellatie een aantal onwenselijke neveneffecten heeft: een enorme bureaucratisering en een cen-

tralisering van de macht die onder meer leiden tot immobilisme, verkokering, ondoelmatigheid, onbeheersbaarheid en machtsmisbruik. Bij het gelijk gebleven doel—democratie, gelijkheid, politieke vrijheid—moeten derhalve andere instrumenten worden gezocht. Te denken valt dan, wij komen hier dadelijk op terug, aan een gedecentraliseerd economisch systeem waarin de markt in stand wordt gehouden en de bedrijven onder beheer worden gebracht van de desbetreffende werknemers.

De plausibiliteit en realiteitswaarde van politieke beginselen en normatieve politieke theorieën zijn, zo kan worden geresumeerd, betrekkelijk stabiel en de grootste mutaties zijn in de regel te verwachten op het gebied van de gekozen instrumenten. Niettemin moet worden geconstateerd dat de sociaal-democratische beweging zich de laatste jaren, onder de vlag van ‘modernisering’, van tal van haar traditionele fundamentele beginselen heeft ontdaan en tal van opvattingen, waarden en doeleinden heeft aanvaard die gewoonlijk werden toegeschreven aan liberalen. Hier is geen goede rechtvaardiging voor. Het goeddeels volledig van onze politieke agenda verdwijnen van de betreffende beginselen, opvattingen, doeleinden kan weinig te maken hebben met ontwikkelingen in onze morele intuïties of in onze kennis van mens en maatschappij. Zij kunnen derhalve nog altijd op zeer plausible wijze worden verdedigd, wat in de praktijk ook blijkt te gebeuren.

Een voor de sociaal-democratie belangrijk en treffend voorbeeld zal dit wellicht verduidelijken. Sociaal-democraten zijn van oudsher, het woord zegt het al, democraten geweest. Dit is er de belangrijkste verklaring van dat wij ons, al een eeuw geleden, los hebben gemaakt van het marxisme. Wezenlijk voor een democratie is dat daar waar bindende besluiten worden genomen, degenen die zich door deze besluiten gebonden weten, er recht op hebben invloed uit te oefenen op, zinnig te participeren in, de betreffende besluitvorming. Het geldt, zowel binnen de sociaal-democratie als het liberalisme, als vanzelfsprekend dat de staat een voorbeeld is van een instituut waarin dergelijke, voor anderen bindende, beslissingen worden genomen en derhalve democratisch gecontroleerd behoort te worden. Sociaal-democraten onderscheiden zich traditiegetrouw van een belangrijk deel der liberalen in de opvatting dat ook in de economische sector tal van

verreikende, voor anderen evenzo bindende, besluiten worden genomen en dat deze besluiten dus evenzeer onder democratische controle behoren te vallen. De volstrekt logische en tijdloze argumenten hiervoor zijn, nog niet zo lang geleden, uiterst helder geformuleerd door de Amerikaanse politicologen Charles Lindblom en Robert Dahl. Het is interessant juist deze theoretici aan te halen omdat zij, na bijna hun volledige carrière (gewild of ongewild) gefungeerd te hebben als apologeten van de bestaande, in hoge mate door het vrije ondernemerschap gekenmerkte, Amerikaanse sociaal-economische orde, op zeer gevorderde leeftijd in een aantal belangrijke opzichten het sociaal-democratische licht zagen. Wat deze meningsverandering interessant maakt is dat dit gebeurde in een periode waarin, zoals gesteld, tal van traditionele sociaal-democratische beginselen tamelijk plotseling als hopeloos verouderd en overtollige ballast overboord werden gezet. De ontwikkeling in het denken van deze sociaal-liberalen verliep hiermee in precies tegengestelde richting als die van het merendeel van de Europese sociaal-democratische leiders en opiniemakers. Het feit dat dit kan gebeuren, is een indicatie dat de veranderingen die de standpunten der sociaal-democraten in de laatste vijftien jaar hebben ondergaan, geen door objectieve omstandigheden afdgedwongen 'modernisering' zijn.

Een kenmerk van het oorspronkelijke denken van Dahl en Lindblom in de jaren vijftig en zestig is dat een democratie wordt gezien als een voortdurend onderhandelingsproces tussen vertegenwoordigers van verschillende belangengroeperingen. Op tal van niveaus en in tal van organen wordt in de samenleving geloofd en geboden over schaarse goederen: over macht, vermogen, inkomen, informatie, kennis.¹¹ Dahl en Lindblom veronderstelden hierbij dat alle relevante belangen werden vertegenwoordigd, dat nieuwe of onderbelichte belangen al snel nieuwe belangenorganisaties zouden opwekken en dat de vele bestaande organisaties elkaar *grosso modo* in evenwicht hielden. Aldus werd op indirecte wijze een mate van volksoevereniteit bereikt—ook voor Dahl en Lindblom het uiteindelijke democratische doel—die op directe wijze, louter via politieke partijen, verkiezingen, parlementen, onbereikbaar zou zijn. Hoewel niet werd ondersteld dat de invloeden die de betreffende organisaties uitoefenen, aan elkaar gelijk waren (dit zou ook onredelijk zijn: waarom zou bijvoorbeeld een organisatie met tien miljoen leden evenveel invloed moeten heb-

ben als een met duizend leden?), maakten beiden op dit terrein geen wezenlijk onderscheid tussen verschillende soorten belangenorganisaties. In 1976 noemen Dahl en Lindblom dit echter 'een onvergeeflijke fout': de rol die het bedrijfsleven in onze 'polyarchieën' speelt, is van een fundamenteel andere orde dan die van andere belangengroeperingen. Binnen het werk dat beide auteurs sindsdien hebben geschreven, vormt deze kwestie een centraal thema.

Het is, zeker vandaag, niet ongebruikelijk om te veronderstellen dat ondernemingen in een marktsysteem volledig worden gecontroleerd en worden gestuurd door de wensen van de consument en dus in feite tezamen een machteloos instituut vormen. Lindblom acht dit echter in toenemende mate een naïeve gedachte. Ondernemers, be-
toogt hij onder meer in *Politics and markets*¹², hebben een belangrijke 'discretionaire' macht: zij kunnen (en moeten) tal van beslissingen nemen die hun niet via de markt door de consumenten worden opgelegd. De consumenten zijn in de eerste plaats niet geheel competent en kunnen via reclamecampagnes en dergelijke worden gemanipuleerd. De beslissingsmacht van de producenten neemt bijgevolg evenredig toe met de incompetentie van de afnemers. In de tweede plaats beschikt een consument te allen tijde over niet meer dan een veto-recht: hij of zij kan hooguit besluiten een product niet aan te schaffen. Het initiatief tot de productie van een specifiek goed ligt echter altijd bij de fabrikant. In de derde plaats dienen ondernemers tal van keuzen te maken over investeringen en productieprocessen die zij niet kunnen baseren op ondubbelzinnige marktgegevens, op tot uitdrukking gekomen consumentenvoorkeuren. Zo liggen de ontwikkeling van de conjunctuur en van de preferenties van de consumenten hiervoor te veel open. Ook levert de markt geen antwoord op de vraag of men zijn winst, dan wel omzet, moet maximaliseren en of dit op de korte, dan wel lange termijn moet gebeuren. Buitengewoon groot is de beslissingsruimte van ondernemers, in de vierde plaats, met betrekking tot de uiterst belangrijke 'instrumentele' keuzen die gemaakt worden ten behoeve van het productieproces. Het gaat hier om zaken als de aan te wenden technologie, de plaats van vestiging, de organisatie van het werk, en de salarissen van en andere baten voor de ondernemers. In de vijfde plaats, ten slotte, kunnen ondernemers op eigen gezag besluiten nemen over de omvang en het karakter van hun *public relations*, sponsoractiviteiten en advertentiecampagnes, over de bezetting van

de toposities, de mate van ondersteuning van onderwijs en onderzoek, en de steun aan politieke partijen en hun verkiezingscampagnes.

Ondernemers zijn, kortom, in de bestaande democratieën belangrijke *publieke* functies toegewezen. De onderwerpen waarover zij beslissen – inzake de aanwending van materiële en immateriële hulpbronnen van een gemeenschap – zijn van de politieke agenda gehaald en hun besluiten komen tot stand zonder democratische controle. Hiermee is de publieke rol van ondernemers echter nog lang niet beschreven: zij kunnen een invloed uitoefenen op het beleid van de overheid die door geen enkele andere belangengroepering wordt gegeven. Hun geprivilegieerde positie in dezen, schrijft Lindblom,¹³ is te danken aan het feit dat een landsbestuur niet onverschillig kan staan tegenover de banen, prijzen, nationale producten, groeicijfers, levensstandaarden die in hoge mate door beslissingen binnen het bedrijfsleven worden bepaald. Een hoge werkloosheid of inflatie, een economische depressie, een teruglopende of te langzaam stijgende welvaart, zelfs een bedrijfssluiting, kunnen een regering ten val brengen. Een regering stelt zich derhalve tot taak te bevorderen dat het bedrijfsleven zijn publieke functies optimaal vervult: haar eigen legitimiteit is hiervan afhankelijk. Bij alles wat zij doet – of het nu gaat om fiscaal, monetair, sociaal, milieu- of buitenlands beleid – houdt zij rekening met de effecten op het bedrijfsleven. Daarenboven verschaft zij, al dan niet op verzoek, subsidies, speciale belastingfaciliteiten, verzorgt zij een infrastructuur, een economische wetgeving en een scholingssysteem, bevordert zij de export, belemmert zij zo nodig via tariefmuren de import, steunt zij onderzoek naar en ontwikkeling van nieuwe producten, enzovoorts.¹⁴ De relatie tussen de overheid en het bedrijfsleven heeft daarbij in een vrije markteconomie één zeer specifiek kenmerk: de overheid kan niets afdwingen of opdragen, zij kan ondernemingen hooguit tot iets stimuleren of bewegen. Hiertoe dienen ondernemingen gunsten te worden verleend en voordelen te worden geboden. Alle hierboven genoemde maatregelen zijn hier voorbeelden van: zij vormen geen bevelen, geboden of opdrachten, maar stimuli, lokmiddelen en prikkels.

Het is derhalve een groot misverstand, schrijft Lindblom,¹⁵ dat een marktsysteem slechts bestaat uit de relaties tussen aanbieders en vragers en dat de aankoop van hun goederen en diensten voldoende is om producenten ertoe te brengen hun functies te vervullen. Op een

dergelijk fundament kan geen enkele volwaardige economische productie van de grond komen. Overheden in op de markt georiënteerde systemen hebben van oudsher en tot op de dag van vandaag uitvoerig in de markt geïntervenieerd, met juridische, economische en sociale maatregelen, om het economisch leven aan te wakkeren en ook mogelijk te maken. En hoe meer zij met de economische sector verbonden raakten, hoe groter hun publieke legitimiteit afhankelijk werd van het presteren van deze sector. Ondernemers zijn daarom in de ogen van vertegenwoorders van de overheid geen behartigers van willekeurige belangen. Het zijn functionarissen die onmisbare publieke functies vervullen en de betrokkenen zijn zich hier uitstekend van bewust: zo nodig zullen zij de politici en de ambtenaren hier flijtjes aan herinneren. Om deze bijzondere positie van het bedrijfsleven in te zien heeft men dus geen samenzweringstheorie nodig. 'Business,' schrijft Lindblom, 'simply needs inducements, hence a privileged position in government and politics, if it is to do its job.'¹⁶

Het bedrijfsleven en de overheid zijn, met andere woorden, in een innige symbiose verstrengeld. Hun interactie geschiedt via, niet voor burgers toegankelijke, directe onderlinge onderhandelingen en beradslagingen, en, belangrijker, op indirecte wijze, via anticipatie op elkaars belangen. Daarnaast krijgen vertegenwoordigers van het bedrijfsleven ook zitting in met beslisbevoegdheden toegeruste bedrijfs- en handelsorganen.¹⁷ In een neocorporatistisch systeem als Nederland is dit in nog veel grotere mate het geval dan in landen als de Verenigde Staten of Groot-Brittannië. De belangrijkste politieke consequentie van de geprivilegieerde positie van het bedrijfsleven is volgens Lindblom dat polyarchieën *de facto* door twee verschillende groepen leiders worden geregeerd of beheerst en dat slechts één van deze twee, de politici, enigszins is onderworpen aan democratische controle. Daarenboven ondergraaft de exclusieve positie van de ondernemers de reeds betrekkelijk beperkte mogelijkheden van de burgers om, via democratische regels en procedures, invloed op het landsbestuur uit te oefenen. Politici en ambtenaren zijn immers niet alleen de lastdragers van de burgers, maar ook van het bedrijfsleven.¹⁸

Private ondernemingen, zeker wanneer zij de enorme afmetingen van vandaag hebben, passen, zo concluderen Lindblom en Dahl, niet in een waarlijke democratie en vreemd genoeg zijn er ook geen (norma-

tieve) democratietheorieën waarin rekenschap wordt gegeven van hun bijzondere positie. Deze leemte proberen beide auteurs in hun werk in de jaren tachtig en negentig op te vullen. Beiden zoeken op inventieve wijze¹⁹ naar alternatieve sociaal-economische ordeningen waarin een grotere politieke gelijkheid en volkssoevereiniteit wordt gerealiseerd dan in het huidige systeem van *corporate capitalism* het geval is. Hoewel beiden ook geregeld een aanmerkelijk grotere overheidsinterventie in het economisch leven bepleiten, gaat hun aandacht hierbij primair uit naar systemen waarin de werking van de markt en de autonomie van individuele bedrijven zoveel mogelijk worden gehandhaafd. Aldus kunnen een te grote centralisatie van de macht en een allesomvattende, inefficiënte en rigide bureaucratie worden voorkomen.

Lindblom²⁰ en vooral Dahl²¹ houden in deze geest vooral een krachtig pleidooi voor vormen van arbeiderszelfbestuur. In zijn *A preface to economic democracy* (1985) geeft Dahl hiervan een nadere beschrijving en een diepgaande rechtvaardiging. Hij staat een systeem voor van ondernemingen waarin elk bedrijf eigendom is van, en democratisch wordt bestuurd door, de mensen die erin werkzaam zijn. Zij die verbonden zijn aan de betreffende *self-governing enterprises*, nemen, al dan niet via hun vertegenwoordigers, bindende besluiten over beloningen, investeringen, werkwijzen, werkverhoudingen, etcetera, dit alles evenwel binnen de grenzen die worden bepaald door de markt en de overheid. De laatste instantie is hierbij de vertegenwoordiger van de gehele demos.

Dahl behandelt verschillende rechtvaardigingen van een dergelijke ordening. Zo gaat hij in op het, volgens hem in verschillende opzichten plausibele, argument dat een democratie binnen bedrijven een meer egalitaire spreiding van politieke hulpbronnen bevordert alsmede de kwaliteit van de landelijke democratie. Voor wat betreft het laatste valt dan te denken aan een toeneming van het vermogen tot moreel-verantwoordelijk handelen, een vermogen dat binnen een grootschalige maatschappij als de onze, waarin de gevolgen voor anderen van zijn handelen nauwelijks voor het individu waarneembaar zijn, in veel mindere mate tot ontwikkeling wordt gebracht dan in een te overzien bedrijf.²² De volgens Dahl sterkste rechtvaardiging van zelfbesturende ondernemingen luidt echter: 'If democracy is justified in governing the state, then it is also justified in governing econo-

mic enterprises. What is more, if it cannot be justified in governing economic enterprises, we do not quite see how it can be justified in governing the state.²³ De argumenten die hier in de regel tegen in worden gebracht (werknemers zijn incompetent om hun bedrijf te leiden, zij richten hun bedrijf te gronde daar zij consumptie prefereren boven investeringen, het privé-eigendom van bedrijven is een grondrecht, et cetera), beschouwt Dahl stuk voor stuk als onhoudbaar.²⁴ Op al deze, voor sociaal-democraten niet onbekende, argumenten en tegenargumenten hoeft echter niet op deze plaats te worden ingegaan.²⁵

Het ging hier namelijk om iets anders. Het ging hier om de vraag in hoeverre politieke beginselen en normatieve politieke theorieën kunnen verouderen. Kunnen de overtuigingskracht en de realiteitswaarde dermate drastisch afnemen als, volgens velen, de laatste jaren vooral de sociaal-democratie is overkomen? Eerder werd geconstateerd dat de plausibiliteit van een normatieve politieke theorie, alsmede van de beginselen die in haar kader worden geformuleerd en gerechtvaardigd, tamelijk duurzaam is en zelden onder invloed van wijzigingen in de omgeving belangrijk zal veranderen. Het waren vooral de instrumenten die somtijds bijstelling behoefden. Ter adstructie werd ingegaan op het politieke beginsel dat daar waar voor anderen bindende beslissingen worden genomen, deze beslissingen aan democratische controle onderhevig moeten zijn en op de overtuiging van sociaal-democraten dat dit beginsel ook van toepassing is op de economische sector. De argumentaties die de laatsten daarvoor in het verleden hebben geformuleerd, wijken niet sterk af van de recentelijke verdedigingen van Dahl en Lindblom.²⁶ De laatste jaren hebben sociaal-democraten dit beginsel en zijn argumentaties echter nagevoeg laten vallen. Het streven de economische sector onder democratische controle te brengen, via welk instrument of in welke vorm dan ook, is als achterhaald, onpraktisch of irreëel afgedaan, zonder dat er goede argumenten voor zijn. Dat juist Dahl en Lindblom in dezelfde periode en in vergelijkbare maatschappelijke omstandigheden dit streven benadrukken en hiervoor vergelijkbare, uiterst houbare, argumentaties geven als binnen de sociaal-democratie gebruikelijk was, is hier een belangrijke indicatie. Het demonstreert tevens dat wanneer op een bepaald moment in de geschiedenis specifieke waarden en politieke theorieën schijnbaar algemeen geaccepteerd worden—zoals

vandaag het economisch liberalisme tot de eindoverwinnaar van de geschiedenis is verklaard—, geenszins is bewezen dat andere waarden verouderd zijn, geen realiteitswaarde zouden hebben of niet langer op steun zouden kunnen rekenen. Het kan ook duiden op, wat Lindblom heeft genoemd, ‘impairment’: de beperking door belanghebbenden van de maatschappelijke discussie, van de ideeën en opvattingen die in de samenleving circuleren.²⁷ Van het laatste is hoogstwaarschijnlijk vandaag de dag sprake.²⁸ De door de sociaal-democraten vertoonde ‘aanpassing aan de realiteit’ heeft niet betekend dat men zich heeft ‘gemoderniseerd’, maar dat men een eerloze nederlaag heeft geleden tegen degenen die het meeste belang hebben bij een bestendiging van de status-quo. Dit is erg genoeg. Men maakt de situatie echter nog uitzichtlozer wanneer men deze nederlaag niet toegeeft, maar er een (zelf)overwinning van maakt. Dan heeft men niet alleen een slag verloren, maar ook de oorlog.

Ruud van der Aa en Talja Potters dank ik voor hun commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage. Uiteraard blijft alleen schrijver dezes verantwoordelijk voor zijn inhoud.

Noten

1. I. Berlin, ‘Does political theory still exist?’, in: *Concepts & categories, Philosophical essays*, Oxford 1980.

2. Ch. Taylor, *Sources of the self: the making of the modern identity*, Cambridge 1989, p. 28. Zie ook Ch. Taylor, *The ethics of authenticity*, Cambridge (Massachusetts) en Londen 1991, p. 37–38.

3. Ch. Taylor, ‘Responsibility for self’, in: A. O. Rorty (red.), *The identities of persons*, Berkeley 1976, p. 288.

4. Taylor, *Sources of the self*, p. 27.

5. Ibidem, p. 99.

6. H. T. Blokland, *Wegen naar vrijheid: autonomie, emancipatie en cultuurpolitiek in de Westerse wereld*, Amsterdam 1995, p. 25–30.

7. Vgl. Ch. Taylor, ‘Atomism’, in: A. Kontos (red.), *Possessions and freedom: essays in honour of C. B. Macpherson*, Toronto 1979.

8. Vgl. I. Berlin, ‘Does political theory still exist?’, zie ook I. Berlin, ‘On the pursuit of the ideal’, in: *The crooked timber of humanity. Chapters in the history of ideas*, Londen 1990.

9. I. Berlin, 'Does political theory still exist', p. 166.

10. Uiteraard wil dit alles niet zeggen dat een volstrekt implausibele politieke theorie nimmer op massale publieke steun kan rekenen. Zoals bekend is deze steun ook van andere factoren afhankelijk, factoren die in dit artikel buiten beschouwing blijven. Het neoliberalisme zoals dit door tal van Amerikaanse republikeinen en Britse conservatieven wordt uitgedragen, is bijvoorbeeld een volstrekt inconsistente en daardoor onaannemelijke theorie: enerzijds komt men gepassioneerd op voor traditionele gezins- en gemeenschapswaarden en anderzijds bepleit men een laissez-faire-economie die deze waarden bij uitstek ondermijnt. Weinigen onder de Amerikaanse en Britse kiezers blijken deze tegenstrijdigheid echter als een probleem te ervaren.

11. Vergelijk hier Paul Kalma's pleidooi in onder meer zijn *De Illusie van de 'democratische staat'*. *Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip. Met commentaar van A. B. Ringeling e.a.*, Deventer 1982, voor 'sociale democratie' en voor 'horizontale', in plaats van 'verticale coördinatie'.

12. Cn.E. Lindblom, *Politics and markets. The world's political-economic systems*, New York 1977, p. 152-157.

13. Ibidem, p. 172-173.

14. Naarmate de markt mondiale van karakter wordt (of met succes wordt gesuggereerd dat dit het geval is), worden ook nationale overheden meer en meer tegen elkaar uitgespeeld. Het bedrijfsleven vraagt in een dergelijk geval aan regeringen om speciale vestigingsvoorwaarden en belastingfaciliteiten. In Nederland worden overigens ook steden in toenemende mate door ondernemingen voor het blok gezet en concurreren gemeenten actief, via subsidies en andere steun, om de vestiging van bedrijven.

15. Lindblom, *Politics and markets*, p. 173.

16. Ibidem, p. 175.

17. Ibidem, p. 185-187.

18. Ibidem, p. 189-190.

19. In een tijd waarin een vermoeide, klagerige generatie veertigers steeds meer begint te praten over het einde van de politiek en het einde van de grote verhalen, verklaart de inmiddels zeventigjarige Lindblom in een interview met Flip Vuijsje: 'Mijn algemene opvatting [...] is dat de democratie nog in haar kinderschoenen staat; hetzelfde geldt voor het intelligente sturen van een marktstelsel, terwijl

werknemersbestuur nog niet eens aan die kinderschoenen toe is [...] de wereld zou er heel anders uit kunnen zien dan tot nu toe het geval is geweest, en toch merk ik dat de meeste van mijn vrienden en collega's – zelfs mensen met dezelfde politieke en ideologische visie als ik – ervan overtuigd zijn dat de mensheid nu wel zo'n beetje alle mogelijke vormen van sociale organisatie heeft verkend... Maar voor mij is nog lang niet bewezen dat we ook maar in de verste verte alle mogelijkheden hebben uitprobeerde.' (Lindblom, *Politics and markets*, p. 108.)

20. Lindblom, *Politics and markets*; Ch.E. Lindblom, 'The accountability of private enterprise: Private–no. Enterprise–yes', in: T. Tinker (red.), *Accounting for corporations: private enterprise versus the public interest*, New York 1984.

21. R. A. Dahl, *Dilemmas of pluralist democracy: autonomy vs. control*, New Haven 1982; R. A. Dahl, *A preface to economic democracy*, Berkeley en Los Angeles 1985.

22. Dahl, *A preface to economic democracy*, p. 96–110.

23. Ibidem, p. 135; vgl. p. 111.

24. Ibidem, p. 111–140.

25. Ik zal dit wel doen in mijn, deo volente, in 1997 te verschijnen *Een rehabilitatie van de politiek: de convergentie en divergentie van het Amerikaanse pluralisme en de Europese sociaal-democratie*.

26. Zie hiervoor bijvoorbeeld *De weg naar vrijheid: een socialistisch perspectief* (Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid), Amsterdam 1951, deel 1.

27. Ch.E. Lindblom, *Inquiry and change. The troubled attempt to understand and shape society*, New Haven en Londen 1990.

28. Idem noot 26.

Beginselprogramma's en strategisch management in ondernemingen

Het strategisch management van ondernemingen is een tamelijk on-grijpbaar fenomeen. Onderzoek wijst uit dat de manier waarop ondernemingen nadenken over hun toekomst, hierover besluiten nemen en deze besluiten implementeren, niet alleen verschilt per organisatie maar ook per vraagstuk, per betrokken persoon en per situatie. Eén ding is echter duidelijk: het voor buitenstaanders vaak bestaande (en wellicht ook van binnenuit zorgvuldig gecreëerde) beeld dat ondernemingen hun strategie onder controle hebben en sterk planmatig te werk gaan, is slechts zeer ten dele juist. De redenen hiervoor moeten niet zozeer gezocht worden in onkunde of onwil, als wel in enkele fundamentele problemen die zich voordoen in de effectuering van strategische planning.¹

Zo is er in de eerste plaats de onmogelijkheid om in de toekomst te kijken. Omstandigheden wijzigen zich continu, waardoor het doen van voorspellingen een hachelijke zaak is en besluiten op onzekere gronden moeten worden genomen. Als de heer Schrempf van DASA bijvoorbeeld de toekomst van zijn 'lovebaby' Fokker had kunnen voorzien, was zijn liefde waarschijnlijk reeds in de kiem gesmoord geraakt. In de tweede plaats is het praktisch onuitvoerbaar om alle beschikbare informatie te betrekken bij plan- of besluitvorming. Selecties zijn onvermijdelijk en alleen al de wijze waarop de als relevant ervaren gegevens worden gerangschikt, heeft vaak grote invloed op de inhoudelijke besluitvorming. Een kleine verandering in de definitie van een marktsegment kan een marktleider degraderen tot een onbeduidende medespeler of andersom, en daarmee het strategisch denkproces enorm beïnvloeden.

Ten slotte is er het altijd aanwezige dilemma tussen 'denken' en 'doen'. Het maken van mooie plannen is één, de uitvoering ervan echter weer iets heel anders. Maar al te vaak blijken, soms onder invloed van veranderde omstandigheden, gaandeweg allerlei aanpassingen noodzakelijk, om het gestelde doel te kunnen bereiken. Boven-

dien ontwikkelen zich in de uitvoeringsfase ook vaak nieuwe ideeën die weer invloed hebben op de planvorming. Toen de Olympische Spelen voor Amsterdam van de baan waren, is Ballast Nedam niet bij de pakken gaan neerzitten, maar heeft men naar een andere invulling van de bestaande stadionplannen gezocht. Uiteindelijk resultaat is een multifunctioneel gebouw waarin ook nog af en toe voetbal kan worden. Niet gepland, maar van de nood een deugd gemaakt, en daarmee en passant ook nog een belangrijk strategisch uitgangspunt voor de onderneming gevonden: multifunctionaliteit.

Kortom, een strikt beheersmatige en planmatige benadering van strategische vraagstukken is, hoe verleidelijk ook, onverstandig en praktisch onbruikbaar. Dit geldt mijns inziens zowel voor ondernemingen als voor politieke instituten. Niettemin zullen slechts weinigen de stelling onderschrijven dat het volstrekt zinloos is aandacht te besteden aan richtingbepaling en strategie. Strategisch management vergt enerzijds een grote oplettendheid en een flexibele en creatieve instelling, maar anderzijds ook een duidelijk idee over de koers die gevaren moet worden, het vergt ‘weten wat je wilt’. Over deze paradox van onplanbaarheid en behoefte aan een duidelijke koers gaat deze bijdrage. Centraal staat de vraag hoe ondernemingen met dit vraagstuk omgaan, en welke rol beginselprogramma’s of vergelijkbare concepten daarbij spelen. Alvorens hierop in te gaan is het van belang eerst een korte schets te geven van de historie van strategisch management.

Strategisch management in ondernemingen

Het begrip ‘strategie’ is op ondernemingsniveau pas betrekkelijk kort in gebruik. Terwijl in militaire kringen al sinds mensenheugenis (in ieder geval vanaf Alexander de Grote) voor gevechtssituaties strategieën worden opgesteld, gebeurt dit in het bedrijfsleven ‘in naam’ sinds halverwege de jaren zestig van deze eeuw. Hielden de Heeren XVII zich dan niet bezig met de strategie van de VOC, of Gerard en Anton niet met die van het nieuwe Philips? Uiteraard wel, maar de term strategie werd niet gebruikt. De afwegingsprocessen werden bovendien relatief sterk bepaald door intuïtie en ondernemerschap, en minder door systematische, op feitelijke informatie gebaseerde analyses.

De 'professionalisering' van strategische planning en analyse heeft sinds de jaren zestig sterke impulsen gekregen van eerst en vooral Amerikaanse wetenschappers. Zij droegen nieuwe methoden en modellen aan, zoals de portfoliotheorie², de SWOT-analyse, gericht op sterkten/zwakten en kansen/bedreigingen³ en de 'concurrentiekrachten'.⁴ Daarmee werden pogingen gedaan intuïtie en ondernemerschap in te kapselen in een rationeel en gestandaardiseerd kader. Na verloop van tijd moest echter worden erkend dat deze pogingen slechts beperkt succesvol waren. Strategische vraagstukken bleken dermate complex, veranderlijk en onzeker dat zij zich slecht leenden voor analyses met behulp van de theorieboekjes. Leiders en besluitvormers in ondernemingen bleven meer op hun gevoel vertrouwen dan door de *Business School*-hoogleraren voor verstandig werd gehouden. Bovendien werd langzaam aan duidelijk dat mensen er eigenlijk sowieso niet van houden belangrijke beslissingen op louter rationele gronden te nemen. Wie kiest er nu een opleiding of beroep op uitsluitend redelijke gronden, of een levenspartner, of het lidmaatschap van een politieke partij?

Terwijl in de loop van de jaren tachtig de twijfel aan de rationele strategische planningsmethoden steeds grotere vormen ging aannemen, betrad een nieuw fenomeen het strategische speelveld, namelijk het *missistatement*. In eerste instantie niet erg serieus genomen, bleek het zich toch langzamerhand over het bedrijfsleven te verspreiden. Onderzoek in 1994 toonde aan dat van de Nederlandse (grotere) ondernemingen meer dan de helft over een missistatement of vergelijkbaar document beschikte.⁵ Het onderzoek wees verder uit dat deze statements, hoewel zeer verschillend van karakter, allemaal iets uitdrukken van de fundamentele beginselen die ten grondslag liggen aan het denken en handelen van deze ondernemingen. In het kader van deze bijdrage kan dus probleemloos gesproken worden over *beginselstatements*.

Beginselstatements nader bekeken

Beginselstatements dragen in ondernemingen allerlei titels. Naast 'missie' zijn veel voorkomende namen 'profiel', 'bedrijfsfilosofie' en 'doelstellingen'. Zij blijken ook vele vormen te hebben, uiteenlopend van een eenvoudig gekopieerd A4-tje tot een op fraai gekleurd glans-

papier gedrukte tekst. Opvallend vaak blijken zij uit kleine boekjes te bestaan, formaat A5 of kleiner zelfs. Inhoudelijk bevatten zij statements van een tamelijk hoog abstractieniveau, waarvan voor buitenstaanders niet altijd goed de waarde valt af te lezen. Voor insiders bevatten de teksten soms meer antwoorden dan bij oppervlakkige beschouwing lijkt, terwijl het omgekeerd ook voorkomt dat bij eerste aanblik volstrekt heldere zinsneden voor de betrokkenen zelf flink wat vragen of twijfels oproepen.

Nadere analyse van de afzonderlijke elementen van de beginselstatements geeft aan dat deze onder te brengen zijn in twee verschillende categorieën, namelijk elementen met een *sturend* karakter, en elementen met een *bindend* karakter.⁶ Teksten met een sturend karakter hebben als doel richting te geven aan de activiteiten en ambities van de organisatie, door middel van bijvoorbeeld het stellen van duidelijke doelen: 'The [...]–group's mission is to become Europe's leading supplier of installed bathroom products.' Statements met een bindend karakter benadrukken daarentegen de identiteit, de interne cultuur en basiswaarden van de organisatie, zoals in: '[...] is an independent quality business enterprise that cares for, develops, motivates and involves all employees so that its customers are served with high quality fun and health related food products that delight the consumer, thus reassuring the company's future and growth.'

De bindende statements kunnen, in het verlengde van een eerder uitgewerkte typologie *missiebeginselen* worden genoemd.⁷ Zij geven de ultieme missie van de organisatie aan, de reden van bestaan, en de redenen om er eventueel bij te willen horen. De sturende statements kunnen *visiebeginselen* worden genoemd. Zij hebben een meer toekomstgericht karakter en moeten de leden van de organisatie een houvast bieden bij het interpreteren van onzekere ontwikkelingen. Beide categorieën zullen hieronder verder worden uitgewerkt. Omdat het hier om nogal abstracte begrippen gaat zal daarbij gebruik worden gemaakt van een aantal concrete voorbeelden.

Missiebeginselen

Missiebeginselen bevatten in principe drie kernthema's:

a. De *bestaansreden* van de organisatie, het ultieme doel van haar aanwezigheid (het Engelse *purpose*).

b. De voornaamste *belangengroepen* (*stakeholders*) die bij de organisatie betrokken zijn: voor wie bestaat de organisatie?

c. De *basiswaarden* die aan het handelen van de organisatie en haar leden ten grondslag liggen.

In tegenstelling tot wat sommige economen denken kan de bestaansreden van een onderneming nooit uitsluitend het maken van winst zijn. Met een dergelijk doel als centrale leidraad zou het moeilijk zijn klanten te winnen of personeel te motiveren. De bestaansredenen van een onderneming is over het algemeen het creëren van een maatschappelijke waarde, die voor potentiële afnemers interessant is. Bijvoorbeeld: '[...] wil een ondernemend advies- en ingenieursbedrijf zijn, dat bijdraagt aan de inrichting en kwaliteit van onze woon- en werkomgeving, alsmede aan de totstandkoming van daarmee samenhangende installaties en bouwwerken.' Of: 'De basisdoelstelling van [...] is het wereldwijd leveren van oplossingen gebaseerd op de toepassing van actieve kool en aan actieve kool verwante diensten en installaties.' Voor een politieke beweging lijkt mij de situatie niet anders. De bestaansredenen kan niet alleen zijn het verzamelen van zoveel mogelijk stemmen, maar zal ook altijd een maatschappelijke waarde moeten vertegenwoordigen. Historisch gezien is dit voor een partij als de PvdA natuurlijk ook overduidelijk het geval.

De belangengroepen van een organisatie zijn over het algemeen klanten, medewerkers en kapitaalverschaffers. In het formuleren van missiebeginselen kunnen bepaalde relaties specifiek benadrukt worden, bijvoorbeeld bij: [...] is een coöperatieve bank, die als primair doel heeft het verstrekken van financieringen aan haar leden – in het bijzonder ondernemers in de agrarische sector en het midden- en kleinbedrijf – tegen voor hen zo gunstig mogelijke tarieven en voorwaarden.' Naast de genoemde belangengroepen wordt ook vaak de relatie met de samenleving en/of overheden expliciet genoemd, bijvoorbeeld: 'To conduct business as responsible members of society, observing applicable laws of the countries in which they operate, giving due regards to safety and environmental standards and societal aspirations.' Ook een politieke beweging als de PvdA kan specifieke groepen in de samenleving als haar *stakeholders* beschouwen. Een beginselverklaring zou deze speciale band duidelijk kunnen maken. De verantwoordelijkheid ten opzichte van de samenleving als geheel is voor een politieke organisatie bijna een vanzelfsprekendheid, maar

het benadrukken van accenten hierin, die specifiek zijn voor deze organisatie, kan van belang zijn.

Ten slotte vormen basiswaarden een belangrijk onderdeel van de missiebeginselen. Waar staat de organisatie voor, als het aankomt op principiële keuzen? Bijvoorbeeld: 'De [...]methode is gebaseerd op de gedachte dat mensen de belangrijkste factor zijn in iedere organisatie en dat de persoonlijkheid van het individu doorslaggevend is voor het resultaat in een functie.' Soms worden deze basiswaarden uitgewerkt tot gespecificeerde gedragscodes, zoals in: 'medewerkers zullen geen geschenk of gift aanbieden aan overheidspersoneel in de Verenigde Staten. Indien het schenken van giften aan overheidsfunctionarissen of ambtenaren gebruik of traditie is, en de wetten van het betrokken land, naast de van toepassing zijnde wetten in de Verenigde Staten, zulke geschenken niet verbieden, mogen medewerkers een gift aanbieden, die redelijk is volgens de plaatselijke normen. Het moet op de juiste wijze geregistreerd en gerapporteerd worden in de bedrijfsarchieven.'

De basiswaarden vormen de grondslag van de cultuur van de organisatie. Als zodanig spelen ze expliciet of impliciet ook een belangrijke rol bij de selectie van medewerkers, en bij de interne communicatie. Een sterke bedrijfscultuur bevordert de eenduidigheid in denken en gedrag, de herkenbaarheid voor de buitenwereld en een doelmatige communicatie door het gebruik van een 'gemeenschappelijke taal'. Personen die zich hierbij minder thuisvoelen, zullen de organisatie niet opzoeken of eventueel gemakkelijk(er) weer verlaten, terwijl de aantrekkingskracht voor mensen die zich wél aangesproken voelen des te groter zal zijn. Dit geldt mijns inziens voor ondernemingen en politieke organisaties in gelijke mate.

Meer algemeen gesteld zijn missiebeginselen verbonden met vraagstukken van zingeving en met de betrokkenheid bij de organisatie als groep. Tot op zekere hoogte zijn ze daarom ook tijdloos. Ze bevatten geen concrete doelstellingen of beleidsvoornemens, die onder invloed van veranderende omstandigheden snel hun waarde zouden kunnen verliezen. Tijdloos is hier echter een betrekkelijk begrip. In de loop van de tijd kan uiteraard de bestaansreden van een organisatie onder invloed van maatschappelijke veranderingen en marktontwikkelingen wel degelijk verschuiven. Zo is de missie van een bedrijf als IBM gedurende de laatste tien jaren verschoven van een voornamelijk

op hardware (computers) gerichte onderneming, naar een onderneming die informatiseringsoplossingen biedt, waarin naast hardware vooral tal van softwareproducten en *services* centraal staan. Normaal gesproken zijn belangrijke aanpassingen van een missie echter slechts sporadisch nodig. Deze situatie zal zich nogal eens voordoen in tijden van crisis. Onder druk van buitenaf wordt de organisatie dan gedwongen zichzelf fundamenteel 'ter discussie te stellen'.

Visiebeginselen

Visiebeginselen zijn, meer dan missiebeginselen, verbonden met een bepaald beeld van de toekomst, en met de plaats die de organisatie in die toekomst kan en wil innemen. In die zin liggen visiebeginselen in het verlengde van het klassieke beeld van strategiebepaling. Zij onderscheiden zich daarvan echter vooral door een hogere mate van abstractie waarmee strategische vraagstukken worden benaderd. Waar strategiebepaling, zoals eerder opgemerkt, een behoorlijke mate van beheersbaarheid en planbaarheid suggereert, zijn visiebeginselen gebaseerd op het idee dat de toekomst weliswaar niet tot in detail voorspelbaar is, maar dat hierin wel grote lijnen opgespoord kunnen worden. Gedachtenvorming over die toekomst vindt plaats in globale termen, waarmee enerzijds een richting aangegeven wordt, maar anderzijds toch een behoorlijke mate van ruimte overblijft om gaandeweg de toekomst op flexibele wijze vorm te kunnen geven.

Visiebeginselen bevatten in het algemeen een viertal kernthema's:

a. Een beeld van de *situatie* waarin de onderneming zich momenteel bevindt, een heldere, reële analyse van de belangrijkste externe en interne omstandigheden en verhoudingen.

b. Een schets op hoofdlijnen van de verwachte *ontwikkelingen* in die situatie, van de belangrijkste trends en verwachtingen.

c. Een formulering van de *ambities/ doelstellingen* voor de toekomst: wat is de positie die de organisatie binnen een afgebakende termijn wil bereiken?

d. Een beeld van het globale *veranderingstraject* dat nodig is om de ambities waar te kunnen maken.

Een reëel inzicht in de huidige situatie en de gebeurtenissen in de achterliggende periode vormt impliciet voor elke strategische activiteit een belangrijk uitgangspunt. Niettemin wordt hieraan in onder-

nemingen in het algemeen weinig tijd besteed, en komen deze elementen in de beginselstatements meestal niet expliciet voor. Het accent ligt over het algemeen op de concrete ambities en doelstellingen van de onderneming, en op de veranderingen die nodig zijn om deze ambities waar te maken.

Doelstellingen kunnen een financieel, kwantitatief karakter hebben, zoals: '[...] voor de Groep als geheel gemiddeld over de jaren een rentabiliteit te bereiken van tenminste 11% van het geïnvesteerde vermogen', of: '[...] streeft een verdubbeling na van zijn activiteiten binnen 5 jaar (= 15% per jaar), door middel van interne groei (3-5% per jaar) en externe groei (10-12% per jaar)'. De doelstellingen kunnen echter ook meer kwalitatief zijn, zoals: 'Het concern wil sterke posities innemen in alle kernactiviteiten, op basis van kwaliteit, imago, klantgericht werken, actieve product- en marktontwikkeling en assortimentsbeleid. Elke groep zal tot de drie meest renderende bedrijven in haar sector moeten behoren.'

De noodzakelijke veranderingen die worden aangegeven zijn vaak een verwoording van de interne beleidsprioriteiten, die te maken hebben met kwaliteitsbevordering, organisatie- en cultuurverandering. Om enkele voorbeelden te noemen: 'Kwaliteitsverbetering behoort door te dringen in elke functie binnen de onderneming. [...] is van mening dat kwaliteit het resultaat is van een klimaat waarin mensen samenwerken om een hoog niveau te kunnen handhaven', of: 'Daar waar mogelijkheden voor synergie aanwezig zijn, zullen wij onze organisatie zodanig inrichten dat de noodzakelijke coördinatie en samenwerking mogelijk wordt gemaakt.'

Visiebeginselen zijn dus vooral bedoeld om management en medewerkers binnen ondernemingen uit te dagen zich in te zetten voor een gemeenschappelijk doel. Dit doel moet uiteraard geloofwaardig zijn, enerzijds niet te voor de hand liggend, maar anderzijds ook weer niet te hoog gegrepen. Visiebeginselen vormen op deze wijze de basis van het ondernemerschap van de organisatie. Zij zijn ook, in tegenstelling tot de missiebeginselen, duidelijk gebonden aan een tijdhorizon. Deze tijdhorizon is afhankelijk van het type organisatie en de context waarin deze zich bevindt. Zo zal een visie binnen het Hoogovens-concern zich op een veel langere termijn richten dan die bijvoorbeeld binnen een organisatie-adviesbureau, omdat de *commitments* die Hoogovens aangaat door middel van investeringen in productiefac-

ciliteiten en marktontwikkeling, voor een veel langere periode de strategische vrijheden beïnvloeden.

Zoals de missiebeginselen van een organisatie nauw verbonden zijn met de zingevingsvraag van de medewerkers, zo zijn de visiebeginselen verbonden met de persoonlijke ambities van de mensen binnen de organisatie. Is de organisatie in staat richting te geven aan deze ambities, ze te bundelen tot een collectieve ambitie? Wordt men uitgedaagd tot persoonlijke prestaties, en tot het verleggen van de eigen grenzen?

Samenvatting basiselementen van beginselstatements

	<i>Kern</i>	<i>Thema's</i>	<i>Betekenis medewerkers</i>
Missie- beginselen	identiteit van de organisatie	–doelformulering –stakeholders –basiswaarden	zingeving, identificatie, gedragscodering
Visie- beginselen	gemeenschappelijk beeld en ambitie	–huidige situatie –ontwikkelingen –ambities –toekomstig traject	richtinggeving aan persoonlijke ambities en creativiteit

Plaatsen we het begrippenpaar missie en visie nu in het kader van een politieke beweging, dan kan mijns inziens geconstateerd worden dat missiebeginselen de meeste verwantschap vertonen met een beginselprogramma van een partij, terwijl visiebeginselen vooral geassocieerd kunnen worden met een verkiezingsprogramma. Een beginselprogramma formuleert in deze zienswijze voor een langere periode de identiteit van de betreffende partij, haar doel binnen de actuele maatschappelijke context, de waarden waarvoor zij staat, en de groepen in de samenleving waarmee zij zich speciaal verwant en solidair voelt. Een beginselprogramma zou daarmee ook vooral een codificerend karakter hebben. De identiteit van de beweging wordt als het ware 'gevonden' in het gemeenschappelijk bewustzijn van alle betrokkenen, het is het gemeenschappelijke achter de vele beleidsafwegingen dat maakt dat mensen zich bij de beweging thuis voelen. Een verkiezingsprogramma daarentegen bevat, binnen de uitgangspunten van een beginselprogramma, de concrete ambities en beleidsvoornemens voor een afgebakende periode. Dit is dus veel meer tijdgebonden en

vraagt onder invloed van veranderende (bijvoorbeeld economische en politieke) omstandigheden om voortdurende aanpassing. Een verkiezingsprogramma heeft hiermee samenhangend ook een meer modificerend karakter, het bevat de uitkomst van discussies over de wenselijkheid en mogelijkheden voor beleidsombuiging en verandering.

Beginselstatements in de praktijk

Beginselstatements komen in ondernemingen, zoals gezegd, in allerlei maten en soorten voor, en zij kunnen gecategoriseerd worden in missiebeginselen en visie-beginselen. De vraag echter wat hun functie is in de dagelijkse praktijk van de betreffende ondernemingen is daarmee nog niet aan de orde geweest. Door sommigen worden de statements uitsluitend gezien als aardige *public-relations* producten voor de binnen- en buitenwereld, terwijl anderen ze van grote waarde achten voor de strategische ontwikkeling van de onderneming. Of dit laatste het geval is zal allereerst sterk afhankelijk zijn van het type mensen binnen de organisatie, en vooral ook van het type leider. Heeft de leider een intellectuele inslag, dan is hij/zij snel te motiveren voor een fundamentele strategische discussie. Is hij/zij bovendien in staat abstracte uitgangspunten te koppelen aan concrete dagelijkse vraagstukken, dan zijn de voorwaarden gunstig voor een effectief gebruik van de beginselstatements. Heeft de leider echter een meer pragmatische, ondernemende stijl, dan zullen fundamentele discussies weinig kans maken. Het laatste wil overigens geenszins zeggen dat dit automatisch tot een zigzagkoers leidt. Beginselen kunnen ook op impliciete wijze in de intuïtie van de leider en anderen zijn 'ingebakken', en op deze wijze toch een basis vormen voor een zeer consistente strategie.

De vraag is dan ook niet in de eerste plaats of beginselstatements aanwezig of noodzakelijk zijn, maar of er voldoende consistentie herkenbaar is in het denken en in de beslissingen van de organisatie. Beginselstatements zijn slechts een hulpmiddel om deze consistentie te ondersteunen. In het bedrijfsleven komen wat dit betreft vele varianten voor, van ondernemingen zonder statements die zeer consistent zijn en heel goed weten wat ze willen, tot ondernemingen mét statements die min of meer stuurloos zijn en voortdurend op hun besluiten moeten terugkomen. Het beginselstatement zelf dient dan ook niet al te centraal te worden gesteld. Waar het om gaat is of men bin-

nen de organisatie weet welke koers men vaart. Is het antwoord ja, dan is de vraag of men een statement heeft van minder belang. Is het antwoord nee, dan is er een probleem, statement of niet.

De vraag of beginselstatements een waardevol instrument kunnen zijn, kan ook worden benaderd vanuit de statements zelf. De eerder genoemde analyse van statements van in Nederland gevestigde ondernemingen leidde tot de veronderstelling dat de meeste statements op zichzelf slechts beperkt in staat moeten worden geacht om werkelijk steun te geven aan de strategie van de betreffende onderneming.⁸ Maar zoals eerder aangegeven, valt dat voor een buitenstaander niet altijd goed te beoordelen. 'Het aanbieden van een kwalitatief goed en compleet supermarktassortiment, tegen zo laag mogelijke prijzen, in een bedrijf met een zodanige sfeer, dat de klant er plezierig winkelt en medewerkers er met plezier werken' lijkt objectief gezien een weinig effectief statement, het zou voor elke supermarktorganisatie van toepassing kunnen zijn. Toch heeft het voor de betreffende onderneming een belangrijke functie vervuld in het kader van een omwentelingsproces van 'een op inkoop gerichte verkooporganisatie naar een op verkoop gerichte inkooporganisatie'.⁹

De verklaring voor een dergelijke paradox ligt mijns inziens in het proces waarmee beginselstatements tot stand komen. Wanneer een statement voor 80 procent het werk is van stafafdelingen, en vervolgens na goedkeuring door de directie op het glanzende papier terecht komt, zal de waarde ervan minimaal zijn. Wanneer bij de totstandkoming van statements echter brede en fundamentele discussies zijn gevoerd, is de kans aanzienlijk dat er wél strategisch effect van uitgaat, nog los van de kwaliteit van het uiteindelijke resultaat. De beginselstatements hebben dan gediend als katalysator voor een nuttige discussie, en de teksten zullen voor de leden van de organisatie duidelijke herkenningpunten van deze discussie bevatten. Ook hier zou men kunnen zeggen dat het niet in de eerste plaats gaat om het statement zelf – dit is slechts een hulpmiddel – maar veeleer om de kwaliteit en diepgang van de voorafgaande discussies.

Worden in ondernemingen dan bij voortduring uitgebreide beginsel-discussies gevoerd? Gelukkig niet. Organisaties kennen vaak lange perioden waarin de koers relatief duidelijk is, en dus weinig verschillen van mening bestaan over de missie. Discussies over concrete ambities en beleidsvoornemens zullen normaal gesproken uiteraard wel

worden gevoerd, maar binnen de grenzen van een zekere consensus over de koers van de onderneming. Beginselstatements kunnen hierbij een houvast bieden door deze grenzen expliciet en beter communiceerbaar te maken. In andere perioden echter kan er sprake zijn van een gevoel van 'richtingloosheid' in de organisatie. Signalen hiervan zijn bijvoorbeeld verwarring over de interpretatie van bepaalde beleidsuitgangspunten, gebrekkige communicatie tussen subgroepen, en beleidsbesluiten die inconsistent of onderling zelfs tegenstrijdig zijn. De organisatie heeft dan met allerlei problemen tegelijkertijd af te rekenen, terwijl afdoende oplossingen juist extra schaars lijken te zijn. In een verwijzing naar theoretische modellen uit de natuurwetenschappen worden dergelijke perioden ook wel 'chaotisch' genoemd.¹⁰ Binnen bepaalde grenzen bieden zij de ruimte voor verandering en paradigmaverschuiving, zonder dat de uitkomsten van het veranderingsproces vooraf voorspelbaar of stuurbaar zijn.

Het meest zinvolle dat volgens deze benadering in de chaosperiode door het management gedaan kan worden is het geven van ruimte aan de diverse ideeën die kriskras worden geopperd, en aan de onvermijdelijke discussie hierover. In deze discussie kan wat meer lijn gebracht worden door missie- en visiebeginselen in te brengen als katalysator en focuspunt. Vanuit een proces dat ook wel 'zelforganisatie' wordt genoemd zal dan op een onvoorspelbaar moment een nieuwe consensus ontstaan over de te volgen koers. De rol van de beginselstatements is hier dus duidelijk anders dan in de perioden van koersvastheid. Hier gaat het niet om het bieden van een houvast dat voor de organisatie grenzen en richting aangeeft, maar vooral om aanknopingspunten voor het discussieproces zelf.

Beginselstatements een blijvend verschijnsel?

Beginselstatements in het bedrijfsleven zijn een betrekkelijk nieuw verschijnsel. Dat roept de vraag op of hier sprake zou kunnen zijn van een modeverschijnsel, dat binnenkort weer geruisloos zal verdwijnen. Om deze vraag te beantwoorden is het nodig de draad van de historie weer op te pakken, en de aandacht te richten op enkele ontwikkelingen, die zich gedurende de laatste decennia hebben voorgedaan.

In de eerste plaats is in deze periode de complexiteit van de strate-

gische context van ondernemingen sterk toegenomen. Onder meer als gevolg van nieuwe (informatie)technologische mogelijkheden, internationalisatie van concurrentie, hoge eisen van afnemers, vervanging van bedrijfstakstructuren en toename van alliantievormen is het ondernemen van vandaag zeer ingewikkeld geworden. Daardoor wordt het steeds moeilijker strategische vraagstukken integraal te analyseren en vanuit één centrale positie te overzien.

In samenhang hiermee hebben ook enkele belangrijke ontwikkelingen binnen de organisaties zelf plaatsgevonden. Ten eerste is er de opmars van de zogenaamde 'resultaatverantwoordelijke eenheden', soms ook *business units* genoemd. Deze zijn in zekere zin een antwoord op de toegenomen strategische complexiteit. Kleinere eenheden met een duidelijke focus op een beperkt deelterrein worden beter in staat geacht de voor hen relevante ontwikkelingen te volgen en snel te reageren. De totale complexiteit waarmee de organisatie geconfronteerd wordt, wordt als het ware 'opgeknipt' in overzichtelijker porties. Bovendien leidt een grotere betrokkenheid bij een specifiek activiteitsgebied tot een optimale creativiteit en motivatie bij de medewerkers. Dit effect wordt nog versterkt door een andere belangrijke trend, namelijk het sterk gestegen opleidingsniveau van de bezetting, in termen van basisopleiding, en verder uitgebouwd door enorme investeringen in cursussen, trainingen en (postdoctorale) opleidingen. In toenemende mate zijn hierdoor overal binnen organisaties professionals werkzaam die zich zelfstandig of in teamverband buigen over complexe vraagstukken. De door deze experts aangedragen oplossingen zijn voor de leiding nog slechts beperkt te overzien.

Het gevolg van deze ontwikkelingen is dat expliciet of impliciet een belangrijk deel van de strategische besluitvorming binnen organisaties is gedecentraliseerd. De winst hiervan is een toename van het totale potentieel aan denkkraft, creativiteit en slagvaardigheid, maar hiertegenover staat wel het risico van een zekere wildgroei aan initiatieven en beslissingen. De decentralisatie kan aan de top van de onderneming leiden tot een strategisch vacuüm waar het integrale vraagstukken en verbanden betreft. Dit vacuüm vraagt om opvulling met nieuwe, abstractere vormen van strategisch management. Vormen die wel sturing kunnen geven op hoofdlijnen, maar daarnaast bewust ruimte laten aan het eigen initiatief van alle onderdelen van de organisatie. Deze nieuwe vorm van strategisch management is door mij

eerder 'koersmanagement' genoemd.¹¹ Belangrijke instrumenten van dit koersmanagement kunnen de hier genoemde beginselstatements zijn.

Koersmanagement voorziet naar mijn mening in een groeiende, reële behoefte, namelijk de behoefte eenheid te brengen of te houden in een organisatie die op vele fronten tegelijk actief is. Nieuwe vormen van strategisch management vergen echter de nodige tijd om ingeburgerd te raken. Het zal dus nog enige tijd kunnen duren voordat koersmanagement binnen organisaties een meer definitieve vorm heeft aangenomen. Mijn verwachting is echter dat beginselstatements hierbij op een of andere wijze blijvend een rol zullen spelen.

Voor politieke organisaties hebben zich ongetwijfeld vergelijkbare veranderingen afgespeeld als voor ondernemingen. De toenomen complexiteit van de samenleving is niet aan politieke bewegingen voorbijgegaan. Gelijktijdige internationalisatie (Europa) en decentralisatie van bestuur (bijvoorbeeld deelgemeenten in de grote steden) zijn zichtbaar, zodat de verwachting gerechtvaardigd is dat de formulering van een integraal politiek programma voor een partij steeds lastiger zal worden. Een logisch gevolg daarvan is dat een grotere behoefte ontstaat aan uitgangspuntenprogramma's op een hoger abstractieniveau, dus aan bijvoorbeeld een beginselprogramma. Deze behoefte lijkt mij op basis van het bovenstaande reëel, en geenszins van voorbijgaande aard.

Een politieke beweging als onderneming?

Een vraag die nog niet expliciet aan de orde is geweest is of de ervaringen met beginselstatements in het bedrijfsleven wel een relevant referentiekader vormen voor een politieke organisatie. Om te beginnen is een belangrijke overeenkomst tussen een onderneming en een politieke beweging dat beide organisaties het grootste belang hebben bij het vertrouwen van het grote publiek. Dit vertrouwen is in hoge mate gebaseerd op consistentie en herkenbaarheid. Een belangrijk deel van het succes van bijvoorbeeld een onderneming als McDonalds' is gelegen in de herkenbaarheid van haar formule, en in de door de klant ervaren constante en uniforme kwaliteit van de producten en de dienstverlening. Binnen McDonalds' wordt aan deze zaken op vele manieren steeds opnieuw aandacht besteed. Zoals deze onderneming

zich kwaliteitsverlies of verandering van stijl niet klakkeloos kan veroorloven, zo kan een politieke partij zich evenmin veel inconsistenties en koersveranderingen permitteren, omdat deze door haar achterban niet meer zullen worden begrepen. In dit kader is dus ook van belang intern voldoende aandacht te besteden aan basisuitgangspunten en identiteit.

Er zijn echter ook duidelijke verschillen tussen ondernemingen en politieke bewegingen, zoals het feit dat de laatste geen keuze hebben om te bepalen op welke terreinen ze actief willen zijn. Het werkterrein van een politieke partij is per definitie zeer breed, uiteenlopend van veiligheidsvraagstukken en zware criminaliteit tot economisch beleid, ruimtelijk beleid, milieu en gezondheidszorg. Bovendien spelen al deze vraagstukken zowel op internationaal, nationaal, als lokaal niveau. Men zou kunnen stellen dat een partij noodzakelijkerwijs in vele verschillende 'product/markt-combinaties' opereert. Ondernemingen bezitten de vrijheid om hierin keuzes maken, keuzes bijvoorbeeld voor bedrijfstakken, marktsegmenten en technologieën. Bovendien kunnen zij zelf afwegen of zij onder één naam of onder diverse merknamen willen opereren. Al deze keuzemogelijkheden heeft een politieke organisatie niet. Haar strategische context is diensgevolge altijd uitermate complex. Eerder werd evenwel geconstateerd dat ook voor het bedrijfsleven de strategische context steeds complexer aan het worden is. Gesteld werd tevens dat naarmate deze ontwikkeling leidt tot 'ongecontroleerde decentralisatie' in de vorm van communicatieproblemen, misverstanden, tegenstrijdige interpretaties en zelfs elkaar tegenwerkende (deel)beslissingen, de behoefte aan beginseldiscussies toeneemt. Wanneer dit geldt voor ondernemingen, zie ik geen reden waarom hetzelfde niet op zou gaan voor politieke bewegingen, die te maken hebben met een nog grotere complexiteit.

Ten slotte is er op zijn minst nog een markant verschil aan te geven tussen ondernemingen en politieke partijorganisaties. Ondernemingen zijn min of meer 'gesloten' organisaties, met een eigen (hiërarchische) structuur, en met werknemers die over het algemeen alleen bij deze organisatie in dienst zijn. De onderneming is zelfstandig verantwoordelijk voor haar beleid en de resultaten daarvan. De situatie bij een politieke partij ligt anders. Hier is sprake van een verenigingsstructuur, met vele leden maar slechts een gering aantal mensen die in dienst van de vereniging zijn. De leden van de vereniging hebben

rechtstreeks, middels congressen, invloed op de politieke lijn van de partij. Daarnaast zijn vele leden in een verscheidenheid aan politieke functies in den lande actief, bijvoorbeeld in bestuurlijke of vertegenwoordigende posities. Van een hiërarchische lijn naar de leiding van de partij is geen sprake, het dienstverband van deze partijleden is van een andere aard. De rechtstreekse invloed van de partijtop op haar leden is beperkt, wat impliceert dat aanvullende vormen van legitimatie hard nodig zijn om het handelen van de leden 'op koers te houden'. Missie- en visiebeginselen kunnen daarbij, zelfs meer nog dan bij een onderneming, een essentiële rol spelen. Samenvattend kan worden gesteld dat ondernemingen en politieke organisaties in enkele opzichten sterk van elkaar verschillen. Het belangrijkste verschil dat hier is genoemd is dat een politieke beweging met een aanzienlijk complexere strategische en organisatorische situatie te maken heeft dan welke onderneming dan ook. Dit verschil leidt voor mij tot de conclusie dat de behoefte aan beginseldebates in een politieke partij minstens even groot, zo niet groter zal zijn dan die in een commerciële onderneming.

Suggesties voor een beginseldebate in een politieke partij

De kwaliteit van de discussie is belangrijker dan de kwaliteit van de uiteindelijk geformuleerde beginselen zelf, zo werd hiervoor gesteld. Deze uitspraak leidt tot de vraag hoe men een beginseldebate binnen een politieke partij kan aanpakken. Getracht zal worden op basis van ervaringen uit het bedrijfsleven een aantal suggesties te formuleren.

Betrokkenheid van leiding én organisatie

Bij het (her)formuleren van beginselen speelt de (top)leiding een zwaarwegende rol. De discussie dient pas gestart te worden wanneer de top het belang ervan inziet en bereid is een intensieve bijdrage te leveren. Wanneer dit niet het geval is, is het risico levensgroot dat de hele discussie vroeg of laat op een enorme teleurstelling uitloopt, en wel omdat de leiding op het moment dat het er echt op aankomt de zaak toch volledig naar haar hand zal zetten. De enthousiaste discussiedeelneemers blijven zo met lege handen achter, en niet zelden ook met frustraties en gevoelens van boosheid. De discussie heeft in dat

geval meer kwaad dan goed gedaan.

In de praktijk blijkt de leiding evenwel meestal niet als eerste de behoefte aan een beginsel­discussie te ervaren. De natuurlijke neiging van de leiding is om zich niet te veel vast te leggen op heldere uitgangspunten, die zij in haar eigen opereren als beperking van haar bewegings- of onderhandelingsvrijheid ervaart. Initiatieven tot beginsel­discussies worden meestal genomen door mensen in 'lagere regio­nen' van de organisatie. Zij zullen echter wel in staat moeten zijn de leiding te overtuigen van de noodzaak mee te doen. Wie verder precies bij de discussie worden betrokken zal per situatie moeten worden vastgesteld. In ieder geval is een belangrijk principe dat inbreng vereist is van eenieder van wie 'ondernemerschap' verwacht wordt, dat wil zeggen van wie zelfstandige bijdragen noodzakelijk zijn om de koers van de organisatie vorm te geven. Voor een politieke beweging impliceert dit dat mensen van alle politieke niveaus betrokken moeten worden.

Teamwork

De meest effectieve settings voor het werk aan fundamentele strate­gische vraagstukken blijken interdisciplinaire teams te zijn, soms wel 'max-mixgroepen' genoemd.¹² Ook in het concept Strategisch Management van Onderop speelt een dergelijke teamsamenstelling een belangrijke rol.¹³ Elk team dient zoveel mogelijk een afspiegeling te zijn van de gehele organisatie, waardoor een snelle en effectieve uitwisseling van ideeën en informatie kan plaatsvinden. Een en ander bevordert de kwaliteit van het ontwikkelingsproces en creëert draagvlak binnen de gehele organisatie. Bij een politieke beweging zouden mijns inziens rond specifieke beleidsthema's teams gevormd kunnen worden die bestaan uit vertegenwoordigers vanuit de Europese, landelijke, regionale en lokale politiek, aangevuld met deskundigen en bijvoorbeeld vertegenwoordigers van ouderen-, allochtonen- en jongerenorganisaties.

Cyclische processen, geen lineaire

Hoewel het discussieproces op diverse manieren te faseren is, moet altijd worden bedacht dat er in feite sprake is van een cyclisch proces, waarin op meerdere momenten teruggrepen moet kunnen worden op vorige fasen. Bovengenoemde teams zouden bijvoorbeeld kunnen

rapporteren aan een overkoepelend programmateam, dat op basis van de verschillende rapportages weer een aantal conceptbeginselen formuleert en deze weer terug laat gaan naar de themateams. Deze werkwijze zou enkele keren kunnen worden herhaald, totdat de op deze wijze ontwikkelde beginselen 'goed aanvoelen' en tot enthousiasme leiden. Het proces kan de nodige tijd in beslag nemen, maar dit hoeft niet als bezwaar te worden gezien, want zoals al enkele keren gezegd, de discussie zélf telt het zwaarst, niet het eindresultaat.

Neem concrete vraagstukken als uitgangspunt voor de discussie

Beginseldiscussies ontvaarden gemakkelijk in abstracte, filosofische gedachtenwisselingen waarin de samenhang met de wereld van alledag uit het oog wordt verloren. Dit kan worden voorkomen door concrete, relevante vraagstukken als uitgangspunt te nemen, en hierover een fundamentele, toekomstgerichte discussie te voeren. Op het politieke vlak zou dit bijvoorbeeld de toekomst van de sociale zekerheid kunnen zijn, of de sociaal-democratische economische beleidsvisie. Hoe zou de sociale zekerheid of het economische beleid er in optimale vorm uitzien? En waarom zo en niet anders? Met andere woorden, waar gaat het ons écht om? Door hierover door te denken komt men vervolgens vanzelf op meer abstracte basisuitgangspunten uit, maar deze steunen dan wel op een reëel fundament.

Loskoppeling van direct actuele beslissingspunten

Hoewel de te bediscussiëren beginselen uiteindelijk een leidraad moeten kunnen vormen voor concrete beleidsvraagstukken, dient de discussie niet onder directe druk van actuele besluitvorming gevoerd te worden. De ruimte voor een vrije gedachtevorming wordt dan te zeer belemmerd door kwesties als tijdsdruk, haalbaarheid, coalitiepolitiek, et cetera. Bij een beginseldiscussie dient het vooral te gaan om het formuleren van de eigen partijuitgangspunten.

Geen compromissen

De uitdaging van de discussie is om vanuit een gezamenlijke betrokkenheid op zoek te gaan naar achterliggende beelden en motieven. Flink uiteenlopende standpunten over praktische zaken zijn regelrechte uitnodigingen tot het expliciet maken van deze achterliggende motieven, en concentratie hierop legt vervolgens de weg open

naar een fundamenteel gesprek over de beginselen. Wanneer discussies echter ontijdig worden afgebroken, en gestuurd worden in de richting van compromissen tussen de standpunten zelf, wordt de spanning uit het proces gehaald. Het eindresultaat zal dan niet aan de verwachtingen voldoen en voor velerlei uitleg vatbaar blijken.

Conclusies

Samenvattend kan ik op basis van mijn ervaringen in het bedrijfsleven de volgende conclusies trekken:

– De vraag of een politieke partij een beginselprogramma nodig heeft is even weinig relevant als de vraag of een onderneming een missiestatement nodig heeft. Wat echter wél voor elke organisatie van essentieel belang is, is een gezamenlijk gevoel voor identiteit en richting. ‘Employees want a sense of direction just as much as they want the freedom of empowerment.’¹⁴ De vraag is dus vooral of dit in voldoende mate binnen en buiten deze organisatie ervaren wordt. Misverstanden in de dagelijkse communicatie, tegenstrijdigheden in interpretaties en beslissingen, onzekerheid en gebrek aan zelfvertrouwen kunnen in dit verband belangrijke waarschuwingssignalen zijn.

– Tussen ondernemingen en politieke bewegingen bestaan belangrijke verschillen, zoals de beduidend grotere interne en externe complexiteit waarmee de laatste te maken hebben. Complexiteit is echter een factor die de noodzaak voor heldere beginselen en richtinggeving enorm versterkt.

– Beginselstatements zijn op zichzelf nauwelijks in staat een bijdrage te leveren aan het richtinggevoel van een organisatie, een goede discussie over deze beginselen daarentegen wel. De energie dient dan ook niet in de eerste plaats geconcentreerd te worden op de vorm en inhoud van de statements als zodanig, maar vooral op de vormgeving en de kwaliteit van de discussie. Van belang is dat de discussie draagvlak heeft in de top, dat deelname aan de discussie voldoende breed is, dat de discussie niet te veel vooraf gestuurd wordt, dat zij gevoerd wordt op basis van concrete beleidsvraagstukken, maar losgekoppeld wordt van actuele korte-termijnbeslissingen, en dat directe tijdsdruk niet overheersend is.

– Bij de uiteindelijke formulering van de beginselen is het nuttig onderscheid te maken tussen missiebeginselen en visiebeginselen. Bij

missiebeginselen worden fundamentele vragen beantwoord als: wat is de reden van bestaan van onze organisatie? Welke belangen en prioriteiten vertegenwoordigen we? Waar staan we voor? Wie zijn we? Deze beginselen geven de basishouding aan van waaruit concrete beleidsvragen benaderd worden. Ze zijn in principe tijdloos van karakter. De missiebeginselen zouden de hoofdmoot moeten vormen van een beginselprogramma. *Visiebeginselen* geven een richting aan en bevatten min of meer concrete doelen. Welk ideaalbeeld streven we na? Welke resultaten willen we bereiken? Deze beginselen zijn meer tijdgebonden en zullen onder druk van omstandigheden vaker moeten worden bijgesteld. Visiebeginselen moeten realistisch zijn, maar hoeven niet direct rekening te houden met coalitiepolitieke overwegingen. Visiebeginselen kunnen in niet te specifieke termen in een beginselprogramma worden opgenomen, maar zijn vooral geschikt om de kern van een verkiezingsprogramma te vormen.

– Een discussie over beginselen kan het best met beide benen op de grond plaatsvinden. Middels een open, toekomstgericht gesprek over concrete beleidsterreinen komt men vanzelf uit bij de basiskeuzes van richting, belangen en prioriteiten. Een discussie die direct wordt opgepakt bij de beginselen verzandt snel in holle filosofisch-ideologische frasen, en zal veel (potentiële) deelnemers afschrikken.

Noten

1. Een goede uitwerking van de verschillende fundamentele problemen die zich voordoen met strategische planning, vindt men bij H. Mintzberg, *The rise and fall of strategic planning*, Englewood Cliffs (New Jersey) 1994.

2. H. I. Ansoff, *Corporate strategy*, New York 1965.

3. K. R. Andrews, *The concept of corporate strategy*, Homewood (Illinois) 1971.

4. M. Porter, *Competitive strategy: Techniques for analysing industries and competitors*, New York 1980.

5. Het onderzoek naar missiestatements is onder leiding van de schrijver van deze bijdrage uitgevoerd door E. Elman en M. Wagenaar, *Missie statements in Nederland*, UVA/FEE, Vakgroep Strategisch Management en Markttheorie, 1994.

6. De hier bedoelde analyse is uitgevoerd op basis van het materiaal

dat is verzameld in het kader van het onderzoek 'Missie Statements in Nederland' (1994), uitgevoerd door E. Elman en M. Wagenaar, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Economische Wetenschappen & Econometrie. Ook de meeste van de verder aan te halen voorbeelden zijn uit dit onderzoek afkomstig.

7. H. Banens, 'Van strategisch management naar koersmanagement', in: *Holland Management Review*, nr. 43 (1995), p. 62-72.

8. Banens, op. cit.

9. G. van Dijken, 'Van een inkoopgerichte verkooporganisatie naar een verkoopgerichte inkooporganisatie', in: *Elan*, 1 november 1988.

10. R. D. Stacey, 'Strategy as order emerging from chaos', in: *Long Range Planning*, 26 (1993) nr. 1, p. 10-17.

11. Banens, op. cit.

12. R. de Wilde, 'Omwille van de neuzen—interactieve strategische planning', in: *Holland Management Review*, nr. 38 (1994), p. 88-95.

13. A. Roobeek, 'Strategisch Management van Onderop', in: A. Witteveen (red.), *Top 20 trends in strategisch management*, Amsterdam-Brussel 1994, p. 148-155.

14. G. Hamel en C. K. Prahalad, *Competing for the future*, Boston (Massachusetts) 1994.

Richting, binding, beleid en perspectief

Elke samenleving kent beginselen, dat wil zeggen normatieve overtuigingen waarnaar mensen handelen en waaraan mensen het gedrag van anderen beoordelen. In de wereld van de politiek bestaat een verschil tussen de intuïties van de gemiddelde burger en de uitgesproken overtuigingen van politieke bewegingen. Burgers laten zich in hun betrokkenheid bij de politiek vanzelfsprekend leiden door normatieve opvattingen over rechtvaardigheid, over democratie en over de rol van de overheid, maar hun politieke intuïties ontwikkelen zich over het algemeen impliciet en volgens de weg van *trial and error*. De uitgangspunten van politieke bewegingen worden daarentegen expliciet geformuleerd in beginselprogramma's, waarin een visie op politiek en samenleving wordt ontvouwd. Het is een van de belangrijkste functies van politieke stromingen om de politieke intuïties van burgers aan te spreken op basis van meer uitgewerkte overtuigingen. Zo kunnen beginselen burgers immers helpen bij het formuleren van standpunten in alledaagse politieke discussies, bij het articuleren van belangen, bij het kanaliseren van conflicten, oppositie en protest, en bij het bepalen van hun stemgedrag bij verkiezingen.

Beginselen van politieke bewegingen hebben twee, in de praktijk moeilijk van elkaar te onderscheiden gezichten. In de eerste plaats bieden beginselen een besef van richting, van oriëntatie en van perspectief voor een politieke stroming door middel van een beroep op 'waarheid'. In de tweede plaats ontleent een politieke groepering aan haar beginselen een collectieve identiteit. Beginselen verschaffen een besef van sociale binding. Zij zorgen voor herkenbaarheid van een beweging voor leden en buitenstaanders. Binding en richting vormen tezamen het sociale kapitaal van een politieke beweging.

In de sociale wetenschappen zijn deze beide aspecten van beginselen theoretisch uitgewerkt door de klassieke sociologen Emile Durkheim en Max Weber. Zij kennen zeer verschillende betekenissen toe aan beginselen, omdat zij door zeer uiteenlopende wetenschappelijke

vragen werden bewogen. Durkheim was primair geïnteresseerd in het vraagstuk van sociale orde, terwijl bij Weber sociale verandering centraal stond.

Bijna alle studies van Durkheim handelen over het vraagstuk van sociale cohesie. In *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1902) beschrijft hij de bindende functie van religie voor een geloofsgemeenschap. Religieuze overtuigingen en sentimenten bevorderen de ontwikkeling van een zelfstandig moreel bewustzijn – een *conscience collective* – van zo'n gemeenschap. Vooral religieuze symbolen en rituelen verschaffen de leden ervan een zeker cultureel houvast, dat op zijn beurt de binding binnen de gemeenschap versterkt. Aldus brengt religie een collectieve identiteit tot gelding. Volgens Durkheim ontwikkelt ieder georganiseerd verband normen, waarden, symbolen en attitudes die aan de organisatie eigen zijn. Zij dienen als basis voor hechting, onderling vertrouwen, solidariteit en herkenbaarheid. In dit opzicht bevorderen *missiostatements* en beginselprogramma's een besef van gemeenschappelijkheid en stimuleren zij de ontwikkeling van een *esprit de corps*.

Tegenover het bindende element dat normatieve uitgangspunten voor de leden van een organisatie hebben, staat dat beginselen tegelijkertijd worden aangewend voor de morele afbakening ten opzichte van de buitenwereld van concurrenten en vijanden. Iedere organisatie heeft behoefte aan duidelijke scheidslijnen tussen *insiders* en *outsiders*. Interne cohesie en solidariteit worden in belangrijke mate georganiseerd rondom bijzondere karakteristieken die vrienden van vijanden onderscheiden. Groepskenmerken kunnen de basis vormen voor een superioriteitsgevoel van een groep ten opzichte van haar concurrenten. Beter nog is een besef dat groepen in een heroïsche strijd verwickeld zijn met een historische vijand. Zo heeft de sociaal-democratie zich lange tijd geafficheerd als strijdvaardige industrieel-proletarische arbeidersbeweging tegenover een bevoorrechte klasse van volgevreten kapitalistische profiteurs.

Terwijl Durkheim primair geïnteresseerd was in de integratieve dimensie van beginselen en symbolen bij de vorming van collectieve identiteiten, legde zijn Duitse evenknie Max Weber de nadruk op de inhoudelijke dimensie van beginselen bij processen van sociale verandering. Weber beschouwde ideeën en beginselen als 'wisselwachters' die inhoudelijk richting geven aan dergelijke veranderingsprocessen.

Net als Durkheim was Weber gefascineerd door het verschijnsel religie. Zijn belangstelling ging echter vooral uit naar de invloed van religieuze opvattingen, zoals neergelegd in de leerstellingen van de kerk, op sociaal handelen. In zijn *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* beargumenteerde Weber dat de calvinistische doctrines waarden als soberheid, spaarzaamheid en discipline in het alledaagse leven hebben bevorderd. Hij was zelfs van mening dat het calvinisme, onbedoeld, een belangrijke positieve invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van het moderne kapitalisme in West-Europa en Noord-Amerika.

In de alledaagse werkelijkheid zijn de theoretische invalshoeken van Durkheim en Weber niet makkelijk van elkaar te onderscheiden. Durkheims vraag naar maatschappelijke cohesie en identiteit ('Wie zijn wij?') kan niet probleemloos worden losgekoppeld van Webers empirisch-historische ('Waar staan we en waar komen we vandaan?') en strategische vragen ('Wat willen we bereiken en hoe kunnen we onze doelen bereiken?'). Collectieve identiteiten staan in de praktijk nooit los van een inhoudelijke missie. Andersom worden ideële overtuigingen niet in identiteitsloze of institutie-neutrale termen geformuleerd. Categorieën als klassen, generaties, seksen, subculturen, *life styles*, regionale verbanden, nationale staten en continenten liggen aan de basis van ieder beroep op een inhoudelijke richting.

Hoe hebben de uitgangspunten van de sociaal-democratie zich in de afgelopen eeuw ontwikkeld? Er bestaat, zo luidt mijn stelling, een opmerkelijk verband tussen de ontwikkeling van de collectieve identiteit van de socialistische beweging en haar politieke opvattingen. Kenmerkend voor de beginperiode van de sociaal-democratie was een krachtige collectieve identiteit. Als nieuwe politieke beweging bakende zij zichzelf in de tweede helft van de negentiende eeuw scherp af van de bestaande maatschappelijke orde. De deels zelf gekozen, deels opgedrongen rol van *outsider* stimuleerde de interne cohesie en binding, die verder werden versterkt door de bijzondere kenmerken van een opkomende industriële arbeidersklasse. Inhoudelijk werd de vroege sociaal-democratie bepaald door overtuigende kritiek op het bestaande kapitalistisch-burgerlijke maatschappijtype en door een revolutionair veranderingsperspectief.

Na de Eerste Wereldoorlog voltrok zich een schisma waarbij te-

genover de communisten en revolutionaire socialisten de hervormingsgezinde sociaal-democraten kwamen te staan. Op de proef gesteld door de economische depressie en de opkomst van het fascisme, zochten zij verbreding van hun beweging in het politieke midden. Zij gingen de uitdaging aan, de centrale sociaal-democratische waarden te vertalen en uit te werken in concrete, haalbare beleidsalternatieven binnen de bestaande, maar wel als veranderbaar beschouwde maatschappelijke werkelijkheid. Zij ontdekten de staat als institutionele hefboom voor sociale en economische vooruitgang. Daarmee voltrok zich een fundamentele koerswijziging. De sociaal-democratie was bereid om het kapitalisme op pragmatische gronden te accepteren – het bood immers mogelijkheden om de omstandigheden van de arbeidersklasse te verbeteren – mits het werd ingebed in een interventiestaat. Daarmee werden tevens de spelregels van de parlementaire democratie erkend. Deze ontwikkeling vond zijn apotheose direct na de Tweede Wereldoorlog, toen de sociaal-democratie een belangrijke regeringspartner werd in een aantal West-Europese landen.

In termen van binding voltrok zich een ingrijpende herdefiniëring van de collectieve identiteit. In plaats van een exclusieve arbeiderspartij werd de sociaal-democratie een brede volkspartij. Als gevolg daarvan veranderde de aard van de binding tussen leiding, leden en kiezers. Voor intern gebruik werd het klasse-ethos als element van collectieve identificatie gehandhaafd. Maar de kiezer werd op minder hechte wijze gebonden op basis van concreet beleid.

Zo ontwikkelde zich in de jaren vijftig en zestig een situatie van ideologische ambiguïteit. De centrale oriëntatie verschoof van beginselen naar beleidsuitkomsten, zoals volledige werkgelegenheid, verbeterde arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid. Beleid en interventiestaat werden gezichtsbepalend voor het beeld van de sociaal-democratie, de oorspronkelijke uitgangspunten werden ingebed in reële beleidsverantwoordelijkheid. Het probleem van de interne binding werd in deze situatie gecamoufleerd door de beleidsuitkomsten niet zozeer als compromissen voor te stellen, maar als tussenstappen op weg naar de realisering van het oorspronkelijke toekomstperspectief. In de tijd van de uitbouw van de verzorgingsstaat was deze politiek redelijk succesvol.

Toch kan men zich afvragen tot hoever dit proces van ideologische nuancering zich kan voortzetten, vooral in een periode waarin de verzorgingsstaat fundamenteel ter discussie is gesteld. Als gevolg van falend beleid en onbedoelde effecten van haar sociale politiek is de sociaal-democratie in het defensief gedrongen, met fatale consequenties voor binding (electorale achteruitgang en ledenverlies) en richting (fundamentele onenigheid tussen marktdenkers, corporatisten en etatisten). De oppervlakkige verklaring voor het gebrek aan richting en binding is dat de sociaal-democratie aan haar eigen succes—de sociale emancipatie en politieke integratie van de arbeidersklasse—ten onder dreigt te gaan. Deze analyse schiet echter tekort.

De sociaal-democratie heeft zich de afgelopen eeuw voortdurend aangepast aan nieuwe omstandigheden. Zij heeft daarbij steeds haar normatieve opvattingen en politieke strategieën verbonden met inzicht in de economische, sociale en politieke verhoudingen. Aan het eind van deze eeuw wordt zij geconfronteerd met drie fundamentele uitdagingen: de heterogenisering van collectieve identiteiten, de erosie van de natiestaat en fundamentele verschuivingen in de internationale politieke economie.

De mondialisering van de economie tast de soevereiniteit van de natiestaat aan, en daarmee de institutionele pijler van sociaal-democratische politiek. Waar de natiestaat als soevereine beleidsmaker wegvalt, dreigen sociale rechten een kostenpost te worden in de internationale beleidsconcurrentie. Als ondernemers vrij zijn om te kiezen tussen verschillende niveaus van sociale bescherming, zoals binnen de Europese Unie, dan zullen zij *ceteris paribus* kiezen voor het minst kostbare regime. Aldus kan mondialisering leiden tot een proces van neerwaartse onderhandelingen over historisch verworven industriële en sociale rechten. De jaren negentig lijken in dit opzicht meer op de tweede helft van de vorige eeuw dan op de gouden periode van economische groei en volledige werkgelegenheid tussen 1945 en 1973.

Er zijn evenwel twee belangrijke verschillen tussen de beide *fins de siècle*. De traditionele arbeidersklasse is vandaag de dag kleiner dan ooit tevoren en in ieder geval te klein om als exclusieve basis te dienen voor een progressieve politieke beweging. En de sociaal-democratie kan, met haar verantwoordelijkheid voor een verzorgingsstaat die door brede lagen van de bevolking gewaardeerd wordt, niet opnieuw de politieke obscuriteit van de ideologische perfectie opzoeken.

De sociaal-democratie wordt – de tweede uitdaging – geconfronteerd met een fundamentele heterogenisering van collectieve identiteiten. De grote verscheidenheid aan bindingen bemoeilijkt in de hedendaagse geïndividualiseerde cultuur een binding op basis van beginselen van meer algemene politieke aard. De *single issue*-bewegingen hebben het in het huidige tijdsgewricht makkelijker dan een politieke beweging als de sociaal-democratie. Ook veranderingen in politieke communicatie drijven politieke partijen steeds meer in de richting van een *issue*- en persoonsgebonden politiek. Dit is een enorm probleem voor de sociaal-democratie in termen van binding. Het betekent dat zij zich open moet stellen voor pluralistische coalities tussen verschillende leefwerelden en beleidsdomeinen (gezin, arbeid, vrijwilligerswerk, onderwijs, milieu) en verschillende niveaus van politieke articulatie (lokaal, regionaal, nationaal en Europees). Dit is misschien wel de moeilijkste opgave omdat de sociaal-democratie hier historisch maar weinig ervaring mee heeft.

In termen van richting zal de sociaal-democratie moeten kiezen voor de marktsamenleving, maar dan wel de best mogelijke. In een goed functionerende economie stellen burgers zich, ter wille van een verhoging van de algehele welvaart, bloot aan het periodieke falen van economische markten. Ze horen daarom te kunnen vertrouwen op de aanwezigheid van een sterke sociale infrastructuur, die niet alleen beschermt maar ook activeert, dat wil zeggen burgers uitnodigt om maatschappelijk nuttige maar individueel riskante bezigheden te ondernemen. De sociaal-democratische premisse is, dat een dergelijke infrastructuur moet worden verdiend, maar dat de markteconomie haar niet zelf kan voortbrengen en duurzaam kan onderhouden.

De uitdaging voor de sociaal-democratie ligt in de transformatie van een rigide nationale verzorgingsstaat, die primair gericht is op inkomenscompensatie aan de vraagkant van de economie, naar de ontwikkeling van een sociale infrastructuur aan de aanbodkant. In de moderne markteconomie, met producten van een hoge toegevoegde waarde, vindt concurrentie niet langer en alleen plaats op basis van prijs- en schaalvoordelen, maar op innovatievermogen, de kwaliteit van arbeidsverhoudingen en het niveau van onderwijs en beroepsopleidingen. Juist op die terreinen is een sociale infrastructuur nodig, die bovendien de voorwaarden schept voor pluriforme arbeidspatronen en een heterogeen arbeidspotentieel. In deze opvatting is de ver-

zorgingsstaat niet langer de bedwinger (klassiek sociaal-democratisch) of zaakwaarnemer (neo-liberaal) van de markt, maar brengt de overheid een sociaal stelsel tot stand dat beschermt, activeert en zorgt voor een beschaafde en flexibele institutionele inbedding van marktprocessen.

De prijs die daarvoor betaald moet worden is wellicht een toename van ongelijkheid. Dit hoeft echter niet te leiden tot meer armoede of een scherpere tweedeling, zoals die nu bestaat tussen 'actieven' en niet-actieven', zolang de sociale infrastructuur niet alleen beschermt maar ook activeert en doorstroming op de arbeidsmarkt bevordert. Alleen dan kan blijvende achterstand worden voorkomen. Historische beleidssuccessen (minimumloon, koppeling) dienen daarom opnieuw te worden overdacht in het licht van sociaal-democratische uitgangspunten als baan zekerheid, bestaanszekerheid en het terugdringen van armoede en ongelijkheid. Daarbij hoort ook een debat over een (partieel) basisinkomen en negatieve inkomstenbelasting.

De verdediging van historische verworvenheden is bepaald geen vorm van politieke ossificatie. De sociaal-democratie kan trots zijn op haar successen, maar zal ze vervolgens als uitgangspunt moeten nemen voor een herijking van richting en binding van sociaal-democratische collectieve actie.

Het belang van beginselpartijen
De plaats van beginselprogramma's in Nederlandse partijen

Beginselen en het debat over het 'verval van partijen'

De ideologische grondslag in beginselprogramma's is lange tijd beschouwd als de belangrijkste basis voor partijvorming. In Nederland werd in 1879 de eerste moderne politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), opgericht, nadat haar oprichter Abraham Kuiper een jaar eerder in *Ons Program* de fundamenteën had gelegd voor een politieke organisatie op principiële grondslag. Kuiper was een belangrijke politieke innovator. Hij introduceerde in Nederland twee bij uitstek moderne politieke instrumenten: een programma en een massa-organisatie. Waar elders de programmatische massapartij door socialisten werd geïnitieerd, namen in Nederland protestanten het voortouw.

De vanzelfsprekendheid van het hebben van een ideologisch fundament werd bevestigd door het succes van de ideologische partijen, niet alleen in Nederland. In een overzichtswerk over partijen in westerse democratieën stelt de Duitse politicoloog Von Beyme dat alleen politieke partijen met een duidelijke ideologie (*Weltanschauung*) duurzaam zijn gebleken in de verkiezingsstrijd, die vooral door de invoering van het algemeen kiesrecht aan belang won.¹ Andere partijen dolven het onderspit of werden gemarginaliseerd. De indeling van partijen in *familles spirituelles* werd dan ook de meest gebruikelijke en is tot op de dag van vandaag een belangrijk ordeningsinstrument. Zelfs in het Europese Parlement zijn de partijen ideologisch in fracties gegroepeerd en niet – bijvoorbeeld – naar nationaliteit.

De laatste decennia is echter een discussie ontstaan over de verandering, zo niet het verval, van politieke partijen. Een belangrijk element in die discussie is de vraag naar het ideologisch gehalte van hedendaagse politieke partijen. De Duits-Amerikaanse politicoloog Kirchheimer sprak in het begin van de jaren zestig reeds van de ontwikkeling naar *catch-all*-partijen, die onder meer gekenmerkt worden

door een 'drastische reductie van hun ideologische bagage'.² Hij sloot daarbij aan bij het debat dat in de jaren vijftig over *the end of ideology* was gevoerd. In de jaren tachtig kreeg dit debat in Nederland een echo in de klacht dat er sprake was van een 'eenpartijstelsel'.³ De ideologische verschillen tussen partijen waren volgens sommigen zo gering geworden dat de kiezers geen werkelijke keuze geboden werd.

Indien ideologie bij partijen van minder belang is geworden, wat betekent dit dan voor hun bestaansrecht? Een partij als D66 zal hierop antwoorden dat het hebben van een ideologie tegenwoordig niet als voorwaarde voor het succes of zelfs het bestaan van partijen mag worden beschouwd. D66 ontstond immers als 'pragmatische' partij uit verzet tegen partijen die zich op 'negentiende-eeuwse' ideologieën baseerden. En inderdaad is de indeling in partijfamilies die Von Beyme hanteert, vooral gebaseerd op de oorsprong van die partijen en niet zozeer op hun tegenwoordige inhoudelijke opstelling.

In de meer functionalistische benadering van politieke partijen (die doorklinkt in het debat over het mogelijke verval van partijen) is het afwegen van wensen, opinies en belangen uit de samenleving een van de belangrijkste functies die aan partijen worden toegedicht. Deze afwegings- of aggregatiefunctie kan pas ten volle worden vervuld wanneer de partij beschikt over een samenhangend stelsel van beginselen—ook wel ideologie genoemd—op basis waarvan de keuze tussen verschillende wensen en belangen kan worden gemaakt. De ideologie als scheidsrechter, als het ware. Hierdoor onderscheiden partijen zich ook ten opzichte van elkaar, wat op zich bevorderlijk is voor democratische verkiezingen. Kiezers moeten immers iets te kiezen hebben. Deze functionalistische benadering is daarom tegelijk een zeer normatieve kijk op het functioneren van partijen. Daar is overigens niets mis mee, zolang men deze normen maar expliciteert en zich realiseert dat de eis van de aanwezigheid van een ideologie niet vanzelfsprekend voortvloeit uit een algemeen aanvaarde definitie van partijen. Die bestaat namelijk niet. Weliswaar spreekt een van de eerste en meest aangehaalde omschrijvingen van het fenomeen 'partijen', die van de Engelse politicus en filosoof Burke van ongeveer twee eeuwen geleden, van groeperingen die elk voor zich het nationaal belang nastreven vanuit een 'bijzonder beginsel',⁴ maar Burkes normatieve definitie hield geen pleidooi in voor ideologieën, zoals die na hem in de negentiende eeuw zouden worden geformuleerd. Waar hij voor pleit-

te was een vorm van pluralisme *avant la lettre*, waarbij verschillende 'partijen' naast elkaar bestaan, zonder dat er sprake is van platte belangenstrijd.

Net als elders zijn ook in Nederland politieke partijen van het begin af aan met argwaan bejegend, juist omdat zij verdeeldheid zouden zaaien. Toen bijvoorbeeld de wegbereider van de ARP, Groen van Prinsterer, het in de tweede helft van de negentiende eeuw opnam voor het verschijnen van politieke partijen, kreeg hij te maken met forse kritiek uit vooral liberale hoek. Nog in 1869 merkte Groen op: 'Velen sidderen, als voor een schrikbeeld, voor het woord *partij*.'⁵ Evenals Burke verdedigde Groen de politieke partij door het principiële karakter ervan te plaatsen tegenover cliëkvorming rondom personen: 'Onpartijdig kan hij alleen zijn, die *partij* kiest.' In een gedenkboek over de eerste jaren van de ARP werd deze uitspraak van Groen later als volgt uitgelegd: 'Wie partij kiest, vraagt in de eerste plaats, niet naar *personen*, maar naar *beginselen*. Wie partijdig is, handelt vlak omgekeerd.'⁶ Tevoren was Groen door onder anderen de liberale historicus Fruin het 'prediken van onzedelijkheid in de politiek' verweten vanwege zijn pleidooi voor een politieke partij.⁷ Fruin achtte de opstelling van een programma en de eis dat kandidaten daaraan gebonden zouden zijn, strijdig met het verbod van 'last en ruggespraak', zoals dat in de grondwet was opgenomen. De visie van Fruin zou het afleggen tegen die van Groen. Partijen ontstonden en op den duur konden zelfs liberale partijen er niet omheen een programma op te stellen.

Toch zou de aversie tegen partijvorming regelmatig doorklinken in de voortdurende kritiek waaraan partijen onderhevig bleven. Partijen pasten nu eenmaal niet goed in het formele model van een parlementaire democratie, waarin slechts kiezers en gekozenen fungeren. De ontwikkeling naar een partijdemocratie, zoals die zich in de twintigste eeuw voltrok, werd daarom aanvaardbaar gemaakt door de partijen functies toe te dichten die gezamenlijk hun intermediaire rol vormen. Om hun bestaansrecht te bewijzen, legden ook de partijen zichzelf dergelijke taken op. Zij konden zodoende het functioneren van de parlementaire democratie versterken in plaats van daarmee strijdig te zijn. Met de introductie van het algemeen kiesrecht rond 1920 kregen partijen aldus de taak toebedeeld de massa van het electoraat te informeren, keuzes te bieden, in het politieke bestel te inte-

greren, hun opvattingen te representeren en uit hun midden de politieke voorlieden te rekruteren.

Niettemin bleef, ook in de jaren daarna, de ambivalente waardering van partijen bestaan. In de jaren dertig leidde dit onder meer tot de oprichting van de NSB, die zich bewust geen partij maar een *beweging* noemde. Aan partijpolitieke verdeeldheid moest volgens de NSB een einde komen. Maar ook de in een reactie op het verkiezingssucces van de NSB opgerichte stichting Eenheid Door Democratie, waarin alle democratische partijen participeerden, kon een zeker mythisch eenheidsstreven niet worden ontzegd. Na de Tweede Wereldoorlog werd weliswaar het verzuilde partijstelsel van de jaren dertig bekritiseerd, maar niet meer het bestaan van partijen zelf. De 'doorbraak' mislukte, maar aan het belang van partijen voor het goed functioneren van het parlementaire stelsel werd niet getwijfeld, mits het democratische partijen waren, waarbij de ideologische massapartij het na te volgen model was. Een staatscommissie voor de grondwetswijziging concludeerde in het begin van de jaren vijftig zelfs dat het ontbreken van een bepaling aangaande partijen in de grondwet een 'anomalie' was.⁸ Tot een grondwettelijke erkenning van partijen zou het echter nooit komen, ook niet toen in 1983 een ingrijpende wijziging van de grondwet plaatsvond.⁹

Intussen was ook de samenleving grondig gewijzigd. De verzuilde periode kwam in de jaren zestig tot een eind en in diezelfde tijd was de emancipatie van katholieken, 'kleine luyden' en arbeiders met de totstandkoming van de welvaartsstaat definitief bereikt, zo werd algemeen geconcludeerd. De emancipatiepartijen probeerden zich om te vormen tot echte volkspartijen met het risico zich te ontwikkelen tot *catch-all*-partijen, terwijl door de toename van het aantal 'zwevende kiezers' nieuwe partijen een kans kregen. Protestantse en katholieke partijen gingen op in het nieuwe CDA en D66 werd opgericht. Toch leken juist de jaren zestig en zeventig de voorspelling van 'het einde van de ideologie' te logenstraffen. Het dominante politieke vertoog was sterk ideologisch gekleurd en vooral ter linkerzijde geradicaliseerd. Tegelijk nam de kritiek op het politieke bestel weer toe. Anders dan in de jaren dertig was de teneur nu niet dat er te veel democratie was, maar eerder dat er te weinig van was. Ook partijen dienden democratischer georganiseerd te zijn. D66 nam dit streven zelfs in haar naam op.

De jaren tachtig en negentig werden door een ander klimaat gekenmerkt. Na de tweede oliecrisis in 1979 was het voorgoed gedaan met het optimisme van de jaren zestig. De kabinetten-Lubbers startten onder het adagium 'no nonsense'. Het politieke debat werd – zeker na het wegebben van de kwestie van de kruisraketten – ook in Nederland overheerst door monetarisme en neoliberalisme. De linkse overheersing van het publieke debat was definitief voorbij. De overheid diende terug te treden en meer over te laten aan maatschappelijke krachten, zoals de markt. Deregulering was het devies. Bovendien zou, met het oog op een efficiëntere uitvoering van beleidsmaatregelen, de nationale overheid terrein moeten prijsgeven aan regionale en lokale overheden. Decentralisatie was een tweede devies. Tegelijkertijd werden door de voortgezette internationale verwevenheid van de economie en de sterk toegenomen Europese integratie na de Europese Akte van 1985 en het Verdrag van Maastricht van 1991 de marges voor nationaal overheidsbeleid beperkt. Door al deze en andere processen verloor de nationale politiek haar primaat, was een algemene conclusie.¹⁰

In het aldus gewijzigde klimaat komt de vraag naar het belang van ideologie en beginselen in de politiek weer nadrukkelijk naar voren. Is dit belang in het huidige tijdperk niet achterhaald? En indien dit zo is: wordt hiermee de positie van politieke partijen niet uitgehold? Alvorens op deze algemene vragen een antwoord te formuleren, wordt in de volgende paragraaf een schets gegeven van de wijze waarop de verschillende Nederlandse partijen in het verleden met beginselprogramma's zijn omgegaan en hoe zij ideologisch op de hiervoor geschetste klimaatveranderingen reageerden. Is een ideologisch fundament wel van even groot belang voor elke partij?

Beginselprogramma's in de onderscheiden partijen

De functies van beginselprogramma's

Waarom dienen beginselprogramma's? Net als verkiezingsprogramma's hebben beginselprogramma's meer functies dan formeel worden opgegeven. Verkiezingsprogramma's mogen dan officieel bedoeld zijn om de kiezers een handreiking te geven bij het maken van hun keuze bij verkiezingen, zij hebben daarnaast nog andere 'interne' en 'externe' functies.¹¹ Dat verklaart ook waarom verkiezingsprogramma's nog

steeds veel langer zijn dan vanuit puur propagandistisch oogpunt wenselijk zou zijn. Zij hebben namelijk tevens de (interne) functies van stroomlijning van de besluitvorming in de partij, van de mobilisering van leden en kader en van het ter verantwoording kunnen roepen van vertegenwoordigers. Daarnaast hebben zij ook de (externe) functie van onderhandelingsinstrument bij kabinetsformaties of collegeonderhandelingen.¹²

Beginselprogramma's hebben een dergelijke onderhandelingsfunctie niet. Zij zijn niet geschreven voor een omlinjende parlementaire periode. Maar welk doel dienen zij dan wel? Zoals hierboven gesteld zijn beginselprogramma's bedoeld om als 'scheidsrechter' keuzes te kunnen maken tussen verschillende wensen en belangen. Zonder beginselen kan een partij haar afwegingsfunctie niet goed vervullen, verworden verkiezingsprogramma's tot catalogi van politieke postorderbedrijven en dreigt iedere consistentie in de politieke besluitvorming verloren te gaan, zo is de gedachte. Maar behalve deze 'formele' functie hebben beginselprogramma's in de praktijk ook andere doelen. In het verleden diende de opstelling van het programma vaak tevens als middel om de (actieve) leden bij de partij te betrekken, terwijl zij ook extern enige wervende kracht gehad hebben. De interne functies zijn echter het belangrijkste. Zelfs de ARP, die veel waarde hechtte aan beginselvastheid, ontkwam er niet aan haar beginselprogramma's zo nu en dan bij te stellen. Het programma van 1961, bijvoorbeeld, kwam uiteindelijk tot stand na een twaalfjarige voorbereiding. De werkzaamheden van verschillende commissies en een tweetal rondes waarin de kiesverenigingen 'een groot aantal' amendementen indienden, waren hieraan voorafgegaan. Op deze manier bleef de modernisering van het gedachtengoed van de partij niet beperkt tot de top van de partij, maar werd zij gedragen door de gehele partij.

Het voorbeeld van de ARP laat echter ook zien dat een beginselprogramma eerder een periode afsluit dan opent. Vlak nadat het programma door de Deputatenvergadering in maart 1961 was vastgesteld, ontstonden diepgravende meningsverschillen rondom de Nieuw-Guinea-kwestie en werd een radicalisering van de partij ingezet in de richting van een 'evangelische volkspartij', waar een deel van de achterban duidelijk nog niet aan toe was. Behalve wellicht bij de oprichting van een partij leggen beginselprogramma's dan ook eerder inmiddels gewijzigde opvattingen van de (meerderheid van) de partij

vast (codificatie), dan dat zij nieuwe perspectieven schetsen. Beginselprogramma's waren echter niet voor alle partijen even belangrijk.

De ARP

Voor de eerste moderne partij, de ARP, was het beginselprogramma van eminent belang. De grondlegger van de partij, Abraham Kuyper, had – zoals gezegd – in *Ons Program* op uitvoerige en erudiete wijze een principiële onderbouwing van het antirevolutionaire project gegeven. Het was een offensief geschrift, iets wat door de toen heersende schoolstrijd ook verwacht kon worden. In de politiek zette de antirevolutionaire richting zich af tegen de heersende liberale stroming; in kerkelijk opzicht tegen de dominantie van vrijzinnigen in de Nederlands-hervormde Kerk. Het beginselprogramma van de ARP had daarom ook de betekenis van een rechtvaardiging van een apart politiek project. In overeenstemming met de orthodox-calvinistische traditie, waarin aan 'het geschreven woord' veel waarde werd gehecht, gold *Ons Program* lange tijd als richtsnoer voor het politieke optreden van de ARP. De toelichting op dat programma werd later weliswaar geregeld aangepast aan veranderende omstandigheden, maar voor de beginselen zelf gold het *semper idem!* De organische staatsopvatting, het calvinistische volkskarakter en de theorie van de soevereiniteit in eigen kring bleven centrale leerstukken in het antirevolutionaire gedachtengoed. Toch wilde dat niet zeggen dat de inhoudelijke opstelling van de ARP ongewijzigd bleef. Op sociaal terrein was er, bijvoorbeeld, een belangrijk verschil tussen de 'jonge', sociale Kuyper en de 'oude' Kuyper van de worgwetten na de spoorwegstaking van 1903.

In het algemeen kan men een verschuiving naar een conservatievere opstelling van de ARP waarnemen. Dat conservatisme kreeg zijn weerslag in het nieuwe beginselprogramma van 1934, dat door Colijn werd geschreven. Meer aandacht voor internationale politiek, een behoudende koloniale politiek, afscheid van de antithese, een liberaler visie op de economie en veel nadruk op gezag en orde werden door Colijn ingebracht. Het beginselprogramma dat na de Tweede Wereldoorlog tijdens een langdurig proces in 1961 definitief werd vastgesteld, was een noodgedwongen – en voor de ARP pijnlijke – aanpassing aan de veranderende koloniale en internationale omstandigheden, maar ademde nog steeds de conservatieve geest van Colijn.

De ARP veranderde deze opstelling, zoals vermeld, in de jaren zes-

tig, echter zonder dat daar een nieuw beginselprogramma aan te pas kwam. De radicaal-evangelische richting die de partijtop onder leiding van Bruins Slot en Berghuis insloeg (deels terug naar de jonge Kuiper!), kon niet rechtstreeks uit het kort daarvoor vastgestelde programma worden afgeleid. In oktober 1962 verklaarde partijvoorzitter Berghuis: 'Ik geloof dat wij goed doen er oog voor te hebben, dat wij in de eerste naoorlogse periode aan het gevaar hebben blootgestaan met onze beginselen te verstarren in een veranderende wereld, waardoor het levende en stuwende karakter van een christelijke beginsel-politiek aan betekenis zou kunnen hebben ingeboet.'¹³ De omme-zwaai van de partijtop werd niet door iedereen in de ARP gewaar-deerd, maar zou uiteindelijk toch door de meerderheid van de partij geaccepteerd worden. Een nieuw beginselprogramma werd echter niet meer opgesteld.

Vanaf 1967 zou de partij besprekingen aangaan met de CHU en de KVP om te komen tot een christen-democratische eenheidspartij. Over de grondslag van het CDA is in de jaren zeventig enorm gestreden. De radicaal-evangelische partijtop van de ARP, nu onder aanvoering van Aantjes, verlangde een duidelijk bijbels fundament van de nieuwe partij. Van de andere twee fusiepartners verzette vooral de KVP zich echter tegen een al te direct gebruik van het evangelie om CDA-leden en -vertegenwoordigers de maat te nemen. Uiteindelijk werd het compromis gevonden in de zogeheten 'antwoordfilosofie': 'het belangrijkste element waardoor het CDA een partij is, wordt gevormd door de politieke overtuiging, welke als antwoord op de grondslag [het evangelie – R.K.] vanuit het politieke leven tot stand komt'.¹⁴ Niet rechtstreeks op grond van de bijbel, maar op basis van het (beginsel)programma mocht men elkaar in het CDA beoordelen.

De weerzin bij de CHU en de KVP tegen het elkaar taxeren op bijbelse gronden strookte met hun traditioneel geringe waardering van op schrift gestelde principiële uitgangspunten voor het dagelijkse gedrag van politiek verantwoordelijken. De redenen daarvoor waren bij CHU en KVP overigens verschillend.

De CHU

De CHU was ontstaan uit een conflict in de ARP in de jaren negentig van de negentiende eeuw. Tegenover elkaar stonden fractievoorzitter Lohman en partijvoorzitter Kuiper. De laatste verlangde dat de fractie

het standpunt van de partij, zoals onder meer vastgelegd in het partijprogramma, onverkort in het parlement zou verdedigen. Lohman beriep zich op het beginsel van het vrije mandaat. De verschillende gezichtspunten leidden tot een splitsing van de partij. Lohman zou de leider worden van de in 1908 opgerichte CHU, een fusie van verschillende protestantse groeperingen, die met elkaar het verzet tegen Kuyper gemeen hadden. De CHU zou altijd een heterogeen karakter blijven houden. Bovendien bevorderde de tamelijke zwakke organisatie van de CHU dat volksvertegenwoordigers vrijwel zelfstandig hun politieke koers konden uitstippelen. Dat correspondeerde weer met de principiële opstelling van de CHU dat volksvertegenwoordigers naar eigen geweten moesten kunnen handelen en dus geen opdrachten uit de partij konden ontvangen. Weliswaar had ook de CHU beginselprogramma's, maar de bewoording ervan was zeer algemeen, hetgeen een grote ruimte liet voor actuele standpuntbepalingen. Niet dat het programma minder principiële was, integendeel. Kenmerkend voor de CHU was het volgende artikel, dat tot 1970 in het programma zou blijven staan: 'Het is dus niet zozeer te doen om de majoriteit (de meerderheid van de kiesgerechtigden) als wel om de autoriteit (gezag van het woord Gods); niet om het succes van de partij, maar om de macht van het beginsel.' Het principiële werd echter eerder individueel beleefd dan dat het door de partij afgedwongen werd.

In het algemeen kon de CHU als een vrij conservatieve partij gekenschetst worden, behalve wellicht tijdens korte perioden in de jaren dertig en rond 1970, toen progressieve jongeren zich roerden in de partij. Hun invloed bleef echter beperkt. Het virulente antipapisme in de CHU verdween langzamerhand naar de achtergrond. Van de twee protestantse partijen die in het CDA opgingen was tenslotte de CHU de partij die de minste aarzelingen had om samen te gaan met de KVP.

RKSP en KVP

Voor de KVP en de vooroorlogse RKSP was het leergezag van de rooms-katholieke kerk zeker zo belangrijk als de eigen beginselprogramma's. Weliswaar had Schaepman in navolging van Kuyper geprobeerd zijn katholieke collega's in het parlement tot eenheid te brengen op basis van een *Proeve van een program* (1883), maar hij was daar veel minder succesvol in. Deze overigens tamelijk behoudende *Proeve*

ging de zeer conservatieve katholieke Kamerleden nog te ver. Katholieke partijvorming kwam laat van de grond. Pas in 1926 werd de RKSP als eenheidspartij opgericht. Voordien was er wel een Algemene Bond van Kiesverenigingen, maar dit was een zeer losse organisatie. De grondwetswijziging van 1917 noopte tot een meer centraal geleide partij.

De RKSP en later de KVP bleven evenwel gekenmerkt door de grote invloed van de vele katholieke belangenorganisaties. In die zin waren zij echte volkspartijen: alle sociale geledingen (werknemers, werkgevers, standsorganisaties, et cetera) drukten hun stempel op het functioneren van de partij. Het betekende tevens dat partijprogramma's op sociaal-economisch terrein meestal een centrumpositie weergaven of vaag bleven, om geen enkele sociale groepering van de partij te vervreemden. Alleen in de decennia direct voor en na de Tweede Wereldoorlog werd concreet en met enige uitvoerigheid gepleit voor een ordening van het sociaal-economisch leven volgens corporatistische snit. Dit duidelijk katholieke project verhinderde niet dat er voortdurend spanningen waren tussen de linker- en de rechtervleugel van de partij. Met een—door het episcopaat gesteund—beroep op de 'katholieke eenheid' werd geprobeerd versplintering tegen te gaan. Ook het bekende Mandement uit 1954 was een poging om de katholieke eenheid te herstellen. Dit herderlijk schrijven sloot echter eveneens eerder een periode af dan dat het in de periode daarna veel van het beoogde effect sorteerde.

De KVP ontworstelde zich aan de kerkelijke bevoogding. Hoewel er formeel geen rechtstreekse gezagsverhouding tussen partij en kerk bestond, was de greep van de clerus op de katholieke kiezers steeds aanzienlijk geweest. De katholieke partij kon daar niet omheen. Veel meer dan bij andere partijen verliep de binding van kiezers en leden aan de KVP via een externe organisatie, de Kerk.¹⁵ Bij de oprichting van de KVP direct na de Tweede Wereldoorlog was weliswaar gesteld dat de partij ook openstond voor niet-katholieken, maar artikel 2 van de statuten liet daarvoor weinig ruimte: 'Het doel van de Partij is, het algemeen welzijn van het Nederlandse volk te bevorderen, op de grondslag van de zedelijke normen, gelegen in de natuurlijke orde en in de Goddelijke openbaring, gelijk deze door het Kerkelijk leergezag worden verklaard.' Niet een beginselprogramma, maar het kerkelijk leergezag was doorslaggevend. Als opdracht gold al vele decennia het

'*omnia restaurare in Christo*', wat inhield dat elke katholiek zich moest inzetten voor de doorvoering van de 'ware' beginselen.¹⁶ Pauselijke encyclieken hadden daardoor veel invloed op de opstelling van de partij. Op sociaal terrein waren vooral *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931) stimulerend geweest voor het ordeningsdenken van het politieke katholicisme, dat een alternatief wilde bieden voor het individualisme van de liberalen en de klassenstrijd van de socialisten. Ook het beginsel van de subsidiariteit was aan de encycliek van 1931 ontleend.

Zeker na het Mandement van 1954 nam de KVP nadrukkelijker afstand van het bisschoppelijk gezag. Daarmee ging echter een typisch kenmerk van de RKSP/KVP verloren. Dit werd nog eens bevorderd door het Tweede Vaticaans Concilie in het begin van de jaren zestig. De partij ontviel een belangrijke bron van loyaliteit van leden en kiezers. De Kerk als 'sponsor' van de partij verdween. Daarmee stortte ook het bouwwerk van het politieke katholicisme in. Niet voor niets werden de eerste initiatieven om tot samenwerking van ARP, CHU en KVP te komen, door katholieken geformuleerd.

Het was echter wat veel gevraagd om van de katholieken te verlangen dat zij zich bij de oprichting van het CDA rechtstreeks aan bijbelse normen zouden onderwerpen, nu zij zich in de politiek zojuist hadden bevrijd van het kerkelijk leergezag. Voor de KVP-onderhandelaars over de grondslag van het CDA was dit een gevoelige kwestie. De reeds gememoreerde 'antwoordfilosofie' was het gevolg.

Het CDA

Het 'Program van Uitgangspunten' van het CDA legde de nadruk op de overheid als 'schild voor de zwakke' en stelde zaken als 'rentmeesterschap', 'gerechtigheid', 'solidariteit' en 'gespreide verantwoordelijkheid' centraal. Dat laatste begrip poogde het protestantse idee van de 'soevereiniteit in eigen kring' met het katholieke 'subsidiariteitsbeginsel' te verbinden, hoezeer deze in theorie ook tegengesteld aan elkaar waren.¹⁷ Het nieuwe beginselprogramma was voor zowel protestanten als katholieken uiteindelijk inhoudelijk aanvaardbaar, maar culturele verschillen bleven de waardering ervan bepalen. Voor katholieken was het 'geschreven woord' slechts een van de geloofsbronnen, voor protestanten, en dan in het bijzonder de gereformeerden, was dat de belangrijkste.

Sinds de oprichting van het CDA in 1980 heeft het gedachtengoed van die partij verschillende ontwikkelingen ondergaan. De invloed van het neoliberalisme op de partij in de jaren tachtig en negentig was evident, terwijl het CDA recentelijk meer dan ooit aandacht geeft aan het belang van christelijke waarden in de samenleving.

De neoliberale invloed uitte zich in een zeer kritische opvatting over de rol van de overheid. Deze diende terug te treden. Weliswaar stelden de christen-democraten dat zij dat zou moeten doen ten behoeve van een grotere rol voor het 'maatschappelijk middenveld', maar tevens werd benadrukt dat maatschappelijke organisaties zich zoveel mogelijk 'marktconform' moesten gedragen, waardoor de opstelling van de christen-democraten in de praktijk dicht bij de liberale leuze van 'minder overheid, meer markt' kwam.

In de jaren tachtig domineerden de christen-democraten in Nederland het publieke debat. Met de rapporten *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* (1983) en *Werkloosheid en de crisis van de samenleving* (1984) werd de toon gezet. Gepleit werd voor een 'confrontatiepolitiek'. De overheid diende op bepaalde terreinen terug te treden, waardoor de burgers weer geconfronteerd zouden worden met hun eigen verantwoordelijkheid voor werkloosheidsbestrijding en zorg voor elkaar. Critici in eigen gelederen vroegen zich af of, gezien de complexiteit van vele problemen, het niet zo was dat 'het ter oplossing overlaten aan de burgers en hun particuliere samenlevingsverbanden zelf een simpel abandonneren wordt?'¹⁸

Hun invloed was echter gering. De eerste kabinetten-Lubbers hanteerden het adagium 'no nonsense'. Toen in 1989, door de val van het tweede kabinet-Lubbers, van coalitiegenoot werd gewisseld en de sociaal-democraten mochten aanschuiven, bleef fractievoorzitter Brinkman hameren op een terugtrekkende overheid. Kon deze houding aanvankelijk nog begrepen worden als een poging om de overgang van een coalitie met de VVD naar een samengaan met de PvdA voor de achterban aanvaardbaar te maken, steeds meer bleek de technocratische en in economisch opzicht neoliberale benadering het wezenkenmerk van de CDA-fractie te zijn.

De enorme verliezen van het CDA in 1994 noopten echter tot bezinning. Een 'Strategische Beraadsgroep' stelde in 1995 een rapport op, waarin gekozen wordt voor het sterker benadrukken van 'vaste waarden'.¹⁹ Naast overheid en markt dient meer aandacht gegeven te

worden aan een “waarden”volle samenleving’. Familie en gezin vormen de basis van de samenleving, aldus de beraadsgroep. Gekozen wordt verder voor een economie van het ‘Rijnlandse model’ van overleg, solidariteit en participatie. Lastenverlichting hoort daarbij; een minimumloon veel minder. Het rapport lijkt op sociaal-economisch terrein nog steeds voor een belangrijk deel aan te sluiten bij neoliberale gedachten, maar wenst die te completeren door een beroep op tamelijk traditionele ‘vaste waarden’.

Opvallend is dat het rapport ‘een principiële verkenning tot in de volgende eeuw wil zijn’ en een kader wil bieden ‘vanuit het Program van Uitgangspunten van het CDA’. Het rapport lijkt echter veel op een concept voor een nieuw beginselprogramma, zonder dat het die naam krijgt. Duidelijk is in elk geval dat het CDA ook in dit geschrift appelleert aan buiten de politiek gelegen ‘zinbronnen’: ‘De christendemocratie wil voortbouwen op de waarden die besloten liggen in het optreden van Jezus Christus [...]. Het zijn diezelfde waarden, het is dezelfde Persoon die inspireren om ook in deze dynamische leefwereld te werken aan een samenleving die ten dienste staat van de mens.’

VDB, LSP en VVD

De waardering van liberalen voor partijprogramma’s is in de eerste paragraaf reeds kort aangeduid. Vele, hoewel niet alle, liberalen in de tweede helft van de negentiende eeuw verzetten zich tegen het idee dat volksvertegenwoordigers gebonden zouden moeten zijn aan enig programma. Net als later bij de CHU, werd veel waarde gehecht aan het vrije mandaat. Ook partijvorming werd oorspronkelijk met scepsis bejegend. Maar toen hun politieke macht werd uitgedaagd door de opkomende emancipatiebewegingen van protestanten, katholieken en socialisten, konden ook de liberalen niet om de oprichting van een partij heen en gingen zij – met tegenzin – programma’s opstellen.

Het kenmerk van de liberalen, hoe verdeeld zij onderling ook waren, was dat zij de ideologische legitimatie van de emancipatiebewegingen afwezen en ‘als denkend deel der natie’ pleitten voor het ‘algemeen belang’. Zij konden voor zichzelf niet toegeven even ideologisch te zijn bepaald als genoemde emancipatiebewegingen en hanteerden daarom vaak termen als ‘algemeen’, ‘nationaal’ of ‘neutraal’ om er hun eigen visies of organisaties mee aan te duiden. Toen, bijvoorbeeld, in 1921 de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij ge-

noemd (LSP), voorloper van de VVD) als fusie van verschillende liberale groeperingen was opgericht, hield de partijvoorzitter Dresselhuys na enige tijd een toespraak, waarin hij zich tevreden betoonde met de groei van de partij. De tijd kan dan ook niet meer ver zijn, zei hij, 'dat de Vrijheidsbond de eerste politieke organisatie van ons land zal zijn, zoals hij ook zijn moet, omdat hij, in tegenstelling tot rood en zwart, niet een instrument is van klassen en/of groep, maar van de vertolking van een nationaal beginsel'.²⁰ De beginselverklaringen van de liberale partijen kenmerkten zich aldus door de afwijzing van ideologische strijd en door pleidooien voor nationale belangen en waarden (waartoe volgens de LSP ook de christelijke grondslag van de samenleving werd gerekend).

Niettemin was de liberale stroming vrijwel steeds verdeeld. Progressieve en conservatieve liberalen stonden tegenover elkaar en verschilden vooral van mening over de mate van gewenst overheidsingrijpen in de samenleving. Tot aan de Tweede Wereldoorlog belichaamde de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die later zou opgaan in de PvdA, de progressievere richting. De VDB zou echter net als de LSP verschillende zwenkingen doormaken. Aanvankelijk tamelijk voluntaristisch, leverde hij in de persoon van Oud tijdens de jaren dertig de minister van Financiën in de kabinetten-Colijn, die nu juist borg stonden voor zoveel mogelijk staatsonthouding en een sterke gulden. Ook op het terrein van de nationale defensie veranderde de VDB zijn opstelling. Eind jaren dertig werd het ontwapeningsstandpunt, dat hij met de SDAP deelde, losgelaten.

Interessant is de visie van de voorman van de VDB in de jaren twintig, Marchant. Hij verdedigde het zogeheten 'systeemloze model', waarmee hij een pragmatische politiek voorstond, los van 'systemen' als godsdienst of ideologie. Zo was de wens om de arbeiders te emanciperen op zich gerechtvaardigd, maar Marchant betreurde het dat de SDAP kennelijk het dogma van een ideologie nodig had om die emancipatie te bevorderen. Door iedere kwestie op eigen merites te beoordelen, dus zonder een ideologie, kon volgens hem beter gestalte worden gegeven aan rechtvaardige democratische verlangens van arbeiders. Later zou D66 zich om deze visie en om de principieel democratische opstelling die de VDB in het interbellum koos, inhoudelijk als erfgenaam van de VDB beschouwen. Organisatorisch lopen de lijnen van de VDB evenwel eerder naar de VVD en vooral ook naar de PvdA.

Na de Tweede Wereldoorlog was er aanvankelijk slechts één liberale partij, de vvd, totdat in 1966 D66 opgericht werd. De behoudende vvd durfde in het antiliberaal naoorlogse klimaat de term 'liberaal' niet in haar naamgeving op te nemen, maar was in feite de voortzetting van de vooroorlogse LSP, aangevuld met enkele behoudende vdb'ers, onder wie Oud. Oud wenste de vvd te plaatsen aan de zijde van de protestanten, naast en tegenover rooms en rood, die toen de kern van de kabinetten onder leiding van Drees vormden. Het individualisme van de protestanten en hun nadruk op orde en gezag waardeerde hij meer dan het streven naar maatschappelijke ordening van de katholieken en de sociaal-democraten. Oud voerde een zeer anti-socialistische politiek, maar van enige principiële discussie over de grondslagen van de partij was toen nauwelijks sprake.

Dat veranderde niet of nauwelijks in de jaren zestig. Het beginselprogramma van 1966 was nog grotendeels door de oude Oud geschreven. Ook toen de vvd in de jaren zeventig onder Wiegel begon te profiteren van de ontzuiling, waren beginseldiscussies nagenoeg afwezig. Verkiezingsprogramma's werden, net zoals Oud dat had gedaan, in feite door Wiegel geschreven en vastgesteld. Pas aan het eind van de jaren zeventig kwam daarin verandering.

Verkiezingsprogramma's werden toen op een met andere partijen vergelijkbare manier geconcipieerd en door de Algemene Vergadering vastgesteld. Politieke discussie in de partij over actuele zaken nam toe, maar de nieuwe beginselverklaring van 1980 was niet het gevolg van een diepgaande principiële gedachtenwisseling. Zij weerspiegelde veeleer de liberale reactie op het tot dusver door linkse partijen gedomineerde publieke debat, had in het algemeen een sociaal-liberale toonzetting en schrapte zonder veel omhaal de passage over de christelijke grondslag van de samenleving, die sinds de jaren dertig in liberale programma's te vinden was geweest.

Echt onderzoek naar de grondslagen van het liberalisme kwam pas aan de orde toen—na een periode met vele affaires—in 1988 een speciale commissie van het wetenschappelijk bureau van de vvd, de Teldersstichting, het rapport *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen* het licht deed zien. In het rapport werd op basis van een 'utilitaristisch liberalisme' gepleit voor een 'waarborgstaat', die slechts een minimum aan sociale rechten diende te garanderen en het eigenbelang zo min mogelijk moest beteugelen. Een dergelijk, zij het min-

der doorwrocht, betoog was ongeveer gelijktijdig geformuleerd in het partijrapport *Liberaal bestek '90*. De toenmalige politiek leider van de vvd Voorhoeve (en met hem de Algemene Vergadering) oordeelde echter dat het rapport in sociale zin bijgesteld diende te worden. Een echte discussie werd echter ook nu niet gevoerd, misschien wel omdat bij een eerste poging tot een ideologisch debat in de partij onmiddellijk inhoudelijke verschillen naar voren kwamen, die de partij eigenlijk altijd had weten te vermijden door er niet over te praten. Alle publicaties van de vvd of verwante instellingen van de laatste jaren stellen de vrijheid en verantwoordelijkheid van de individuele mens binnen de kaders van een democratische rechtsstaat centraal, maar de twee genoemde publicaties opteerden voor een veel beperktere overheidstaak dan bijvoorbeeld het verkiezingsprogramma van 1989 of de nota *Ongebroken Lijnen* uit 1990.

Belangrijker dan het gewicht van programmatische geschriften in de vvd is de opstelling van de politiek leider. Met het aantreden van Bolkestein in 1990 werd, ondanks de inhoud van sommige partijgeschriften, duidelijk afstand genomen van een vorm van ontplooiingsliberalisme. Hij versterkte daarmee de conservatieve vleugel in de partij. Bolkesteins positie is echter niet vrij van interne spanning. Enerzijds kiest hij, zeker op economisch gebied, voor het 'klassieke' (utilitaristische) liberalisme met zo weinig mogelijk beperkingen voor het individu, maar tevens maakt hij zich zorgen om het ontbreken van samenbindende waarden in een samenleving. Hij neemt afstand van de leuze 'vvd: gewoon jezelf zijn' die in het begin van de jaren tachtig was gebruikt en stelt dat de samenleving behoefte heeft aan een 'bezielend verband'. Hij pleit er daarom voor een verwijzing naar de fundamentele waarden van het christendom op te nemen in het beginselprogramma van de vvd.²¹ Met dat laatste sluit hij weer aan bij eerdere beginselprogramma's van de lsp en de vvd.

Recentelijk publiceerde het wetenschappelijk bureau van de vvd overigens een geschrift waarin een verwijzing naar christelijke waarden in het vvd-programma wordt ontraden, maar dat tevens het belang van zaken als eigen verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid, (burgermans)fatsoen en respect voor regels benadrukt.²² Vanuit de commissie die een nieuw beginselprogramma van de vvd voorbereidt, komen geluiden die de 'geest van het klassiek-humanistische erfgoed en de christelijke traditie' willen opwaarderen.²³ Of een en ander zal

leiden tot een pleidooi voor een overheid die meer moraliseert dan via de gebruikelijke normstellende wetgeving, valt te betwijfelen. Bolkestein lijkt niet veel verder te willen gaan dan een algemene herwaardering van (christelijke en humanistische) waarden en een afscheid van het tamelijk hedonistische liberalisme van de jaren tachtig. Zijn dominante positie in het politieke debat bepaalt (en beperkt) waarschijnlijk de richtinggevende kracht van (beginsel)programma's voor de opstelling van de vvd. Indien dit zo is, bevestigt Bolkestein een aloude liberale traditie: niet de partij of de programma's, maar de opvattingen van de politieke leiders zijn maatgevend.

D66

Dat laatste is ook het geval in D66. Deze partij werd uitdrukkelijk opgericht als een pragmatische partij die zich afzette tegen de als verouderd beschouwde negentiende-eeuwse ideologieën. Maar lijkt deze opstelling niet heel veel op die van de liberalen in de negentiende eeuw, die evenmin iets moesten hebben van de ideologieën van de emancipatiebewegingen? Het verschil is echter dat die bewegingen toen opkwamen en bij de oprichting van D66 juist in verval raakten, of positiever geformuleerd: hun doel hadden bereikt met de vestiging van de welvaartsstaat. Het verzet tegen die ideologieën is in feite een traditioneel liberaal standpunt. Maar de negentiende-eeuwse ideologieën werden in de jaren zestig eigenlijk nauwelijks meer aangehangen, behalve door kleinere partijen ter linker- en ter rechterzijde.²⁴ De grote emancipatiepartijen hadden die gedachtestelsels allang opengebroken. De KVP maakte zich los van de katholieke kerk, de ARP noemde zich een evangelische volkspartij en de PvdA had in haar beginselprogramma van 1959 de laatste restjes marxisme overboord gegooid. Zij gaven D66 daarmee gelijk, maar bewerkstelligden tevens dat de nieuwe partij zich wat die negentiende-eeuwse ideologieën betreft, verzette tegen fantomen uit het verleden.

Daar komt bij dat D66 zich ondanks haar 'pragmatische' start steeds meer een gewone progressief-liberale partij ging tonen. Beginselprogramma's kent zij niet, maar de sinds het begin van de jaren zeventig opgestelde 'beleidsprogramma's' bevatten veel opvattingen ('actiebeginselen'), die bij andere partijen in een beginselprogramma niet zouden misstaan. Regelmatig is in D66 gediscussieerd over de wenselijkheid van het vastleggen van beginselen.²⁵ Vooral in de periode van het

leiderschap van Terlouw en vlak daarna, toen D66 zich als 'redelijk alternatief' en als 'vierde stroming' presenteerde, heeft de partij veel tijd besteed aan een grondslagdiscussie. Het D66-congres sprak zich in 1983 echter op het nippertje uit tegen de toevoeging van een voorvoegsel 'links-liberaal', 'radicaal-liberaal' of 'sociaal-liberaal' aan de naam van de partij. Tot het opstellen van een echt beginselprogramma zou het nooit komen.

Na de terugkeer van de oprichter van de partij, Van Mierlo, in 1985, was er voor een ideologisch debat weinig ruimte. Hij keerde zich tegen het concept van een 'vierde stroming' en riep op weer alle aandacht te geven aan het oorspronkelijke mobiliserende thema van D66: democratisering en politieke vernieuwing. De grote nadruk op milieubescherming werd wat getemperd, zonder overigens te verdwijnen. De partij volgde hem daarin. Van Mierlo ging nog verder toen hij zich in een interview in 1991 afvroeg of het nog wel zin had programma's op te stellen. Ging het niet veel meer om 'het maken van een houding en het stellen van prioriteiten'?²⁶ Desalniettemin bleef D66 verkiezings- en beleidsprogramma's opstellen. Maar bij ontstentenis van een consensus over de grondslagen van de partij is het ook bij D66 de politieke leiding in het parlement (en het kabinet) die richtingbepalend is.

De pvda vergeleken met de andere partijen

Elders in dit Jaarboek worden de beginselprogramma's van SDAP en pvda besproken. Dat zal hier daarom niet gebeuren. Toch zal een enkele vergelijking worden getrokken voor wat betreft het belang dat de verschillende partijen (inclusief de pvda) hechten aan (begin-)programma's. Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat zelfs bij een op het 'woord' gerichte partij als de ARP het beginselprogramma eerder codificerend was dan dat het nieuwe wegen insloeg. Bij de pvda is dat eveneens het geval. Gecodificeerde beginselen kunnen evenwel van groot belang zijn, zowel in de partij als voor het imago van de partij daarbuiten. De pvda'er Wim Meijer heeft in dit verband gesproken van het belang van beginselprogramma's als 'visitekaartjes', hoewel hij zich zeer bewust was van het feit dat de rechtstreekse invloed ervan in de dagelijkse politieke praktijk of bij het opstellen van *verkiezingsprogramma's* verwaarloosbaar klein was.²⁷

Ook critici in D66 betreurden het ontbreken van een 'identiteitsplaatje' van hun partij.²⁸ De pvdA benadrukte weliswaar in haar laatste beginselprogramma van 1977 het 'verplichtende karakter' ervan, maar de eis dat nieuwe verkiezingsprogramma's getoetst moesten worden aan dat beginselprogramma, zou een loze bepaling blijken.²⁹

Desalniettemin wordt hier de stelling verdedigd dat de regelmatige codificatie van beginselen van eminent belang is voor een sociaal-democratische partij als de pvdA, meer dan voor de andere (grote) partijen. Waar andere partijen konden terugvallen op buiten de politiek gelegen legitimeringsbronnen, heeft de sociaal-democratie het steeds uitsluitend moeten hebben van haar politieke project zelf.³⁰ Vanuit dat politieke project zijn weliswaar pogingen ondernomen om een socialistische culturele beweging van de grond te krijgen (die vooral ten tijde van de verzuiling succesvol waren), maar deze beweging heeft zonder de aanwezigheid van een politiek project nooit zelfstandig kunnen bestaan. Vooral daarom is de formulering van beginselen en uitgewerkte ideeën, al dan niet opgenomen in een formeel programma, steeds van essentieel belang geweest voor het voortbestaan en het succes van de sociaal-democratie. Confessionele partijen konden altijd refereren aan godsdienstige waarden, ook al varieerde de intensiteit van de betrekkingen met de verschillende kerken. De verdediging van liberale ideeën is nooit beperkt gebleven tot politieke partijen. Dagbladen, universiteiten en de handelswereld, bijvoorbeeld, verdedigden liberale beginselen zonder zich te bekennen tot specifieke partijen. De sociaal-democratie beschikte nooit over een dergelijke 'voorprogrammatische algemene opinie', zoals de historicus Kossmann het heeft aangeduid.³¹

De afwezigheid van een doortimmerde principiële plaatsbepaling leidt daarom bij een sociaal-democratische partij veel eerder tot een crisis dan bij andere partijen, juist omdat zij de veiligheidsgordel van die 'voorprogrammatische algemene opinie' ontbeert. Zeker, door de voortgezette secularisatie moeten nu ook confessionele of christen-democratische partijen een grotere inspanning leveren dan voorheen, maar nog steeds kunnen zij appelleren aan godsdienstig geïnspireerde waarden, die zijzelf niet als enige behoeven te reproduceren. Hun 'zinbronnen' liggen – het zij herhaald – nog steeds voor een belangrijk deel buiten de partij. Het (economisch) liberalisme beleeft momenteel zowel nationaal als internationaal een tweede jeugd ook buiten de

liberale partijen. Toonaangevende internationale opiniebladen als *The Economist* en gezaghebbende internationale organisaties als het IMF of de Wereldbank (re)produceren liberale opinies. Daardoor kunnen vvd en d66 zich inderdaad de luxe permitteren zich niet al te zeer over 'ideologische' vragen te bekreunen, al bekruipt sommige (conservatieve) liberalen nu het ongemakkelijke gevoel van een teloorgaan van tot dusver vanzelfsprekend geachte waarden.

Voor de pvda geldt dit in veel mindere mate. Als sociaal-democratische partij moet zij het hebben van haar politieke project zelf, dat bovendien 'van nature' tamelijk ambitieus is. Weliswaar is haar gedachtengoed net als dat van de liberalen terug te voeren op de ideeën van de Verlichting, maar anders dan het liberalisme (het vroegere radicale liberalisme uitgezonderd) heeft de sociaal-democratie nooit genoeg genomen met de verwezenlijking van 'negatieve vrijheden': de niet-inmenging van de staat bij zaken als de vrijheid van vergadering, betoging, meningsuiting en godsdienst. De sociaal-democratie gaat er van oorsprong van uit dat naast deze 'negatieve vrijheden' ook een aantal 'positieve vrijheden' moet worden verwezenlijkt, wil er echt sprake zijn van een 'vrije mens'. Vooral op sociaal-economisch terrein bracht deze visie een actieve overheid met zich mee, die nu juist wel intervenueert in de samenleving, omdat het 'vrije spel der maatschappelijke krachten' volgens de sociaal-democratie onrechtvaardige verhoudingen schept of bestendigt. Over 'negatieve vrijheden' is makkelijker overeenstemming te bereiken dan over 'positieve vrijheden'. Vandaar dat het liberalisme veel meer dan de sociaal-democratie kan terugvallen op een ook buiten de politiek bestaande consensus op dit punt. De sociaal-democratie dient telkens opnieuw haar gedachtengoed aan te passen aan veranderende omstandigheden. Steeds opnieuw moet zij proberen een meerderheid te verwerven voor haar ideeën, die daarmee een veel politiekere lading hebben. Haar politieke project is daarom de rechtvaardiging van haar bestaan, of zoals elders gesteld: de sociaal-democratie zal ideeën hebben, of zij zal niet zijn!³²

Slot: revitalisering van de politiek door reïdeologisering

Beginselprogramma's hebben niet voor alle partijen een gelijke betekenis, dat moge uit het voorgaande duidelijk zijn geworden. Het gaat

dan ook niet aan, het mindere belang dat verschillende partijen hechten aan beginselprogramma's als een teken te zien dat ideologie minder belangrijk is geworden.³³ Men moet het verleden niet idealiseren.

Met de ideologische grondslag van partijen is er intussen wel het een en ander veranderd. Het verminderde belang van klasse en godsdienst voor de binding van leden en kiezers aan partijen, had op het eerste gezicht een prominentere plaats aan de ideologie als samenbindend kenmerk kunnen geven. Maar de traditionele ideologie van de (emancipatie)partijen was nu juist in grote mate sociologisch bepaald.³⁴ Het socialisme was verstaan als de leer van de verheffing van de arbeidersklasse, het communisme streefde de dictatuur van het proletariaat na, de protestantse natie gold alleen bij de protestanten zelf als ideaal en het politieke katholicisme bleef als levensbeschouwing vanzelfsprekend beperkt tot (een deel van) de katholieken. Omdat de partijpolitieke ideologie in belangrijke mate een functie was van een sociologische categorie (klasse, godsdienst), en die laatste sinds de jaren zestig in de politiek aan belang verloor, boette ook de traditionele ideologie aan betekenis in. Maar geen enkele grote partij hield in die tijd nog strak vast aan die traditionele ideologieën, al hadden deze tot voor kort hun electorale werfkracht in grote mate bepaald.

Zoals zij steeds hadden gedaan, probeerden partijen hun beginselen aan te passen aan structureel veranderde omstandigheden. In die zin zijn beginselprogramma's nooit gesloten ideologische systemen geweest, hoewel er wel variatie was tussen partijen. De *urgentie* van een nieuw beginselprogramma was in de jaren zestig en zeventig bij het CDA het grootst (drie partijen moesten op één lijn gebracht worden), maar het *belang* ervan was en is voor de PvdA onovertroffen, zoals hierboven is toegelicht. Het sociaal-democratische beginselprogramma van 1977 was in dit opzicht een gemiste kans. Niet omdat het slechts reflecteerde wat er de afgelopen periode in de partij aan gedachten naar voren was gebracht (dat geldt voor beginselprogramma's van alle partijen), maar omdat de PvdA zich destijds kennelijk zo weinig had afgevraagd hoe de voornaamste opdracht van de sociaal-democratie, het organiseren van de solidariteit tussen de arbeiders- en de middenklasse,³⁵ vorm kon worden gegeven in een ontzuilde en steeds meer door internationale ontwikkelingen bepaalde samenleving.

Pas in de jaren tachtig werden, in het bijzonder vanuit de wbs, pogingen ondernomen hierin veranderingen aan te brengen. De aandacht ging echter in eerste instantie uit naar het te ver doorgeschoten etatisme in de partij. Kritiek daarop correspondeerde met het algemene neoliberale klimaat in die jaren. Ook het cda onderging daarvan de invloed. En d66 is duidelijk een liberale partij geworden, ondanks de weerzin tegen het hebben van een etiket. Bijgevolg namen de ideologische verschillen tussen de grote partijen af, zonder evenwel te verdwijnen.³⁶ Dat is iets anders dan ontideologisering. Er is veeleer sprake van ideologische convergentie. Zoals de *Fabians* aan het eind van de vorige eeuw de ontstane consensus in Groot-Brittannië aanduidden met de frase ‘*We are all Socialists now*’,³⁷ zou het afgelopen decennium met enige overdrijving getypeerd kunnen worden met de leuze ‘Wij zijn nu allemaal liberalen’.

Intussen lijkt het neoliberale tij te keren. De verschillen tussen de grote partijen, die er toch altijd wel bestonden, maar ondergesneeuwd waren geraakt door een technocratisch-financieel debat, kunnen daardoor weer meer over het voetlicht komen, vooral op het terrein van de sociale zekerheid. En de recente roep om samenbindende waarden in een steeds meer geatomiseerde samenleving biedt mogelijkheden tot een groter onderscheid tussen partijen.

Een zekere ‘reideologisering’ behoort zeker tot de mogelijkheden, waarbij ideologie niet verstaan wordt als een star stelsel van achterhaalbare beginselen (geen *recycling* dus van oude ideeën)³⁸, maar als een richtinggevende lijst van normatieve prioriteiten waarmee een partij zich van andere onderscheidt. De marges zijn smal, zeker, maar niet afwezig.

Ook het debat over het veronderstelde ‘verval’ van partijen kan hierdoor worden beïnvloed. Het huidige antipartijensentiment (*Parteienverdrossenheit*), dat veel lijkt op de traditionele liberale argwaan jegens politieke organisatie, past waarschijnlijk niet voor niets zo goed bij het dominante neoliberale klimaat van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig.³⁹ Indien dat klimaat zich wijzigt (en er zijn tekenen die daarop wijzen), zou ook het antipartijensentiment wel weer kunnen verminderen. Dit sentiment is in feite heel ideologisch bepaald, ook al beweerden de protagonisten ervan wars te zijn van elke ideologie. Het is juist typisch liberaal om te schermen met aanduidingen als ‘algemeen belang’, ‘nationaal’ of ‘neutraal’ om er de eigen standpunten mee aan te duiden.

Hebben de politieke partijen een 'reïdeologisering' nodig voor hun voortbestaan? In de eerste paragraaf werd Von Beyme aangehaald, die stelt dat succes op langere termijn slechts is voorbehouden aan ideologische partijen (waartoe ik tevens de VVD en inmiddels ook D66, *malgré lui*, reken). Dat is nog steeds het geval. Langdurig succes lijkt voorbehouden te zijn aan partijen die niet afhankelijk zijn van een enkel modieus thema of van het charisma van een bepaalde politiek leider. Maar issues en personen zijn wel steeds belangrijker geworden in de electorale strijd om de in aantal toegenomen zwevende kiezers. Daarom zullen ook 'ideologische' partijen geconfronteerd worden met fluctuaties in hun werfkracht bij de kiezers. Hun organisatievorm en stijl van opereren zullen erdoor veranderen. Door hun ideologisch profiel kunnen zij zich, ondanks hun kwetsbaarheid, door electoraal moeilijke tijden heen slaan. Dat vereist onderhoud van dat profiel, zeker door de sociaal-democraten. De groei van het aantal zwevende kiezers maakt de kans groter dat *single issue*- of protestpartijen tijdelijk succes hebben. De ruimte in het partijstelsel voor 'ideologische' partijen is er wellicht door verkleind. Maar zowel voor het goed functioneren van een vitale democratie (kiezers moeten iets te kiezen hebben), als voor de stabiliteit van het politieke stelsel is hun aanwezigheid zeer gewenst.

De auteur is erkentelijk voor de gastvrijheid die hij als *fellow-in-residence* in het voorjaar van 1996 genoot aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) te Wassenaar, waar hij deze bijdrage schreef.

Noten

1. K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München 1984, p. 43.
2. O. Kirchheimer, 'The transformation of Western European party systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner (red.), *Political parties and political development*, Princeton 1966, p. 177-200.
3. J. W. Oerlemans, in: NRC *Handelsblad*, 14 februari 1990.
4. E. Burke, *Works*, deel 2: 'Thoughts on the cause of the present discontents', Londen 1815-1827, p. 335.
5. Geciteerd bij: D. P. D. Fabius, 'Groen van Prinsterer over staat-

kundige partijen', in: *Schrift en Historie: gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878-1928*, Kampen 1928, p. 257-280; dit en volgend citaat op p. 265 resp. p. 267.

6. Ibidem, p. 267.

7. D.J. Elzinga, 'Partijbinding en partijpolitieke moraliteit', in: R. A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen*, Groningen 1984, p. 158-180.

8. *Eindrapport van de Staatscommissie tot herziening van de Grondwet*, 's-Gravenhage 1954, p. 55.

9. Een impliciete erkenning vond plaats toen Nederland het Verdrag van Maastricht ratificeerde en goedkeurde. In art. 138a is namelijk de volgende bepaling opgenomen: 'Europese partijen zijn een belangrijke factor voor integratie binnen de Unie. Zij dragen bij tot de vorming van een Europees bewustzijn en tot de uiting van de politieke wil van de burgers van de Unie.' Recentelijk erkende ook de minister van Binnenlandse Zaken in een notitie over overheidssubsidiëring van partijen 'het essentiële belang van partijen voor een vitale democratie'. *Notitie positie en subsidiëring politieke partijen*, Den Haag 1996.

10. O.a.: M. Bovens e.a., *De verplaatsing van de politiek: een agenda voor democratische vernieuwing*, Amsterdam 1995.

11. Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, Utrecht 1992; daarin hoofdstuk 10: 'De gewijzigde programmaproductie', p. 310-338.

12. Het verkiezingsprogramma van de pvdA in 1994 *Wat mensen bindt* had door de nieuwe, tamelijk beschouwende stijl ongetwijfeld veel aan leesbaarheid gewonnen, maar de vraag is of de betrekkelijk geringe aanwezigheid van gedetailleerde concrete voornemens de onderhandelingspositie van de pvdA geen schade heeft toegebracht. Minder makkelijk dan voorheen kon de pvdA-onderhandelaar zich nu beroepen op 'strijdigheid met het verkiezingsprogramma'.

13. Tijdens AR-Partijconvent op 13 oktober 1962; geciteerd bij: H.-M. ten Napel, *'Een eigen weg'. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen 1992, p. 57.

14. *Rapport grondslag en politiek handelen*, 1978, p. 30.

15. Ook de CPN was sterk afhankelijk van een externe 'sponsor', de Comintern of de CPSU. Maar de loyaliteitsbinding verliep bij de CPN via de partij naar de externe sponsor; bij de KVP verliep de loyaliteit

veeleer via de externe sponsor (de kerk) naar de partij. De afhankelijkheid van de externe sponsor was daarom bij de KVP groter dan bij de CPN. Over het idee van een 'sponsor-institutie' in dit verband, zie: A. Panebianco, *Political parties: organization and power*, Cambridge 1988 (oorspr. 1982), p. 51.

16. A. F. Manning, *Mensen en situaties: scènes uit het katholieke leven in de negentiende en twintigste eeuw*, Baarn 1990, p. 288.

17. De leer van 'soevereiniteit in eigen kring' beschouwde de samenleving als een geheel van zelfstandige kringen zonder hiërarchie, waarin de staat slechts een bijzondere 'kring' is, verantwoordelijk voor arbitrage bij conflicten tussen andere kringen, de bescherming van de zwakken tegen overmacht en de handhaving van de staat. In het katholieke denken werd uitgegaan van een hiërarchie van levenskringen en gemeenschappen, waarbij de staat gezien werd als de hoogste. Het subsidiariteitsbeginsel hield in dat binnen deze hiërarchische ordening een taak bij een lagere gemeenschap behoorde te liggen, wanneer deze lagere gemeenschap goed in staat is deze taak zelf te verrichten. Het was aldus een pleidooi voor decentralisatie binnen verticale ordening, terwijl de protestanten, conform hun kerkelijke organisatie, veel meer van een horizontale ordening uitgingen.

Later is wel gepoogd de leer van de 'soevereiniteit in eigen kring' in internationale discussies te verduidelijken door haar te omschrijven als 'horizontale subsidiariteit' (zie bijvoorbeeld: *Christen-Democratische Verkenningen*, 1992 nr. 12, p. 549).

18. P.J. Boukema, 'De terugtrekkende staat', in: *Christen-Democratische Verkenningen*, 1983 nr. 5, p. 299.

19. *Nieuwe wegen, vaste waarden: aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA*, Den Haag 1995.

20. H. C. Dresselhuys, *Openingsrede van de Tweede Algemeene Vergadering van de Vrijheidsbond op Zaterdag 14 januari 1922*, DNPP, brochurecollectie.

21. NRC *Handelsblad*, 5 maart 1994.

22. *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme: bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, Geschrift 82 Teldersstichting, Den Haag 1995. Zie ook het *Prae-advies voor de VVD themadag 'Individualisering en liberalisme' op 11 mei 1996 in Hotel Mercure te Papendrecht*, Den Haag 1996.

23. A. Kinneging, 'O God, geef ons een nieuwe renaissance!', in: *de Volkskrant*, 18 mei 1996.

24. Ook kleinere partijen braken hun ideologie ten slotte open. Kleine linkse partijen werden aan het eind van de jaren zeventig bijvoorbeeld 'gefeminiseerd'. Met het nieuwe beginselprogram van de CPN in 1984 nam deze partij in feite afscheid van het communisme.

Het GPV, dat door de wijze van haar ontstaan lange tijd juist geen beginselprogramma wilde opstellen, begaf zich in de jaren zestig in uitvoerige grondslagdiscussies, die uiteindelijk uitmondde in formeel vastgestelde 'Richtlijnen voor de nationaal gereformeerde politiek' in 1966.

25. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Worstelen met ideologie: het verhaal van een pragmatische partij', in: *Idee*, december 1991, p. 19-25.

26. NRC *Handelsblad*, 5 juli 1991.

27. W.Meijer, 'Demokratisering en macht', in: *Demokratisch-socialisme in Nederland. Over de beginselen van de PvdA*, Amsterdam 1977, p. 98-118.

28. (R)appèl: democraten '66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl, s.i., 1982.

29. *Beginselprogramma PvdA*, 1977, IV.1, p. 42.

30. Dat gold *mutatis mutandis* evenzeer voor kleinere linkse partijen.

31. E. H. Kossmann, 'Op zoek naar continuïteit: de Jaarboeken voor het democratisch socialisme', in: *Socialisme & Democratie*, 46 (1989), nr. 11, p. 351.

32. Vgl. R. A. Koole, 'De ondergang van de sociaal-democratie? De pvdA in vergelijkend en historisch perspectief', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen 1993, p. 73-98; in iets gewijzigde vorm ook gepubliceerd in: *Socialisme & Democratie*, 50 (1993), nr. 7/8, p. 290-304.

33. Ondanks de verschillen tussen de Nederlandse partijen hechten zij internationaal vergeleken juist tamelijk veel belang aan beginselverklaringen, zo is de indruk. In die zin zijn alle Nederlandse partijen een beetje calvinistisch door hun nadruk op het 'geschreven woord'. Een voorbeeld is de grote inzet van het CDA bij de totstandkoming van een beginselverklaring van de Europese Volkspartij (EVP), die uiteindelijk in 1992 in Athene werd vastgesteld. De motivatie hiervoor lag vooral in de poging een dam op te werpen tegen de volledige toetreding van conservatieve partijen tot de EVP, de zogeheten 'bunkerstrategie' (zie J. J. A. M. van Gennip in: *Christen-Democratische*

Verkenningen, 1992 nr. 12, p. 546-553). Uit het betrekkelijke gemak waarmee sommige andere Europese partijen de verklaring hebben ondertekend, kan worden afgeleid dat zij daaraan minder waarde hechten dan het CDA.

34. Zie ook: Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*, Utrecht 1996, p. 349-352.

35. Vgl. Alain Bergounioux en Gérard Grunberg, *L'utopie à l'épreuve: le socialisme européen au XXe siècle*, Parijs 1996, p. 371.

36. Vgl. P. Pennings, 'De boodschap van partijen', in: J. Kleinnijenhuis e.a., *Democratie op drift*, Amsterdam 1995, p. 19-23.

37. Geciteerd in: Richard Rose en Ian McAllister, *Voters begin to choose: from closed-class to open elections in Britain*, Londen 1986, p. 138.

38. Term ontleend aan: H. Charmant, 'Politieke partijen als idee-enproducenten', in: *Beleid en Maatschappij*, 1990 nr. 1, p. 17-26.

39. Andersom valt bijvoorbeeld op dat het belang dat men tijdens de antiliberaalere periode direct na de oorlog hechtte aan het fenomeen 'politieke partij' (niet per se de reëel bestaande partijen), groter was dan ooit. Vele stemmen gingen toen op om partijen een formele plaats toe te kennen in de Nederlandse regelgeving. Vgl. J. A. O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland: een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiek-rechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988*, Zwolle 1988, p. 285-302.

Leeft gij oude vormen en gedachten!

Het is hoog tijd, zo menen zij die een nieuw beginselprogramma bepleiten, dat de pvdA zich rekenschap geeft van haar wortels. Politici kunnen niet zonder normen. Een nieuw beginselprogramma kan bovendien dienen als katalysator van de broodnodige inhoudelijke vernieuwing van de partij.¹ Maar wil de pvdA zich eigenlijk wel rekenschap geven van haar wortels? En kunnen politici niet heel goed zonder beginselen functioneren? Beginselen, zo merkte Kok op in zijn Den Uyl-lezing, worden zelden of nooit geraadpleegd in de politiek van alledag.² Hij maakte niet de indruk dit te betreuren.

Twijfel aan het nut van de exercitie lijkt mij dan gerechtvaardigd. Daarom wil ik twee samenhangende voorwaarden formuleren die naar mijn idee noodzakelijk zijn voor de totstandkoming van een geloofwaardig en effectief beginselprogramma.

Als eerste dient te worden gezocht naar inhoudelijke continuïteit met eerder geformuleerde beginselen, in het bijzonder met die welke in het programma uit 1977 zijn geformuleerd. Al te gemakkelijk is dit programma naar de schroothoop verwezen van minder geslaagde proeven van inhoudelijke vernieuwing, als achterhaald (bij verschijning) en te radicaal. De stelling die ik hieronder uitwerk is dat het loslaten van het streven naar de culturele hervorming van de samenleving—dat een centrale plaats in het beginselprogramma van 1977 inneemt—heeft geleid tot vervreemding van de pvdA: van zichzelf, als ook van de moderne samenleving waar dit streven uit voortkwam.

En hiermee kom ik aan mijn tweede voorwaarde voor inhoudelijke vernieuwing. Deze kan slechts plaatsvinden als de meest recente geschiedenis wordt losgelaten: de jaren tachtig en negentig—de jaren van vervreemding—, waarin de pvdA de omslag maakte van een hervormingsgerichte beweging naar een op aanpassing en overleving gerichte coalitiepartij. Anders gezegd: voorwaarde voor inhoudelijke vernieuwing is een gewijzigde taakopvatting van sociaal-democratische politiek, waarin beginselen centraal staan en hun weerslag vinden in het politieke handelen.

In het langzaam losbrekende debat over het wel of niet – en door wie – te schrijven nieuwe beginselprogramma, is er één ongeschreven, maar door iedereen gedeelde wet: het beginselprogramma van 1977 deugt niet. Toegegeven: een zinsnede als ‘het in gemeenschapsbezit brengen van basisindustrieën’³ doet archaïsch aan, zeker in een periode waarin overheidsdiensten worden overgeheveld naar de private sector. Het taalgebruik is inderdaad wollig en met zijn vele politieke programmapunten tendeeft het meer naar een verkiezings- dan naar een beginselprogramma.

Het destijds gekozen zwaartepunt is echter ook voor de jaren negentig van vitaal belang: beperking van de welvaarts-groei, gepaard gaand met een fundamentele hervorming van de samenleving naar grotere gelijkheid, democratisering van bedrijven en diensten en uitbreiding van de mogelijkheden deel te nemen aan het onderwijs, de cultuur en de ‘vormgeving van de samenleving’. Met een jaren-negentig-neologisme betekent dit laatste: de toegang tot het ‘publieke domein’ te vergroten, waarmee het ook in een nieuw beginselprogramma niet zou misstaan. Opvallend in het programma is *the sense of urgency* waarmee het pleidooi voor ‘selectieve groei’ begeleid wordt: ‘de stroomversnelling waarin de samenleving zich bevindt en de uitputting van de natuur stellen aan ons handelen een termijn. Het is een illusie te menen dat men de dreigende crisis in de toekomst vermijden kan bij het huidige tempo van politiek handelen.’⁴ Ook hiervoor geldt dat dit een waardig *Leitmotiv* voor een nieuw beginselprogramma zou kunnen zijn.

Het beginselprogramma van 1977 ontleent naar mijn overtuiging zijn actualiteit eveneens aan het gehuldigde mensbeeld. Vooral dit element is echter in latere jaren onder vuur komen te liggen. In een uitgebreide kritiek heeft Tromp in 1985 in dit verband gesproken van ver doorgevoerd individualisme. Aanleiding voor zijn kritiek is de stellingname in het beginselprogramma dat de samenleving zodanig hervormd dient te worden ‘dat de mensen in vrijheid over de inrichting ervan kunnen beslissen en dat ze in hun gedrag ten opzichte van elkaar vrij worden van angst en schaamte’⁵. Grotere gelijkheid, tezamen met vergroting van de individuele zelfstandigheid en ontplooiingskansen, is de voorwaarde waaronder aan ‘beperking van de wel-

vaartsgroei' gestalte kan worden gegeven.⁶ Want, zo wordt in het programma geconcludeerd: 'Als mensen onafhankelijk en gelijkwaardig zijn in hun onderlinge betrekkingen, zullen zij meer mogelijkheden krijgen solidair te zijn met elkaar.'⁷

Tromp stelt in zijn reactie: 'samenlevingsverbanden—zoals het gezin—worden niet meer genoemd. In plaats daarvan is *solidariteit* de algemene noemer waaronder de betrekkingen tussen de individuele mensen worden gebracht. Het ideaal van gemeenschapsvorming, als één van de meest uitgesproken elementen in het traditionele socialis-tische denken, blijft op deze wijze onbesproken.'⁸

Zijn kritiek op 'de cultuur van zelfontplooiing en verzelfstandiging' is een vroege exponent van de in de jaren tachtig in zwang geraakte opvatting dat individualisering en gemeenschapsvorming twee elkaar uitsluitende categorieën zijn. In de populistischer variant luidt de boodschap dat de voortschrijdende individualisering—waarmee dan enkel naar de verzelfstandiging van burgers en niet naar zelfontplooiing wordt verwezen—de gemeenschapszin heeft ondermijnd, tot politieke onverschilligheid en onderlinge intolerantie heeft geleid en de verantwoordelijkheidsbesef van burgers om een bijdrage aan de samenleving te leveren, heeft verminderd. De voortgaande individualisering, casu quo het verdwijnen van gemeenschapszin, zou ook de oorzaak zijn van hedendaagse problemen als 'calculisme', criminaliteit en sociale en belastingfraude.

De confrontatie met deze nieuwe problemen—variërend van politieke onverschilligheid tot fraude—, tezamen met de financiële crisis van de verzorgingsstaat, gaf het sociaal-democratische hervormingsstreven een mentale opdonder. Juist de sociaal-democratie werd door de crisis van de verzorgingsstaat hard getroffen omdat zij geen onderscheid meer aan wist te brengen tussen haar politieke ideaal—individuele verzelfstandiging en ontplooiing—en de door haar gekozen strategie: overheidssubsidies en investeringen in de collectieve sector. De vraag of de kritiek van Tromp en anderen terecht was: of de positieve waardering van individualisering onjuist was, is in het snel conservatief wordende politieke tij van de jaren tachtig nooit meer beantwoord. De morele waardering voor individualisering sloeg om in de ideologie van de 'cultuur van de eigen verantwoordelijkheid', referend aan 'zelfstandige burgers' die hun verplichtingen jegens de gemeenschap hadden na te leven.⁹ De pvda internaliseerde de kritiek,

schikte zich naar het tij en trok zich terug in haar traditionele domein: de sociaal-economische kwestie, en liet haar culturele hervormingsambities varen.

Tegen het tij in

Er zijn echter twee goede redenen om de kritiek van de hand te wijzen. Allereerst blijkt individualisering gepaard te zijn gegaan met (groeps- en) gemeenschapsvorming in tal van levenssferen. In vergelijking met andere Europese landen kent Nederland sociale bewegingen met relatief de hoogste ledentallen en wordt nergens zoveel vrijwilligerswerk gedaan. Daarnaast komen nieuwe groepsstructuren op die zich echter minder baseren op levensovertuiging – zoals in het pre-individualistische Nederland – dan op ‘levensstijl’¹⁰. Een andere indicatie vormt de ‘bloei’ van het gezinsleven. Evenals dertig jaar geleden vormt het gezin voor de meeste Nederlanders nog de hoeksteen van de samenleving, alleen is de vanzelfsprekendheid waarmee een gezin gevormd wordt afgenomen. In plaats hiervan is gezinsvorming voor een groot deel van de bevolking een bewuste en weloverwogen keuze.¹¹

Opvallend is ook dat veel mensen deel uitmaken van meerdere groepen tegelijkertijd en verschillende identiteiten met elkaar combineren. Het verwijt dat individualisering doorschiet en de samenleving ‘onthecht’ zou raken met alle maatschappelijke gevolgen van dien, is op grond van deze gegevens dan ook nauwelijks houdbaar. Wellicht voert het te ver om het omgekeerde te beweren: dat individualisering een voorwaarde voor gemeenschapsvorming is. Wel kan er volgens Duyvendak een mogelijk positief verband geduid worden tussen beide verschijnselen: ‘individuen ontwikkelen hun eigen identiteit op grond van collectieve identiteiten en deze identiteit is individueeler naarmate zij kan putten uit meer culturen’.¹²

Het tweede argument is van geheel andere aard. De maatschappelijke problemen in de jaren tachtig hangen dan niet zozeer samen met het doorschieten van individualisering, maar kunnen evengoed het gevolg zijn van het stagneren ervan. De snel oplopende werkloosheid, het verminderende perspectief op sociale mobiliteit, de stijgende lasten voor het levensonderhoud en de dalende (laagste) inkomens, hebben de ontplooiingskansen van veel mensen verminderd. Met de be-

zuinigingen in de jaren tachtig op de collectieve sector en dan vooral op het welzijnswerk, is een belangrijk deel van de overheidsfaciliteiten ten dienste van ‘de cultuur van zelfontplooiing’ verdwenen. De schaalvergroting in, en jarenlange bezuinigingen op het onderwijs zijn ten koste gegaan van de aandacht voor individuele leerlingen en van de algemene ‘culturele vorming’.

Terwijl de verzelfstandiging van individuen zich heeft voortgezet, is deze voor sommige burgers juist gepaard gegaan met een vermindering van de ontplooiingskansen. Teruglopen van welvaart én een gelijktijdig afnemen van welzijn kunnen onverschilligheid jegens de directe omgeving, jegens de samenleving en jegens de politiek tot gevolg hebben.¹³

Tegelijkertijd dringen zich door de commercialisering van de cultuur en de rationalisering van het maatschappelijk leven gestandaardiseerde levensvormen op, waardoor er voor de meeste – ook de bevoorrechte en wel degelijk ‘ontplooiende’ – burgers soms minder te kiezen is.¹⁴ Een illustratie biedt het toenemend verzet in de vrouwenbeweging – lange tijd fakkeldrager van de ‘cultuur van zelfontplooiing’ – tegen de beperkte dimensie die emancipatie heeft gekregen: die van gelijkheid voor de wet en economische zelfstandigheid. Emancipatie betekent lang niet altijd vergroting van de keuzevrijheid van vrouwen én mannen: er ontstaat ook nieuwe eenzijdigheid met de aanpassing aan traditionele arbeidspatronen en overbelasting door de combinatie van arbeid en zorg.

Twee maal draaien

De dreiging van een crisis die de schrijvers van het beginselprogramma in 1977 ertoe bracht politici te manen op te schieten met de maatschappijhervorming, is in het midden van de jaren negentig enkel toegenomen. De uitputting van de natuur dwingt evenals toen tot politieke interventie. Van de ongelijke internationale verdeling van welvaart en veiligheid worden, met de toestroom van migranten, ook de gevolgen op een nationaal niveau tastbaar. Naast de noodzakelijke beperking van de nationale welvaarts-groei verdient, met de vermeerdering van de ongelijkheid in eigen land en dreigende nieuwe verschijnselen als segregatie en (etnische) onderklassevorming, herverdeling van de bestaande welvaart opnieuw een voorname plaats op de politieke agenda.

Herverdeling van welvaart – en de tol die dit eist van de midden- en hogere inkomensgroepen –, tezamen met de noodzaak voor alle burgers een ‘soberder’ levensstijl te ontwikkelen, kan alleen gerechtvaardigd worden als tegelijkertijd een perspectief geboden wordt op vergroting van de keuzevrijheid, de individuele zelfstandigheid en de kansen op zelfontplooiing. Daarbij dient zich onontkoombaar de vraag aan of de bezuinigingen op de collectieve sector een juiste keuze zijn geweest; of niet ten onrechte geconcludeerd is dat uitbreiding van de collectieve arrangementen niet langer nodig is, zeker als blijkt dat burgers zich minder hebben ontplooid dan we hadden verwacht.¹⁵ Ook de vragen naar de ontspannen arbeidsmarkt in het licht van de structurele werkloosheid, naar de noodzakelijke aanpassing van arbeidspatronen aan gewijzigde levenslopen en naar de democratisering van de samenleving, waarmee burgers de greep op hun omstandigheden vergroten, kunnen dan niet vermeden worden.

Mijn commentaar op het gebrek aan continuïteit in het gedachtengoed van de pvdA is niet nieuw. Het afgelopen decennium heeft de politieke top haar zwenking naar het politieke midden – haar conformisme aan het conservatief-liberale tij – met electoraal verlies en zware interne en externe kritiek moeten bekopen. Haar verweer is steeds geweest dat zij in een periode van economische malaise en toenemende werkloosheid – en de dreigende ontmanteling van de verzorgingsstaat als een gevolg hiervan – niet aan de zijlijn mocht of kon blijven staan. De prijs voor ‘meedoen’ was hoog. De pvdA moest ‘180 graden draaien en dan weer dertig terug’: politiek en menselijk een zware opgave.¹⁶

Van een politieke top die jarenlang haar gebrek aan ‘waardevastheid’ heeft moeten verdedigen – en deze duur heeft moeten betalen –, kan niet verwacht worden dat zij opnieuw draait: in een richting bovendien waaraan zij zich met pijn heeft ontworsteld.

De jarenlange regeringsdeelname heeft de pvdA echter geleidelijk medeverantwoordelijk gemaakt voor de bestending – en verergering – van maatschappelijke problemen, terwijl juist haar bijdrage aan vermindering ervan de aanleiding vormde voor toetreding tot de macht. De doeleinden van sociaal-democratische politiek zijn hiermee langzaam uit het zicht geraakt en sociaal-democraten zijn onverhoopt ‘de puinruimers van het kapitalisme’ geworden, zoals de waarschuwing in 1977 luidde.¹⁷

Geloofwaardige en effectieve inhoudelijke vernieuwing van de pvdA zal een tweede tournure vereisen: naar waardevastheid en naar het aanbrengen van continuïteit met het gedachtengoed dat zij in de jaren zeventig heeft ontwikkeld.

Noten

1. *Elsevier*, 10 februari 1996.
2. W. Kok, *We laten niemand los*, dr. J. M. Den Uyl-lezing, Amsterdam 1995, p. 7-8.
3. 'pvdA Beginselprogramma', *Partijkrant (PK), Ledenblad van de Partij van de Arbeid* 9 (1978), nr. 10, p. 25.
4. Beginselprogramma, op. cit., p. 43.
5. Beginselprogramma, op. cit., p. 20.
6. Beginselprogramma, op. cit., p. 44.
7. Beginselprogramma, op. cit., p. 20.
8. B. Tromp, 'De beginselen van het democratisch-socialisme', in: Bart Tromp e.a., *Beginselen ter sprake*, Amsterdam 1985, p. 16.
9. Dit stelt Tom van der Lee in zijn bijdrage aan de 'progressieve samenwerkingsclub'.
10. P. Dekker, *Civil Society*, Rijswijk 1994; J. W. Duyvendak, 'De maakbaarheid van een multi-culturele samenleving' (te verschijnen in een WBS-bundel, eind 1996/begin 1997).
11. P. Cuyvers, 'Het gezin, sociale zekerheid en sociaal-democratische onzekerheid', in: *Socialisme & Democratie* 53 (1996), nr. 4, p. 205-219.
12. J. W. Duyvendak, op. cit.
13. C. J. M. Schuyt, *Tegendraadse werkingen. Sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*, Amsterdam 1995.
14. P. Kalma, 'De meeste mensen kunnen meer, over cultuurpolitiek en sociaal-democratie', in: F. van den Burg & H. van Dulken, *Jan Kassies 1980-1995. Tussen politiek en cultuur*, Amsterdam 1996, p. 119-129.
15. P. Kalma, op. cit., p. 123.
16. P. Rehwinkel & J. Nekkers, *Regerenderwijs. De pvdA in het kabinet Lubbers/Kok*, Amsterdam 1994, p. 268.
17. Beginselprogramma, op. cit., p. 42.

Inleiding

Er schuilt een paradox in de aanpassing van beginselen aan gewijzigde omstandigheden. Beginselen zijn iets blijvends, zij vormen de essentie die rest na de aftrek van de toevallige historische omgeving. Maar het Thomistisch zoeken naar de essentie heeft zelfs de rooms-katholieke Kerk er niet van weerhouden om haar beginselen van tijd tot tijd anders te formuleren. Vandaar dat de bijbel in de loop der eeuwen is aangevuld met gezaghebbende uitspraken van concilies of kerkvaders. Het leergezag en de traditie verschaffen het geloof die typische combinatie van dogmatiek en flexibiliteit die eeuwenlange overleving mogelijk maakt. De pretenties van de sociaal-democratie gaat niet zo ver als die van een geloof. Er is geen sociaal-democratische metafysica. De sociaal-democratie past in de christelijk-humanistische overlevering van Europa. Misschien moeten wij wel zeggen: van de westerse cultuur. Daarom staat zij open voor mensen met een zeer uiteenlopende (a)religieuze achtergrond. Maar ook binnen die opzettelijke beperking heeft zich een soort canon ontwikkeld. Daarin heeft Marx het Oude Testament voor zijn rekening genomen en is Eduard Bernstein met zijn *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozial-demokratie* de evangelist van het Nieuwe Testament. Op dat fundament heeft een traditie voortgebouwd. Zij omvat enerzijds welhaast conciliaire uitspraken als het Godesberger programma van de SPD, anderzijds geschriften van individuele sociaal-democratische kerkvaders als Hendrik de Mans *Zur Psychologie des Sozialismus*. Tot die traditie behoort, al is het maar in de meest formele zin, ook het beginselprogramma van de pvdA uit 1977.

Het beginselprogramma van de PvdA uit 1977

Als je de beginselen van de sociaal-democratie op zijn Bernsteins wilt afleiden uit het feitelijke gedrag van sociaal-democratische politici dan plaatsen de beginselen van 1977 je voor een raadsel. Tussen de politieke opstelling van de PvdA sinds 1977 en het beginselprogramma ontbreekt praktisch alle samenhang. En er was geen Kautsky om die kloof desnoods verbaal te overbruggen. Integendeel, de meeste professionele politici werden bevangen door een zekere gêne, als zij herinnerd werden aan dit programma. Bijna ten overvloede heeft Wim Kok in zijn Den Uyl-lezing van 1995 nog eens de afstand tot dit beginselprogramma gemarkeerd. Intussen is de kritiek erop genoegzaam bekend.

Toch bevatte het programma een aantal nieuwe thema's, die sindsdien aan actualiteit niets ingeboet hebben. De thema's arbeidsherverdeling, de ecologische kwestie en de democratisering komen voor het eerst in die omvang aan de orde. Maar ook deze actuele thema's maken bij herlezing een enigszins gedateerde indruk. De voornaamste reden is de etatistische benadering van alle problemen. Etatistisch in drievoudige zin. Allereerst waren er nogal wat taken voor de overheid weggelegd. Vervolgens moesten alle overige sociale verbanden het democratisch model van de overheid overnemen. Gezin, bedrijf, universiteit of psychiatrische inrichting, alles zou onderworpen worden aan de democratische meerderheidsregel: *one (wo)man, one vote*. Botsingen tussen gedemocratiseerde groepsbelangen en het democratische algemeen belang werden ontkend of weggemasseerd. De spanning tussen bijvoorbeeld vakbondsvrijheid en geleide inkomenspolitiek werd op de keper beschouwd niet opgelost.

De derde vorm van etatisme uitte zich in de benadering van internationale vraagstukken. De wereld moest één democratische staat worden, een opgeblazen kopie van het gidsland. Misschien nog meer dan in de binnenlandse ambities manifesteerde zich hier de kloof tussen wens en werkelijkheid. En daarmee is een volgende reden gegeven voor de ouderwetse indruk die het programma van 1977 achterlaat.

Is er zoveel veranderd sinds 1977?

De belangrijkste historische gebeurtenis sinds 1977 is de ineenstorting van het communistisch rijk in 1989-1990. Vanuit een puur ideologisch standpunt zou dit geen invloed mogen hebben op het vanouds anticommunistisch gedachtengoed van de sociaal-democratie, maar om allerlei redenen kost het de sociaal-democratie nog steeds moeite om de anticommunistische revolutie niet als het 'gelijk van rechts' te laten gelden. Misschien is wel de eenvoudigste reden dat wij sinds de jaren zeventig niet meer zo gesteld waren op het epitheton 'anticommunistisch'.

Juist de onvoorziene gebeurtenis van de val van de Muur moet je wantrouwig maken tegenover de gebedsmolen, die technologisering, internationalisering en individualisering als standaardrepertoire heeft. Dit wantrouwen wordt nog versterkt wanneer deze tendensen als autonome ontwikkelingen worden gepresenteerd. Wij weten namelijk dat wij er altijd zelf bij zijn als wij wel of geen geld steken in kernenergie, als wij wel of niet de voorkeur geven aan vrijhandel boven protectie, of als wij wel of niet collectieve bescherming omzetten in individuele verantwoordelijkheid.

De twaalf apostelen konden evenmin als de eerste demonstranten in Leipzig weten dat zij wereldgeschiedenis zouden maken. Extrapolaties, hoe sophisticated ook, slaan altijd de plank mis. Vroegere verkenningen van het magische jaar 2000 zeggen meer over het jaar waarin ze geschreven zijn, dan over de nu zo nabije werkelijkheid van deze millenniumwisseling.

Het is wellicht een gewaagde definitie, maar terugkijkend op de discrepantie tussen trend en werkelijkheid kun je het verschil het best 'politiek' noemen. 'Politiek' is dan bewust maatschappelijk handelen. Anders gezegd: politiek is het voluntaristische element in de geschiedenis. Daarom is het niet zo interessant om de trends sinds 1977 in beeld te brengen. Belangwekkender is de vraag: welke ruimte zien wij nog voor vrij handelende mensen, en de vervolgvraag: wat is sociaal-democratisch binnen die context? Het zijn vragen die minder te maken hebben met de zogenaamde objectieve context van globalisering, technologisering en individualisering. Eerder is ons probleem: waarom beschouwen wij de ene ontwikkeling als onontkoombaar en denken wij de andere nog te kunnen beïnvloeden? Opa Marx moet

het dilemma als geen ander gekend hebben. Wie de toekomst maakbaar acht, kan zich geen deterministisch verleden veroorloven.

Kritische historici hebben bewezen dat zelfs een gegeven als het verleden maakbaar is. Met iedere nieuwe biografie verandert onze kijk op historische personen, evenals bijvoorbeeld onze visie op de Middeleeuwen al een hele cyclus van appreciatie en depreciatie doorlopen heeft. Mijn generatiegenoten zullen zich hun wisselbad met betrekking tot de oude Drees herinneren. In de jaren zestig en zeventig verguisd als monument van saaië soliditeit, keert hij in de jaren tachtig terug als voorbeeld voor het 'wethouders'-socialisme. Onder Drees had je nog volledige werkgelegenheid, kom daar nu eens om. Maar ook zo'n schijnbaar exact begrip als 'volledige werkgelegenheid' is een historisch bepaalde sociale constructie. In het licht van de gemancipeerde aspiraties van nu bestond de 'volledige werkgelegenheid' van Drees vooral uit het 'gedwongen' thuisblijven van gehuwde vrouwen. Ongetwijfeld is daar weer een periode aan voorafgegaan waarin ook sociaal-democraten de afschaffing van de noodzaak voor hun vrouwen om buitenshuis te gaan werken als vooruitgang beschouwden.

Kortom, de belangrijkste ontwikkeling sinds het beginselprogramma van 1977 heeft zich in ons denken afgespeeld. Vandaar dat ik aan het politiek denken de voorrang geef boven het in kaart brengen van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, uiteraard in de wetenschap dat veranderingen in denken vaak veranderingen in omstandigheden reflecteren. Het ongeloof in de maakbaarheid van de samenleving vond zijn bevestiging in de ineenstorting van het communistisch systeem. Het vertrouwen in de universele geldigheid van westerse waarden werd daardoor versterkt. Dit laatste kan men ook weer zien als een reactie op de multiculturele samenleving, maar vermoedelijk meer nog op het opkomend fundamentalisme.

Het is echter ook zeer wel mogelijk dat de universalisten de gebeurtenissen aan het einde van deze eeuw verkeerd geïnterpreteerd hebben. Misschien beleven wij wel een renaissance van etnicisme en nationalisme, die zich eerst verzette tegen de universele pretenties van het communisme en daarna overgaat tot verzet tegen verwesterlijking.

In deze situatie is een internationale positiebepaling van de sociaal-democratie in Europa moeilijker dan in de bipolaire wereld van de

Koude Oorlog. Kan de Europese Unie een nieuw vaderland worden, dat wil zeggen de Europeanen een gemeenschappelijke identiteit verschaffen in de vorm van een gemeenschappelijk verwerkte geschiedenis en van gedeelde waarden? Zijn wij bereid om het eigen buitenslands en defensiebeleid daaraan ondergeschikt te maken? Moeten wij niet de economische macht van Europa inzetten om die typisch Europese uitvinding van de verzorgingsstaat te beschermen? Dit alles is een bij uitstek politieke vraagstelling. Zij gaat ervan uit dat de politiek er nog steeds toe doet.

De marginalisering van de politiek

Het beginselprogramma van 1977 kenmerkt zich door de ambitie zoveel mogelijk domeinen van de samenleving te politiseren. Op het moment dat het werd vastgesteld was de tegenbeweging al in volle opmars, snel daarna resulterend in de Thatcher-contrarevolutie en *Reaganomics*. Deze tegenbeweging werd intellectueel gevoed door mensen als Hayek, Friedman, Nozick, Buchanan en vele anderen.

Het vak Nieuwe Politieke Economie, ooit door Hans van den Doel in Nederland geïntroduceerd, maakte een opmerkelijke academische carrière. De gemeenschappelijke noemer van veel studies is samengevat in de slogan van Reagan, dat de overheid niet de oplossing van het probleem is, maar zelf het probleem vormt. Hadden de economen Piquou en Keynes nog het falen van de markt als onderzoeksprogramma, nu was het falen van de overheid het object van studie geworden. Het overtuigendste empirisch argument is natuurlijk de val van de Muur. De falende overheid gaf de markt een nieuwe glans.

Collectieve regelingen, ooit beschouwd als georganiseerde solidariteit, worden nu gezien als kartels, die de zegenrijke werking van wedijver uitsluiten. Minimumeisen voor beloning, rechtszekerheid of sociale opvang zijn in het huidige licht alleen maar barrières om *outsiders* buiten de deur te houden.

Zonder overheidsregulering is de samenleving beter af. Daarom moet de actieradius van politici tot een minimum beperkt worden. Een veel beproefde methode is de introductie van absolute normen, waaraan politici zich moeten binden. In Nederland zijn wij erin geslaagd een heel netwerk van normen te creëren (geldgroei, betalings-

balansoverschot, financieringstekort, collectieve lastendruk, overheidsuitgavenquote, arbeidsinkomensquote, staatsschuldenquote, I/A-ratio, koppeling aan de Duitse mark) waarvan de innerlijke consistentie alleen bestaat uit het gemeenschappelijk doel: de politiek aan banden te leggen.

De marginalisering van de politiek vloeit rechtstreeks voort uit een breed gedeelde economische kijk op de politiek. Politici zijn ondernemers op de kiezersmarkt en zoals elke ondernemer bezig om continuïteit en winst te behalen. Hun lonken naar de kiezers verleiden hen telkens weer tot het doen van tegenstrijdige beloften: lagere belastingen en meer overheidsuitgaven. Omdat de kiezer kort van memorie is wordt herhaling zelden afgestraft.

Maar er worden ook op het eerste gezicht meer objectieve oorzaken voor de terugdringing van de rol van de politiek genoemd. Onze wereld kent geen hiërarchische centra van besluitvorming meer. Wat men vroeger besluiten noemde is tegenwoordig het resultaat van ontelbare interacties binnen een netwerk van belanghebbenden. Nationale parlementen en regeringen vormen slechts een fractie in dat wereldwijde weefsel.

De discussie over dit verschijnsel is internationaal en wordt voorzien van etiketten als 'De verplaatsing van de politiek', 'Die Erfindung des Politischen' of 'Le fin de la démocratie'. De Tilburgse bestuurskundige Frissen spreekt over 'de virtuele overheid', een alsof-overheid. De klassieke nationale overheden zijn allang niet meer autonoom, zij hebben praktisch geen andere keuze dan te gehoorzamen aan de bevelen van de wereldmarkt.

De Duitse socioloog U. Beck wijst op het opmerkelijke feit dat de politieke agenda nauwelijks nog gevoed wordt met thema's die door de traditionele partijen worden aangedragen. De issues komen van buiten, of het nu een rechtse 'tax-revolt' betreft of het afzinken van de Brent Spar.

In dat patroon past perfect de gedachte dat (weer?) iedereen zijn eigen politicus moet worden en dus een grote ruimte verdient om zijn eigen ontwerp van het goede leven gestalte te geven. Daarbij dient onderwerping aan een meerderheidsbesluit tot de strikte uitzonderingen te behoren.

Een grotere strijdigheid met de beginselen van 1977 is niet denkbaar. Hoe komt het toch, dat wij in 1977 de trend van de tijd zo volstrekt miskend hebben?

Een beginselprogramma toont een partij op z'n zondagst. De vuile handen worden weer eens schoongewassen. Tegen alle ervaring in veronderstelt men ze de volgende werkweek schoon te kunnen houden. Eindelijk tijd voor dromen, idealen en utopieën.

De idealen zijn vaak een reactie op treurigmakende ervaringen. Zo konden verlichte geesten de absolute heerser bejubelen als verlosser van godsdienst- en burgeroorlogen. Vervolgens kwamen weer nieuwe verlichte geesten om de democratie aan te prijzen als oplossing voor absolutistische despotie. De markt verlostte ons uit de starheid van het gildenwezen. Maar de markt bracht ook nieuwe sociale ongelijkheid, die de maatschappelijke werkelijkheid zo vervreemde van het democratisch ideaal. Daarom werd het socialisme uitgevonden.

Na de crisis van de jaren dertig leek een actieve overheid de redding. Dus gold zij in de jaren vijftig en zestig als panacee voor vele kwalen. Maar toen deze medicijn allerlei onbeoogde nevenwerkingen toonde werd de panacee tot kwaal bestempeld.

Ook beginselprogramma's vertonen deze dialectiek. Pas in de jaren dertig kon de SDAP duidelijk afstand nemen van Troelstra's 'vergis-sing' van 1918 en ingroeien in de Nederlandse samenleving. In de jaren vijftig was de werkloosheid van de jaren dertig nog de voornaamste zorg. Het is nu eenmaal zo dat velen die de toekomst willen winnen vooral bezig zijn met het winnen van de vorige oorlog. Zondags schuldbesef en strijdbaarheid in de verkeerde oorlog kenmerken het beginselprogramma van 1977. Voorwaardenstrategieën (dreiging met uittreden uit de NATO) en de instelling van een soort commissie ter controle van het beginselprogramma moeten ons behoeden voor de kennelijk onuitroeibare neiging om opnieuw vuile handen te maken. De strijdbaarheid richtte zich tegen het revisionisme van het beginselprogramma van 1959. Wat over het hoofd gezien werd was het toch niet zo onbelangrijke feit dat in de periode 1945-1975 de sociaal-democratie op alle fronten gewonnen had, een waarachtig gouden tijdperk. De reëel bestaande sociaal-democratie bracht een combinatie van vrijheid, welvaart en maatschappelijke zekerheid en gelijkheid, die eerder niet vertoond en later niet overtroffen is. Er viel dus in 1977 wel wat te verdedigen. Noem het de gemengde economische orde, de sociale rechtsstaat, de verzorgingsstaat of noem het

het Rijnlandse model. Maar die utopie was ons te concreet, te zeer een boterham met tevredenheid. De meeste mensen willen meer, ja zeker, maar het is intussen voor velen minder geworden.

Daarbij dienen we te bedenken dat de reëel bestaande sociaal-democratie in continentaal Europa berustte op een maatschappelijk en politiek compromis; maatschappelijk tussen kapitaal en arbeid en politiek tussen sociaal- en christen-democratie. In Nederland hebben wij de thans zo omstreden uitvoeringsorganisatie van de sociale zekerheid vooral te danken aan de christen-democratie, terwijl een aantal nu te royaal bevonden collectieve verzekeringen tot stand is gekomen in periodes waarin de pvdA niet aan de regering deelnam. Dit besef noopt zowel tot bescheidenheid als tot beperking van behoudzucht.

Zoals de naoorlogse christen-democratie zich niet kon onttrekken aan de sociaal-democratische trend, zo lijken wij ons nu maar moeilijk te kunnen losmaken van de neoliberale economische dogma's. Het gevaar is dan groot dat de discussie over een nieuw beginselprogramma—net als in 1977—uitmondt in de bevestiging van modieuze opvattingen. Het gaat niet om codificatie, maar om modificatie van de tijdgeest.

En dus mogen wij de marginalisering van de politiek niet als een onontkoombaar gegeven beschouwen. Juist waar de marginalisering van de politiek leidt tot onmacht tegenover de weer groeiende maatschappelijke ongelijkheid, is herstel van politieke macht geboden.

De zin van een nieuw beginselprogramma

De zin van een nieuw beginselprogramma is niet gelegen in de vergankelijkheid van het voorafgaande. Een nieuw beginselprogramma kan een zinvolle functie vervullen als het in zijn voorbereiding tot interessante fundamentele discussies leidt en in zijn resultaat een nieuwe consensus mogelijk maakt. Zowel de discussie als de consensus heeft een politieke functie en kan bijdragen aan de wervingskracht van een politieke beweging.

Discussie en consensus zouden zich moeten richten op de twee troefkaarten waarover de sociaal-democratie thans beschikt. De sociaal-democratie kent een wel zeer concrete utopie, een gerealiseerd en daarom ook realiseerbaar ideaal: de verzorgingsstaat. De sociaal-democratie kent ook een duidelijke vijand: het neoliberalisme, dat

solidariteit vervangt door individuele risicodragende calculatie.

De concrete utopie van de verzorgingsstaat behelst niet de heiligverklaring ervan, zoals deze zich soms meer of minder toevallig in ons land ontwikkeld heeft. Er is ook een sociaal-democratische kritiek op die verzorgingsstaat mogelijk. Die kritiek wijst op het beperkt activerend vermogen van de sociale zekerheid, de verkeerde heffingsgrondslag voor de premies (te eenzijdig wordt de factor arbeid belast, inkomensgrenzen leiden tot degressieve collectieve lastenheffing), fraude en misbruikgevoeligheid en op bureaucratische rompslomp (versus de gedachte van één loket). De kritiek richt zich echter niet tegen de met overheidsinvloed georganiseerde solidariteit en de daaruit voortvloeiende herverdeling van inkomen.

De andere troefkaart is de dominantie van het economisch neoliberalisme. Mogen wij dat wel als troefkaart beschouwen, een duidelijk vijandbeeld (in de sfeer van de ideeën wel te verstaan)? Natuurlijk worden wij het liefst gewaardeerd om onze eigen opvattingen. Die gaan over maatschappelijke gelijk(waardig)heid—dat is meer dan juridische gelijkheid—en ecologische duurzaamheid. Of wij het nu willen of niet, het economisch neoliberalisme staat haaks op deze opvattingen. Er is een stortvloed aan empirisch bewijs dat toepassing van het neoliberalisme overal tot vergroting van de maatschappelijke ongelijkheid leidt en tevens het ecologische vraagstuk marginaliseert.

Het is bijna onvermijdelijk dat het uitspelen van deze troefkaarten een zekere reïdeologisering met zich meebrengt. Dat is vooral het gevolg van de noodzaak om het neoliberalisme als ideologie te onderkennen. Het nieuwe beginselprogramma heeft daarin een belangrijke taak.

Reïdeologisering staat haaks op de gangbare interpretatie van de partijpolitieke ontwikkelingen. Daarin zijn alle grotere partijen op zoek naar het electorale midden en vervangt de stem voor een persoon de stem voor een idee. Toch een paar kanttekeningen: personalisering en ideologische profilering sluiten elkaar niet uit, zoals Thatcher en Bolkestein bewijzen. Bovendien is het interessant om te letten op het effect van gemeenschappelijke middenposities op de opkomst en (in een proportioneel kiesstelsel) de groei van nieuwe partijen.

Maar belangrijker is nog de overweging dat politieke partijen hun leiders alleen kunnen overleven als zij gezien worden als dragers van

een boodschap, die verder reikt dan de volgende verkiezingen. Ook partijen leven bij de gratie van hun reputatie. Dat verschaft hun een basis van stamkiezers, die niet minder interessant hoeft te zijn dan wisselende kansen bij de zwevende kiezers. Wie zich welbewust vormt tot een kiesvereniging, die alle kanten op kan, loopt het gevaar zowel de stamclientèle als het alomtrentend publiek te verliezen. Om het eens in modieuze termen te gieten: ook een politieke partij kan niet om relatiebeheer en reputatiebewaking heen. En in datzelfde jargon: ook een politieke partij heeft zowel naar binnen als naar buiten een soort *mission statement* nodig, dat intern mobiliserend werkt en extern het beeld van betrouwbaarheid en herkenbaarheid verschaft.

Natuurlijk kan ook het verkiezingsprogramma zo'n rol vervullen. Maar dat is meestal op een te korte termijn afgestemd. In de Nederlandse situatie blijken deze programma's al direct na de verkiezingen achterhaald door nieuwe CPB-prognoses. En in geval van regeringsdeelname vervangt het regeerakkoord de bindende werking van het verkiezingsprogramma. Er blijft dus plaats voor een basisdocument, dat zich in diepgang en tijdshorizon onderscheidt van verkiezingstaal. Tegelijkertijd mag de kloof tot de dagelijkse praktijk niet onoverbrugbaar worden.

Politiek in een nieuwe context

Een gedachtenexperiment: stel dat je met een gedegen economieopleiding uit de jaren negentig van deze eeuw terugverplaatst wordt naar de jaren negentig van de vorige eeuw. Welke argumenten zou je uit je studie kunnen halen om afschaffing van kinderarbeid, de invoering van de achturige werkdag, het vaststellen van een minimumbeloning of de verplichte deelname aan werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsverzekeringen te bepleiten? Ik ben ervan overtuigd dat het onze jonge econoom aanzienlijk makkelijker zou vallen om allerlei intelligent klinkende bezwaren tegen de voorgestelde verstoringen van het vrije-marktmechanisme op te dissen dan ook maar één doorslaggevend argument pro te bedenken. De argumenten pro hebben ook maar weinig te maken met de thans gangbare technocratische opvatting over de inhoud van de economische wetenschap. De argumenten pro berusten op ideeën over menswaardige arbeidsverhoudingen. Die ideeën konden best in academische termen geformuleerd

worden (in de jaren negentig van de negentiende eeuw deden de zogenaamde Katheder-socialisten dat), maar in feite waren zij niets anders dan de uitdrukking van buitenwetenschappelijke ethische opvattingen. Opvattingen over de vraag: wat mogen mensen andere mensen aandoen?

De grondlegger van de economische wetenschap, Adam Smith, was een Schotse moraalfilosoof. Hij was zich zeer bewust van het feit dat de markt alleen maar heilzaam werkte binnen een maatschappelijke omgeving waarin gemeenschapszin en publieke moraal – bijvoorbeeld mededogen met armen en gebrekkigen – nog in hoog aanzien stonden. De achilleshiel van het marktsysteem is deze morele context. Als het marktdenken alle compartimenten van het menselijk bestaan gaat doordringen – en dus ieder zijn eigen voordeel gaat calculeren en alle intermenselijke betrekkingen louter ruilrelaties zijn geworden –, behoort Smith niet meer tot de aanhangers van een markteconomie.

In zijn tijd was er nog voldoende over van de middeleeuwse moraal om de markt toe te laten. In de vorige eeuw hebben socialisten – soms langs de omweg van een Bismarck – de werking van de markt aan banden gelegd, waarbij het vertrouwen in de moraal in hoge mate vervangen werd door het vertrouwen in afdwingbare overheidsregelingen.

Onder invloed van het neoliberalisme wordt thans ijverig gewerkt om iedere *countervailing power* tegenover de marktwerking af te breken. Praktisch betekent dat de aanpassing van mensen aan de eisen van het economisch systeem, en wat nog erger is: de aanpassing van het denken van mensen. Het leeft immers een stuk gemakkelijker als je je opvattingen in overeenstemming brengt met het handelen waartoe je je genooddaakt voelt. Die laatste aanpassing brengt mensen er toe om armoede of gebreken toe te schrijven aan persoonlijke tekortkomingen van anderen. Daarom zijn sociale voorzieningen onterecht. Bovendien verhindert de hospitaliserende werking ervan herstel op eigen kracht, en zo is zelfs ouderwetse caritas verkeerd begrepen filantropie.

In dat neoliberalistisch denken is de maatschappelijke ongelijkheid de uitkomst van persoonlijke verdienste en schuld. Je blijft dan nieuwsgierig naar het antwoord op de vraag waarom de Koeweiti's de meest verdienstelijke wereldburgers zijn. Of dichterbij huis, wat er van Jan Timmer terecht zou zijn gekomen als hij toevallig Janneke

Timmer was geweest (en die kans was toch ongeveer fifty-fifty).

Ook de heraut van de liberale eindzege – Fukuyama – ziet de morele en empirische zwakte van het onversneden neoliberalisme. Het cement van de samenleving is *trust*, vertrouwen in gemeenschappelijke waarden, die juist als randvoorwaarden voor een gemenebest, een *common wealth*, gelden en die de onbelemmerde werking van de markt verhinderen.

In deze context is een politieke stroming allereerst een morele onderneming. Zij verschafft ons de criteria om maatschappelijke ontwikkelingen te beoordelen. Het criterium van de sociaal-democratie is sinds Bernstein duidelijk. Alles wat bijdraagt om het democratisch gelijkheidsbeginsel ook in niet-staatkundige machtsverhoudingen gestalte te geven is winst. Dat betekent allerminst een uniforme regeling voor alle domeinen van het menselijk bestaan. Maar overal kan de bewijslast voor de rechtvaardiging van bestaande ongelijkheden gelegd worden bij diegenen die van de ongelijkheid profiteren.

Tot nog toe werden politieke ambities vooral geprojecteerd op het overnemen van de regeringsmacht. Misschien moeten wij het sociaal-democratisch project veel meer richten op het denken van de mensen. En dan vooral op de ontwikkeling van gemeenschappelijke waarden. Er is in elk geval discussie mogelijk over de vraag of de pvdA in de oppositie minder invloed had dan in de regering. Greenpeace bewijst dat overtuigingskracht belangrijker kan zijn dan regeringsmacht.

Morele overtuigingskracht is het voornaamste doel. De vraag naar de instrumenten om het sociaal-democratisch project te realiseren is secundair. Zij wordt pas interessant als overtuigde burgers de traditionele politiek nodig hebben om vorm te geven aan de realisatie van een gelijkere samenleving. Maar misschien moeten wij à la Kennedy de vraag wel omdraaien richting burger: wat kun jij op jouw plek doen om sociaal-democratische ideeën te verwezenlijken?

Als een betrekkelijk kleine actiegroep de kwetsbaarheid van een multinational weet bloot te leggen, wat zouden de pvdA-stemmers dan niet kunnen bewerkstelligen?

Schumpeter heeft een gedachte-experiment ontwikkeld waarin het hele kapitalistische stelsel verdwijnt zonder dat er ook maar enige overheidsingreep aan te pas komt. Zijn veronderstelling was eenvoudigweg dat de mensen op een gegeven moment tevreden zijn met het bereikte consumptieniveau. Stabiliteit aan de afzetkant is dodelijk

voor de dynamiek van het systeem. Risicozoekend ondernemerschap is dan een definitieve fictie. Er zijn realistische varianten op deze hypothese denkbaar.

Toch is de overtuigingskracht er vooral op gericht om de solidariteit in de samenleving te bewerkstelligen. Het is onmogelijk om dat zonder overheidsinterventie te realiseren. Of het nu om de bouw van dijken gaat of om verzekeringen tegen de wisselvalligheden van het economisch tij, in alle gevallen kunnen wij niet toestaan dat een enkeling zich aan zijn contributie onttrekt.

Maar waar het om de traditionele overheid gaat moeten wij de autonomie van die overheid in onze beschouwing betrekken. Wij kennen thans een wereldmarkt zonder wereldoverheid. Dat is dus niet de gemengde economische orde die de sociaal-democratie wil. Zonder het tegenwicht van een mondiale overheid is vrijhandel een gevaarlijk dogma, waarin ecologische en sociale randvoorwaarden ontbreken.

De sociaal-democratie zal dus haar thuishaven Europa als uitvalsbasis moeten kiezen om de condities van de internationale handel in overeenstemming te brengen met de bescherming van de zwakkeren en het behoud van ons leefmilieu. Aan de verplaatsing van deze politiek naar Brussel is geen ontkomen mogelijk.

Wij moeten van deze onontkoombaarheid een deugd maken. De sociaal-democratie heeft onmiskenbaar een Europese identiteit. Wij hebben er alle belang bij om ook het omgekeerde te bereiken: de Europese identiteit is sociaal-democratisch. Of nog beter en minder enghartig: christelijk-sociaal-democratisch. De identiteit moeten wij tot Europese missie verheffen. Ook hier gaat het er weer om dat de politiek de burgers bewust maakt van zelden expliciet geformuleerde gemeenschappelijke waarden.

Maar misschien is het nog belangrijker om onze burgers duidelijk te maken, dat wij nu al—economisch gezien—een Bundesland van de Bondsrepubliek zijn, vergelijkbaar met Noordrijn-Westfalen. Er is zelfs discussie mogelijk over de vraag of Nederland niet samen met het genoemde Bundesland als deelstaat van de Bondsrepubliek meer invloed in Europa zou hebben dan nu als een van de vele leden van de Europese Unie. In elk geval zouden regeringen in Berlijn het wettelijk gewicht dubbel zwaar voelen.

Hoe dan ook zal een vitale politieke beweging niet kunnen zonder

een realistische visie op het verwerven van politieke macht. Een kleine open economie als de onze kan de regels van de wereldhandel niet veranderen. Nederland staat voor de keuze zich aan te passen zonder invloed op het beleid of zich aan te passen teneinde invloed op het beleid te hebben. In het laatste geval is het batig saldo positiever.

De aanpassing aan Europa is de aanpassing aan een traditie die door de overgrote meerderheid van politiek Europa gedragen wordt, namelijk door sociaal- en christen-democraten. De aanpassing aan de wereldmarkt is niet anders dan aanpassing aan de darwinistische jungle van het neoliberalisme.

Hoe nu verder?

De opmars van het neoliberalisme is intussen zo ver dat alleen al daaruit een nieuwe vitaliteit voor de sociaal-democratie geput zou kunnen worden. De scepsis over het neoliberalisme is wijdverbreid, maar een strijdbare vertolking daarvan wordt gemist.

Opmerkelijk genoeg is het intellectueel potentieel van de pvdA nog steeds indrukwekkend. Maar de aanwending ervan leidt gauw tot onderling getwist. De voorbereiding van een beginselprogramma biedt een ideaal exerceerveld voor de ruimschoots voorhanden polemische talenten. Als wij nu eens zouden besluiten om dit talent in te zetten tegen de belangrijkste politieke tegenstander...?

Per slot van rekening is de pvdA wel kapot te krijgen. In 1994 leden wij de grootste nederlaag in onze parlementaire geschiedenis. In raden en staten is de situatie vaak nog beroerder. De partijorganisatie draait op de onverwoestbaarheid van het veel gesmade kader van vóór de vernieuwing.

Het kabinet-Kok is niet de logische consequentie van het kiezersoordeel over de pvdA, maar de consequentie van het nog vernietigender oordeel over het onder Brinkman verrechtsende CDA. Ik vind overigens terecht dat de regeringskans gegrepen is.

Maar als wij er niet in willen berusten om de derde partij van het land te blijven (achter vvd en CDA, vóór Groen Links!), zoals bleek uit de uitslag van de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1995, dan moeten wij ons nu voorbereiden op de onvermijdelijke confrontatie met de liberalen, zowel van de vvd als van D66.

De vraag is of het bestuur van de pvdA deze visie deelt. Is dat het

geval, dan weten de aangezochte schrijvers van het beginselprogramma waar zij aan toe zijn. Het vergemakkelijkt bovendien de keuze. Maakt het bestuur deze keuze niet, dan is voortgezette verwarring gegarandeerd.

Beginselen in retrospectief

Een gesprek met HILDA VERWEY-JONKER

De nu hoogbejaarde, maar nog immer actieve Hilda Verwey-Jonker maakte—net als de vorig jaar overleden Sicco Mansholt—deel uit van de commissies die het beginselprogramma van de SDAP van 1937, en die van de PvdA in 1947, 1959 en 1977 opstelden. Bart Tromp en Marjet van Zuylen voerden een gesprek met haar, over haar herinneringen aan de totstandkoming van die programma's en over haar mening ten aanzien van een nieuw programma, waarvan de belangrijkste passages hieronder worden weergegeven. In *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980) wijdde Anneke Ribberink een portret aan haar: 'Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30: de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker', terwijl Corinne Oudijk in *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1987) in het bijzonder haar betekenis voor de emancipatie van ouderen belichtte ('Hilda Verwey-Jonker, pleitbezorgster voor emancipatie'). In 1988 verscheen haar autobiografie, *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd* (Amsterdam 1988).

'Door in die tijd veel te schrijven over het belang van een nieuw beginselprogramma heb ik mezelf in 1937 eigenlijk aangeboden als lid van de commissie. Ik schreef over de noodzaak dat ook het reformisme, dat toen eigenlijk overwegend was in de SDAP, tot uitdrukking zou moeten komen in ons beginselprogramma. Wij, onder andere Hein Vos, Henk Brugmans en ik, vonden dat het beginselprogramma van 1912 niet aansloot bij de nieuwe opvattingen die in de partij hadden postgevat. Anderen, met name Sam de Wolff, vonden dat wij met onze activiteiten rond het Plan van de Arbeid juist niet aansloten bij het oude beginselprogramma. De Wolff ging ervan uit dat de crisis paste in de ontwikkeling van de economie. Ingrijpen in de economie ging in tegen de onafwendbare gang der dingen. In die zin was hij een echte orthodoxe marxist.

De grote controverse in de beginselprogrammacommissie ging

hierover. Een man als Wiardi Beckman, de drijvende kracht achter de commissie, moest van dergelijke theorieën niet veel hebben. Ook anderen niet, trouwens. De vakbeweging, die toen een grote invloed had, zat ook aan het reformisme gebakken. Lokale bestuurders als Wibaut, die in 1936 was overleden, maar wiens ideeën nog een grote invloed hadden, waren vaak reformisten bij uitstek. Sam de Wolff was een echo uit het verleden en een theoreticus. Hij had geen enkele politieke verantwoordelijkheid. De andere leden van de commissie waren gedeeltelijk bestuurders die gewoon in de praktijk zaten en daar socialistisch beleid maakten. Zo iemand als Drees, die kende beter dan iemand anders het gewone leven van de gewone arbeider. En van hem mochten we niet al te theoretisch zijn.’

‘We wilden graag een nieuw beginselprogramma, een ordelijke neerslag van het bestaande reformisme. Dat was eigenlijk al vanaf de jaren twintig, het begin van de glorie tijd van het wethouderssocialisme met zijn aandacht voor onderwijs en volkshuisvesting, overheersend in de partij. In die zin was het het vastleggen van een ontwikkeling die al jaren aan de gang was. Het Plan van de Arbeid was daarvan het eerste voorbeeld, het beginselprogramma het eind. Verder speelde het wel of niet laten vallen van het standpunt over nationale ontwapening. Agnes de Vries-Bruins, Carrie Pothuis-Smit, Banning en ik namen daarover een minderheidsstandpunt in. Wij wilden de ontwapening niet laten vallen. Later, toen het nationaal-socialisme werkelijk gevaarlijk begon te worden, ben ik daar anders over gaan denken. In 1937 vond ik Albarda en Vorrink veel te nationalistisch. Wij, drie vrouwen en de dominee, werden echter door deze heren niet serieus genomen.’

‘Het programma van 1937 was meer dan een neerslag van bestaande ontwikkelingen. Het blikte wel degelijk vooruit. Het was een poging uit te werken wat er in de socialisatierapporten stond, het was sterk antiracistisch en antikolonialistisch. Het was wel degelijk een belangrijk beginselprogramma. Toch was voor de partij het propagandablade van Meijer Sluyser, *Vrijheid, arbeid, brood*, eigenlijk veel belangrijker dan het beginselprogramma. Dat viel in het niet bij wat we om ons heen zagen gebeuren. Onze aandacht ging uit naar de eerste acties tegen het nationaal-socialisme en tegen Duitsland. Eigenlijk viel het

anti-fascisme veel meer op dan het laten vallen van het marxisme. Bij de dreiging vanuit Duitsland was dat helemaal niet belangrijk meer.'

'Het beginselprogramma van 1947 bevatte inhoudelijk weinig nieuws. Het belang lag erin dat al die nieuwe mensen die na de Doorbraak in de Partij van de Arbeid terecht waren gekomen, deze ideeën omarmden. We hadden best door kunnen gaan met het oude beginselprogramma, maar we hadden een nieuwe partij opgericht en we hoopten op een grotere aanhang dan die we ten slotte kregen. Het vreemde is dat de nieuwe groepen die deel uitmaakten van de nieuwe partij, de Vrijzinnig-Democratische Bond, de Christelijk-Democratische Unie en socialistisch gezinde katholieken en protestanten, weinig behoefte hadden iets van zichzelf in het programma te stoppen. Zij waren in feite socialist geworden. Als geheel is het beginselprogramma van 1947 eigenlijk een kopie van dat van 1937.'

'Eigenlijk is zo'n beginselprogramma maar voor een klein clubje in de partij echt interessant. De theorie van het socialisme wordt echt niet elke dag bestudeerd. De ideologie is voor mensen in de praktijk vaak niet relevant. Slechts een enkeling maakt zich er druk om. In 1959 waren dat Banning en Den Uyl. Banning vond het programma van 1947 waarschijnlijk toch te vaag en te veel marxistisch.'

'In 1977 was Ed van Thijn de meest invloedrijke persoon. Nadat de besprekingen in de grote voorbereidingscommissie in feite waren mislukt, zocht Wouter Gortzak een kopgroep uit die een schets voor een nieuw beginselprogramma heeft gemaakt. De aanleiding voor het nieuwe beginselprogramma was de culturele revolutie van de jaren zestig. Sommigen in de partij hadden het gevoel dat de wereld radicaal was veranderd en dat dat zijn neerslag moest vinden in een nieuw beginselprogramma. De partij was bovendien geconfronteerd geweest met Nieuw Links. Voor een deel van de commissie gold het nieuwe programma als een reactie op Nieuw Links. Ik vond dat Nieuw Links het niet mocht schrijven. Dat heb ik ervaren als een ondemocratisch en onwetenschappelijk experiment waarop rationeel moest worden gereageerd. Wij wilden neerleggen waar het met de Partij van de Arbeid nu werkelijk naar toe moest. Achteraf ben ik met dat beginselprogramma helemaal niet zo blij.'

‘Met name de internationale paragraaf is nu onbruikbaar. Die raakte ondergesneeuwd door de aandacht voor die culturele revolutie. In het buitenland hebben zusterpartijen veel eerder en intelligenter nagedacht over internationale problemen als de Europese eenwording en de internationale componenten van de milieuproblematiek. Voornamelijk om die hiaten op te vullen zou er de komende jaren een nieuw beginselprogramma moeten komen. Het moet bovendien korter en pragmatischer zijn dan het programma van 1977. Eigenlijk zouden we een Europees beginselprogramma moeten schrijven. Dus samen met andere sociaal-democratische partijen.’

‘Ik denk dat we in de toekomst uit moeten gaan van een nieuwe tegenstelling. Arbeid en kapitaal zijn naar elkaar toe gegroeid. Die hebben steeds meer gemeenschappelijke belangen. Voor zover er spanning blijft, moeten werkgeversorganisaties en vakbonden die opvangen. In het nieuwe beginselprogramma mag de economische controverse tussen arbeid en kapitaal niet meer centraal staan. Hiertegenover staat dat de tegenstelling tussen groen en groei steeds groter wordt. Daarom moeten we ook meer aansluiting zoeken bij Groen Links. Groen is belangrijker dan paars.’

Hans Banens (1954) studeerde economie in Groningen en heeft twaalf jaar diverse advies- en managementfuncties vervuld bij de AMRO Bank en Philips Nederland. In die periode volgde hij ook de tweejarige 100-leergang Organisatiekunde. Sinds 1992 is hij verbonden aan de Economische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, waar hij mede verantwoordelijk is voor het vakgebied Strategisch Management & Organisatie. Hij werkt aan een dissertatie over strategievorming en strategisch management.

Hans Blokland studeerde politieke wetenschappen en promoveerde in de sociale en politieke filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. De laatste jaren is hij aan deze universiteit verbonden geweest als *fellow* van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Hij publiceerde onder meer *Wegen naar vrijheid* (Amsterdam 1995) en *Publieke noodzaak* (Amsterdam najaar 1996).

Femke Halsema (1966) is sociaal wetenschapper. Sinds 1993 is zij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting en publiceert over stedelijke ontwikkeling, publiek domein en criminaliteit. Onlangs publiceerde zij een studie, getiteld: *Ontspoord! Opstellen over criminaliteit en rechtshandhaving* (Amsterdam 1995). Daarnaast is zij redacteur van *De Helling* (magazine van het wetenschappelijk bureau van Groen Links).

Anton Hemerijck studeerde economie en politicologie in Tilburg, Oxford en Cambridge, Massachusetts. Hij promoveerde in 1993 op het proefschrift *The historical contingencies of Dutch corporatism* (Oxford 1993). Hij is verbonden aan de Vakgroep Bestuurskunde van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij publiceert regelmatig over het corporatisme en over de verzorgingsstaat. Recente publicaties zijn o.a.: (redactie samen met G. Engbersen en W. E. Bakker) *Zorgen in het Eu-*

ropese huis. *Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaten* (Amsterdam 1994); 'Corporatist immobility in the Netherlands', in: C. Crouch en F. Traxler (red.), *Organized industrial relations: what future?* (Aldershot 1995). Hij is lid van de redactie van *Beleid & Maatschappij*.

Kees van Kersbergen (1958) studeerde politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was tussen 1987 en 1991 verbonden aan het Europees Universitair Instituut te Florence (Italië) en is sindsdien werkzaam bij de Vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij publiceert regelmatig over christen-democratie, sociaal-democratie en de verzorgingsstaat. Recente boeken zijn: (redactie samen met H.-M. ten Napel en P. Lucardie) *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993); *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State* (Londen/New York 1995); (redactie samen met I. M. A. M. Pröpper), *Publiek debat en democratie* (Den Haag 1995).

Ruud A. Koole is universitair hoofddocent politieke wetenschap aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij publiceert regelmatig over Nederlandse politiek en (internationaal-vergelijkend) over politieke partijen. Hij schreef onder andere de volgende boeken: *De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992); *Politieke Partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996). Hij is co-editor van het *Political Data Yearbook*, special issue of the *European Journal of Political Research*.

Peter Mair (1951) studeerde geschiedenis en politicologie aan University College Dublin en was medewerker aan universiteiten in Ierland, Italië en Groot-Brittannië, vóór zijn benoeming in 1992 als hoogleraar algemene en vergelijkende politicologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is auteur of co-auteur van verschillende boeken over politiek in Europa, o.a. *Identity, Competition and Electoral Availability* (Cambridge 1992, behaalde de Stein Rokkan-prijs), *Representative Government in Modern Europe* (New York 1995, 2de druk), en *Party System Change* (Oxford, verschijnt binnenkort). Hij is co-redacteur van de *European Journal of Political Research* en wetenschappelijk directeur van Polybios, de onderzoekschool voor politicologie en internationale betrekkingen.

Margo Trappenburg studeerde politieke wetenschappen. Zij is sinds 1992 als universitair docent verbonden aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. Zij schreef een proefschrift over medisch-ethische vraagstukken (*Soorten van gelijk. Medisch-ethische discussies in Nederland*, Zwolle 1993) en redigeerde een bundel opstellen over de politieke theorie van Michael Walzer (*Lokale rechtvaardigheid*, samen met P. van den Berg). Zij is lid van de redactie van *Socialisme & Democratie*.

Bart Tromp (1944) doceert politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden en is tevens bijzonder hoogleraar in de theorie en geschiedenis der internationale betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij maakt sinds de oprichting deel uit van de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Sinds 1979 is hij politiek columnist bij *Het Parool*. Tot zijn recente publicaties behoren *De wetenschap der politiek* (Leiden 1996, 4de druk) en *Verraad op de Balkan. Een kroniek* (Nieuwegein 1996).

Hans Wansink (1954) studeerde nieuwste en sociaal-economische geschiedenis. In *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* verscheen zijn artikel 'Ordening: de eerste stap naar het socialisme'. Voor de Wiardi Beckman Stichting schreef hij de studie *Een school om te kiezen* (Amsterdam 1992). Voorts publiceerde hij *De opmars van de stressmaatschappij* (Amsterdam 1994) en *De conservatieve golf* (Amsterdam 1996). Wansink is chef van de Forum-pagina van *de Volkskrant*.

Thijs Wöltgens (1943) is lid van de pvda-fractie in de Eerste Kamer en burgemeester van Kerkrade. Hij publiceerde *Lof van de politiek* (Amsterdam 1992) en *De nee-zeggens of De politieke gevolgen van het economisch liberalisme* (Amsterdam 1996).